

Een bestaan zonder baan

Exemplaren van deze uitgave zijn verkrijgbaar in de boekhandel en bij Elsevier bedrijfsinformatie onder vermelding van **ISBN 90-5749-115-X**

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Hoff, Stella

Een bestaan zonder baan. Een vergelijkende studie onder werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden (1974-1995) / Stella Hoff en Gerda Jehoel-Gijsbers. - Rijswijk : Sociaal en Cultureel Planbureau ; Den Haag : Elsevier bedrijfsinformatie. - Ill. - (Cahier / Sociaal en Cultureel Planbureau, ISSN 0927-0833 ; nr. 150)

Met lit. opg. - Met samenvatting in het Engels.

ISBN 90-5749-115-X (Elsevier)

NUGI 661

Trefw.: leefsituatie ; werklozen ; arbeidsongeschikten ; werkenden

© **Sociaal en Cultureel Planbureau**

Rijswijk, september 1998

ISBN 90-5749-115-X

Deze publicatie is gedrukt op chloorvrij geproduceerd papier.

INHOUD

VOORWOORD	7
DEEL I ALGEMEEN	9
1 INLEIDING EN PROBLEEMSTELLING	11
1.1 Inleiding	11
1.2 Probleemstelling	12
1.3 De data	14
1.3.1 De afbakening van de onderzoeksgroepen	14
1.3.2 Vergelijkbaarheid van databestanden	15
1.3.3 Type variabelen	18
1.4 Opzet van het rapport	18
Noten	19
2 GEVOLGEN VAN NIET-WERKEN: EEN OVERZICHT VAN DE LITERATUUR	21
2.1 Inleiding	21
2.2 Fasen in het werkloosheidsproces	22
2.3 Typologie van werklozen	25
2.4 Reductie van mentale incongruentie	29
2.5 Deprivatietheorie	31
2.6 Rantsoeneringstheorie	33
2.7 Samenvatting en conclusie	34
Noten	37
DEEL II DE LEEFSITUATIE IN 1995	39
3 WERKLOZEN, ARBEIDSONGESCHIKTEN EN WERKENDEN IN 1995	41
3.1 Inleiding	41
3.2 Opvattingen over arbeid en sociale zekerheid	41
3.3 Het zoeken naar nieuw werk	45
3.3.1 Gedragsintenties: acceptatie van minder aantrekkelijk werk	46
3.3.2 Feitelijk zoekgedrag van werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden	48
3.4 Leefsituatie van werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden	54
3.4.1 Beleving van het niet- (of wel) werken	54
3.4.2 Beleving van de leefsituatie	57
3.5 Samenvatting en conclusies	66
Noten	69

4	WERKLOZEN NADER ONDERZOCHT	71
4.1	Inleiding	71
4.2	Opvattingen, gedrag en beleving van werklozen	71
4.2.1	Opvattingen van werklozen	72
4.2.2	Zoekgedrag en acceptatiebereidheid	77
4.2.3	Beleving van de leefsituatie	80
4.3	Typologie van werklozen	85
4.4	Typologie en kenmerken van werklozen	90
4.5	Samenvatting en conclusie	93
	Noten	95
	DEEL III VERANDERINGEN IN DE TIJD, 1974-1995	97
5	ECONOMISCHE, POLITIEKE EN SOCIAAL-CULTURELE ONTWIKKELINGEN IN DE PERIODE 1974-1995	99
5.1	Inleiding	99
5.2	Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt	99
5.2.1	Samenstelling van de beroepsbevolking	99
5.2.2	Werkgelegenheid en werkloosheid	100
5.2.3	Arbeidsongeschiktheid	102
5.3	Veranderingen in het sociale zekerheidsstelsel	104
5.3.1	Het sociale zekerheidsstelsel in 1974	104
5.3.2	Veranderingen in de sociale zekerheid na 1974	105
5.3.3	De uitvoering van de sociale zekerheid	107
5.4	Sociale veranderingen	108
5.4.1	Toename in arbeidsparticipatie van vrouwen	108
5.4.2	Toename allochtonen	108
5.4.3	Langere onderwijsdeelname	110
5.4.4	Vervroegde uittreding	111
5.5	Culturele veranderingen	112
5.5.1	Pluriformiteit van waarden en normen	112
5.5.2	Modernisering en individualisering	113
5.5.3	Opvattingen over rechten en plichten	114
5.6	Enkele verwachtingen	115
	Noten	117
6	VERANDERINGEN IN DE TIJD: ANALYSERESULTATEN	119
6.1	Inleiding	119
6.2	'Bruto'- en 'netto'-veranderingen	120
6.3	Attitudes ten aanzien van arbeid en sociale zekerheid	121
6.4	Acceptatiebereidheid van werklozen	126
6.5	Het zoeken naar werk	130
6.6	Gevolgen voor de leefsituatie	134
6.6.1	Beleving van de leefsituatie: algemeen	135
6.6.2	Beleving van specifieke aspecten van de leefsituatie	139
6.7	Samenvatting en conclusies	149
	Noten	153

DEEL IV SLOTBESCHOUWING EN SUMMARY	155
SLOTBESCHOUWING	157
1 Inleiding	157
2 Opvattingen over arbeid en sociale zekerheid	158
3 Het zoeken naar werk	160
4 Beleving van de leefsituatie	161
5 Subgroepen van werklozen	164
6 Typologie van werklozen	166
7 Interpretatie	167
8 Aandachtspunten voor beleid en verder onderzoek	168
SUMMARY	173
LITERATUUR	185
BIJLAGEN	191
A KENMERKEN VAN DE RESPONSGROEPEN	191
B ANALYSERESULTATEN, GECORRIGEERD VOOR SEKSE, LEEFTIJD, OPLEIDINGSNIVEAU EN WERKLOOSHEIDS- OF ARBEIDSONGESCHIKTHEIDSDUUR	195
C BESCHRIJVING VAN DE RESULTATEN VAN DE LATENTE KLASSE-ANALYSE	204
D GERAADPLEEGDE DATABESTANDEN	207

VOORWOORD

De werkloosheidscijfers lopen snel terug en in veel sectoren zijn de werkgevers wanhopig op zoek naar arbeidskrachten. Het is een situatie die al te lang niet heeft bestaan. Toch blijft werkloosheid, vooral langdurige werkloosheid, een hardnekkig en omvangrijk probleem in onze samenleving. Ook het aantal mensen dat blijvend en volledig arbeidsongeschikt verklaard is, blijft hoog. Bij elkaar gaat het om meer dan een miljoen mensen. In dit rapport wordt ingegaan op hun leefsituatie, waarbij het nuttig is erop te wijzen dat de gegevens waarop het rapport gebaseerd is, in 1995 verzameld zijn. Het ging toen al goed met de economie, maar de hier besproken groepen hadden daar nog maar nauwelijks voordeel van. Voor velen van hen zal dat ook nu nog niet het geval zijn.

Het is zeker niet voor het eerste dat het Sociaal en Cultureel Planbureau gegevens publiceert over werklozen.

Ruim tien jaar geleden is in diverse SCP-publicaties verslag gedaan van de resultaten van het onderzoek Leefsituatie werkenden en werklozen 1982 (onder meer Becker et al. 1983; Becker en Vink 1984). Hierin stonden de gevolgen van niet-werken in het begin van de jaren tachtig centraal, een periode waarin de werkloosheid op haar hoogtepunt was en de arbeidsongeschiktheid sterk toenam. Tevens werden de werklozen uit 1982 met die uit 1974 vergeleken.

Dit rapport kan worden beschouwd als een vervolg op deze eerdere publicaties. In het voorjaar van 1995 is opnieuw een groot aantal werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden geïnterviewd, waarbij veel vragen uit de studie van 1982 zijn herhaald. Dit biedt de mogelijkheid na te gaan of de gevolgen van niet-werken in de loop der jaren zijn gewijzigd.

Aangezien over werklozen tevens gegevens beschikbaar zijn uit het onderzoek Bestrijding excessieve werkloosheid 1974, is het mogelijk uitspraken over hen te doen over een tijdsspanne van ruim twintig jaar.

Naast een vergelijking in de tijd, vindt in dit onderzoek ook een vergelijking tussen werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden plaats. Hiervoor is eveneens gebruik gemaakt van het onderzoek Leefsituatie werkenden en werklozen 1995. Daarbij wordt antwoord gezocht op de vraag in hoeverre de drie arbeidsmarktcategoryën onderling verschillen in hun opvattingen over arbeid en sociale zekerheid, hun pogingen nieuw werk te vinden en hun beleving van de eigen situatie. Enkele bevindingen uit 1995 zijn reeds in eerdere rapportages aan de orde gekomen (De Beer 1996a; SCP 1996a).

Analyse en rapportage van dit onderzoek zijn verricht in nauwe samenwerking met drs. Gerda Jehoel-Gijsbers, die als zelfstandig onderzoeker werkzaam is. De hoofdstukken 2 en 5 zijn ten dele gebaseerd op een concepttekst van de hand van drs. René Vink, destijds als onderzoeker werkzaam bij het SCP. Ir. Hans de Wit heeft de databestanden uit de drie onderzoeksjaren aan elkaar gekoppeld en vergelijkbaar gemaakt.

Prof.dr. Paul Schnabel
directeur SCP

DEEL I ALGEMEEN

1 INLEIDING EN PROBLEEMSTELLING

1.1 Inleiding

Werkloosheid en arbeidsongeschiktheid vormen al jaren lang belangrijke thema's in politieke en beleidsdiscussies. De teneur bij die discussies is dat de status van niet-werken ongewenst is, voor de samenleving als geheel maar ook voor het individu. De samenleving is er bij gebaat dat zo veel mogelijk mensen betaalde arbeid verrichten. Werkenden dragen immers, via het premie- en belastingstelsel, bij aan de (financiële) zorg voor niet-werkenden. Ook het individu is gebaat bij het verrichten van betaalde arbeid, aangezien hij of zij zich daarmee voorziet van een inkomen dat in principe voldoende is voor een zelfstandige bestaansvoorziening. Het 'werk, werk en nog eens werk' is niet voor niets al jarenlang uitgangspunt van kabinetsbeleid. Toch is het niet-hebben van betaald werk nog steeds een realiteit voor velen in onze samenleving. Meer inzicht in wat dit voor mensen betekent is van belang voor het voeren van een adequaat arbeidsmarkt- en sociaal zekerheidsbeleid.

In de afgelopen decennia is er in Nederland veel veranderd als het gaat om zaken die de arbeidsmarkt en het stelsel van sociale zekerheid betreffen. In dit rapport zullen de gevolgen van deze veranderingen worden gezien vanuit het perspectief van de burgers. Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en in de sociale zekerheid hebben immers grote invloed op hun positie. Dit komt onder andere tot uiting in veranderingen in de participatiegraad van verschillende deelgroepen op de arbeidsmarkt. Zo zijn vrouwen in de afgelopen twintig jaar veel meer gaan participeren, terwijl mannen tegenwoordig juist wat minder vaak werken. Ook de jongste en de oudste leeftijdsgroep zijn in de jaren negentig in mindere mate dan in de beginjaren zeventig actief op de arbeidsmarkt. Door dit soort veranderingen is de samenstelling van de beroepsbevolking flink gewijzigd.

Niet alleen de bezetting van de arbeidsmarkt is echter in 1995 anders dan in 1975. Ook het beroep op het sociale zekerheidsstelsel is veranderd. Een belangrijke ontwikkeling daarbij is de sterke groei van het aantal uitkeringsontvangers in de jaren zeventig en tachtig. Stonden er in 1970 nog maar 17 werklozen en arbeidsongeschikten tegenover 100 werkenden, in 1980 is dat toegenomen tot 35 op de 100 en in 1995 tot 38 op de 100 (CPB 1998). Het aandeel personen dat vijftientig jaar geleden aanspraak maakte op een werkloosheids- of arbeidsongeschiktheidsuitkering was dus duidelijk kleiner dan nu het geval is. Behalve het aantal uitkeringsontvangers is ook de samenstelling van deze groep in de loop der jaren flink gewijzigd. Vooral de aandelen vrouwen, personen in de middelste leeftijdscategorieën, hoger opgeleiden en allochtonen zijn flink toegenomen. Tot slot zijn er in de afgelopen jaren veel veranderingen in het sociale zekerheidsstelsel doorgevoerd. Het is de vraag in hoeverre al deze ontwikkelingen hebben geleid tot wijzigingen in de feitelijke positie van werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten in de

samenleving en in hoeverre dat heeft geleid tot veranderingen in de beleving van die positie. Via analyse van drie databestanden (uit 1974, 1982 en 1995) wordt in deze studie getracht antwoord te krijgen op deze vraag.

In twee eerdere publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) is op basis van de databestanden van 1974 en 1982 ingegaan op veranderingen in de tijd en de verschillen tussen werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten (Becker et al. 1983, Becker en Vink 1984). Dit rapport kan worden beschouwd als een vervolg op deze twee rapportages. Hierdoor kunnen ontwikkelingen over een langere tijdsperiode in beschouwing worden genomen en kan worden nagegaan of er sprake is van bepaalde trends.

Behalve deze trendanalyse, die gericht is op veranderingen per arbeidsmarkt-categorie in de tijd, is het ook interessant om voor het meest recente meetmoment (1995) de verschillen tussen werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten vast te stellen. Deze vergelijking geeft een actueel inzicht in de posities van de drie groepen ten opzichte van elkaar op een moment dat grote veranderingen in de sociale zekerheid zijn gerealiseerd en de economische crisis op zijn retour lijkt. Het SCP heeft reeds in eerdere publicaties gerapporteerd over de meting van 1995. Daarbij is ofwel een beschrijving gegeven van de totale onderzochte groep, zonder uitsplitsing naar categorie (SCP 1996a), ofwel een specifiek onderwerp behandeld (De Beer 1996a). In dit rapport, waarin het met name gaat om een vergelijking tussen werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden en een nadere typering van werklozen, worden analyses gerapporteerd die nog niet eerder door het SCP gepubliceerd zijn.

Dit rapport begint met een nadere uitwerking van de probleemstelling (§ 1.2), waarna in paragraaf 1.3 zal worden ingegaan op de gebruikte data. In paragraaf 1.4 wordt de opzet van het rapport geschetst.

1.2 Probleemstelling

Dit onderzoek heeft tot doel na te gaan in welke mate de situatie van werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten in 1995 onderling verschilt en hoe de situatie van elk van deze drie categorieën in de jaren tussen 1974 en 1995 is veranderd. Bij 'situatie' gaat het hier om de positie van het individu in relatie tot arbeid en sociale zekerheid en de beleving van die positie. De achterliggende vraag is welke gevolgen niet-activiteit (werkloosheid en arbeidsongeschiktheid) voor individuen heeft.

De gevolgen van niet-activiteit worden vastgesteld aan de hand van veranderingen of verschillen in de volgende aspecten:

- attitudes (houdingen en opvattingen) ten aanzien van arbeid en sociale zekerheid;
- gedrag en gedragsintenties met betrekking tot het vinden van een betaald werk;
- beleving van de eigen leefsituatie.

De afgelopen jaren zijn er veel publicaties verschenen omtrent de positie van werklozen en arbeidsongeschikten. Daarin is vaak ook aandacht besteed aan de

hiervoor genoemde aspecten. Deze studies hebben echter veelal één categorie als onderzoeksgroep, waardoor de mogelijkheid ontbreekt groepen met elkaar te vergelijken. Om inzicht te verkrijgen in de gevolgen van niet-werken is echter een vergelijking tussen niet-werkenden (i.c. werklozen, arbeidsongeschikten) en werkenden zeer relevant. De databestanden waarop deze studie berust, bieden die mogelijkheid. De verschillen in attitudes, gedrag(sintenties), en beleving van de eigen leefsituatie tussen werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden zullen worden geïnterpreteerd aan de hand van bestaande onderzoeksliteratuur.

Naast deze vergelijking tussen de drie groepen, is er ook binnen één categorie, namelijk de werklozen, nader onderzoek gedaan. Gedurende de afgelopen jaren, waarin sprake is geweest van een vrijwel constant hoge werkloosheid, is er een bepaald - met name negatief en weinig genuanceerd - beeld ontstaan van werklozen en van hun gedrag op de arbeidsmarkt. Ten behoeve van een betere oordeelsvorming zal worden nagegaan welke kenmerken van werklozen samenhangen met verschillen in houdingen en opvattingen, in gedrag en gedragsintenties, en in de beleving van de leefsituatie. Bovendien zal worden nagegaan of er binnen de categorie werklozen min of meer homogene groepen (wat attitudes, gedrag en beleving betreft) kunnen worden aangewezen.

Ten slotte kan, doordat in dit onderzoek informatie over werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden over een langere periode beschikbaar is, worden nagegaan of er sprake is van een bepaalde trend in de gevolgen van niet-activiteit voor individuen. Het onderkennen van een trend wint aan betekenis als deze geplaatst kan worden binnen een bredere context; als er een relatie kan worden gelegd met de omgeving waarin de veranderingen plaatsvinden. Daarom zal worden getracht de trend te interpreteren vanuit ontwikkelingen die zich op het macroniveau van de samenleving in de periode 1974-1995 hebben voorgedaan. Daarbij zal onderscheid worden gemaakt in macro-ontwikkelingen op economisch gebied, op veranderingen in het sociale zekerheidsstelsel en op sociale en culturele veranderingen. Deze vier terreinen veranderen in onderlinge wisselwerking. Zo kunnen culturele veranderingen tot stand worden gebracht door een veranderende economische, politieke en sociale context. Verschijnselen als massawerkloosheid (economische veranderingen), grotere nadruk op fraudebestrijding in de sociale zekerheid (politieke veranderingen), en een toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen (sociale veranderingen) kunnen leiden tot een verandering in waarden en normen ten aanzien van arbeid en sociale zekerheid (culturele veranderingen). Vanwege de onderlinge verwevenheid zal het niet mogelijk zijn een waargenomen trend vanuit een bepaalde ontwikkeling te verklaren. De trend zal alleen vanuit die (en andere) ontwikkelingen geïnterpreteerd kunnen worden.

Naar aanleiding van het voorgaande is de probleemstelling uiteengelegd in de volgende vragen.

- In welke mate verschillen in 1995 werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten van elkaar voorzover het gaat om aspecten die te maken hebben met arbeid en sociale zekerheid?

- Met welke kenmerken van werklozen hangen verschillen in attitudes, gedrag en beleving van de leefsituatie samen? Zijn er in 1995 homogene groepen te onderscheiden binnen de categorie werklozen? Met andere woorden: kan er een typologie van werklozen worden geconstrueerd?
- In welke mate zijn er in de periode 1974-1995 veranderingen opgetreden in de attitudes, het gedrag en de leefsituatie bij werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten, voorzover het gaat om aspecten die te maken hebben met arbeid en sociale zekerheid?
- Op welke wijze kunnen deze veranderingen geïnterpreteerd worden vanuit de ontwikkelingen op economisch, politiek, sociaal en cultureel gebied in Nederland?

1.3 De data

Om de vragen die in paragraaf 1.2 zijn opgesomd te kunnen beantwoorden, is het noodzakelijk van twee verschillende analysebestanden gebruik te maken: één voor de cross-sectionele analyses ten behoeve van de eerste twee onderzoeksvragen die betrekking hebben op het jaar 1995, en één voor de trendanalyse, gebaseerd op de jaren 1974, 1982 en 1995. Voor een goed begrip van de analyseresultaten is het van belang meer inzicht te hebben in de gebruikte data en in de wijze waarop de databestanden zijn samengesteld. Achtereenvolgens zal worden ingegaan op de definitie van de drie onderzochte categorieën met het daarbij behorend aantal respondenten en op de vergelijkbaarheid van de onderzoeksbestanden uit 1974, 1982 en 1995 (zie ook bijlage A en D).

1.3.1 De afbakening van de onderzoeksgroepen

Ter beantwoording van de vraag in hoeverre de situatie van werklozen in 1995 verschilt van de situatie van arbeidsongeschikten en van werkenden, wordt gebruikgemaakt van gegevens uit het onderzoek Leefsituatie werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten 1995 (LWW'95). De responsgroep bestaat uit 1.786 personen, allen tussen de 18 en 65 jaar oud, waarbij werklozen en arbeidsongeschikten oververtegenwoordigd zijn (zie tabel 1.1, kolom 1995b). De drie groepen zijn als volgt gedefinieerd:

- *werkenden*: degenen die ten minste 12 uur per week betaalde arbeid verrichten;
- *werklozen*: degenen die staan ingeschreven bij het arbeidsbureau, en niet of minder dan 12 uur per week werken maar wel ten minste 12 uur per week willen werken;
- *arbeidsongeschikten*: degenen die ten minste 15% arbeidsongeschikt zijn verklaard.

De vraag in welk opzicht de posities van werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten door de tijd heen is veranderd, wordt beantwoord aan de hand van data uit het onderzoek Bestrijding excessieve werkloosheid 1974 (BEW'74), het onderzoek Leefsituatie werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten 1982 (LWW'82) en het LWW'95.

Ten behoeve van de trendanalyses zijn de drie arbeidsmarktcategoryen in elk onderzoek zo veel mogelijk volgens eenzelfde definitie geselecteerd uit de respondenten. De definities uit 1982 hebben daarbij als referentiepunt gediend. Dit wil zeggen dat de volgende selecties zijn toegepast:

- voor *alle respondenten*: alleen degenen die de Nederlandse nationaliteit hebben;
- voor *werkenden*: alleen degenen met een voltijd baan (minimaal 35 uur per week);
- voor *werklozen*: alleen degenen die ingeschreven staan bij het arbeidsbureau, minimaal drie maanden werkloos zijn op het moment van steekproeftrekking en nog steeds werkloos zijn op het moment dat het interview plaatsvindt;
- voor *arbeidsongeschikten*: alleen degenen die volledig (80%-100%) arbeidsongeschikt zijn verklaard.

Opgemerkt dient te worden dat, aangezien alleen geregistreerde werklozen in de onderzoeksgroep zijn betrokken, verborgen werkloosheid buiten beeld is gebleven. Dit houdt in dat met name vrouwen die wel willen werken maar niet bij het arbeidsbureau zijn ingeschreven, buiten dit onderzoek vallen.

In tabel 1.1 is aangegeven tot welke aantallen respondenten dit per categorie per jaar heeft geleid ten behoeve van de trendanalyse en welk aantal per categorie beschikbaar is ten behoeve van de cross-sectionele analyse voor 1995 (vermeld in kolom 1995b).

Tabel 1.1 Aantal respondenten per categorie in BEW'74, LWW'82 en LWW'95, ten behoeve van de trendanalyses 1974-1995 en van de cross-sectionele analyses, 1995

	trendanalyses				cross-sectionele analyses
	1974	1982	1995a	totaal	1995b
werklozen	550	419	393	1.362	559
arbeidsongeschikten	--	465	267	732	371
werkenden	--	309	438	747	856
totaal	550	1193	1.098	2.841	1786

1995a: De verdeling van de responsgroep ten behoeve van de longitudinale analyses (1974-1982-1995).

1995b: De verdeling van de responsgroep ten behoeve van de cross-sectionele analyses (1995).

1.3.2 *Vergelijkbaarheid van databestanden*

Voor trendanalyses zijn data over een bepaalde tijdsperiode nodig. De gewenste lengte van deze tijdsperiode is afhankelijk van de aard van de trends die men wil onderzoeken. Als het gaat om veranderingen in algemene waarden en normen van mensen, zoals die in dit onderzoek onder meer aan de orde komen,¹ dan is een lange periode gewenst, omdat waarden en normen in het algemeen vrij stabiele kenmerken zijn die niet snel veranderen onder invloed van omstandigheden. Voor dit onderzoek zijn gelukkig data beschikbaar over zo'n lange periode, namelijk van 1974, 1982 en 1995.

Een andere belangrijke voorwaarde voor het opsporen van een trend is dat dezelfde variabelen op een volledig vergelijkbare wijze en bij volledig vergelijkbare onderzoeksgroepen zijn gemeten op de verschillende meetmomenten. Helaas zijn de voor deze studie te gebruiken databestanden niet opgezet als behorend tot een longitudinaal onderzoek. Dit houdt in dat er zowel wat vraagstellingen betreft als wat onderzoeksgroepen betreft verschillen zijn tussen de databestanden van 1974, 1982 en 1995. Deze verschillen brengen beperkingen met zich mee voor de vergelijkbaarheid.

Verschillen in vraagstelling

In 1974 richtte het onderzoek zich vooral op de werkloosheids- en arbeidsmarkt-situatie van de ondervraagden, waarbij ook een aantal houdingen en opvattingen ten aanzien van arbeid en sociale zekerheid zijn onderzocht. Met name deze houdingen en opvattingen vormden de basis voor een vergelijking met de werklozen van 1982. In het onderzoek van 1982 zijn daarnaast nog veel andere onderwerpen aan de orde gekomen: het scala van houdingen en opvattingen is veel breder en daarnaast is een groot aantal vragen gesteld over arbeidsmarktgedrag en over aspecten van de eigen leefsituatie. In 1995 zijn de vragen uit 1982 deels herhaald, deels gewijzigd, nieuwe vragen zijn toegevoegd en andere zijn weggelaten. De aanvullende vragen waren met name bedoeld voor de studie *Het onderste kwart*, waarin werk en werkloosheid aan de onderkant van de arbeidsmarkt nader zijn onderzocht en waarover reeds eerder is gerapporteerd (De Beer 1996a).

Voor de trendanalyse wordt alleen gebruikgemaakt van die vragen die exact vergelijkbaar zijn. Alleen voor enkele relevante objectieve achtergrondkenmerken, zoals opleidingsniveau en uitkeringsduur, zijn de variabelen via hercodering vergelijkbaar gemaakt.

Verschillen in steekproeven

Terwijl de vragen niet altijd exact hetzelfde zijn, zijn ook de steekproeven in de verschillende jaren niet hetzelfde, zowel als gevolg van verschillen in criteria voor de steekproeven, als van verschillen in de wijze van steekproeftrekking. De methode van dataverzameling was wel identiek, namelijk een mondelinge enquête aan huis.²

In 1974 zijn alleen werklozen onderzocht, terwijl in 1982 en in 1995 zowel werkenden, werklozen als arbeidsongeschikten zijn geïnterviewd. De steekproeven zijn als volgt totstandgekomen.

- De data van 1974 zijn afkomstig uit het onderzoek Bestrijding excessieve werkloosheid (BEW'74); een onderzoek dat destijds door het Instituut voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek (IVA), in opdracht van het ministerie van Sociale Zaken, is verricht onder werklozen die ingeschreven stonden bij het arbeidsbureau. De steekproeftrekking heeft plaatsgevonden op basis van de registraties van de arbeidsbureaus.

- De data van 1982 zijn in opdracht van het SCP verzameld door NSS-Marktonderzoek ten behoeve van het onderzoek Leefsituatie van werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten (LWW'82). De steekproeven zijn totstandgekomen via de NSS-omnibusenquête, waarbij wekelijks onder circa 1.200 huishoudens een zogenoemd multi-cliënt onderzoek wordt gehouden. Door middel van vragen gericht op de opsporing van werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden zijn in ongeveer vijftien weken de drie onderzoeksgroepen verkregen. Deze steekproefpersonen zijn enkele weken na hun deelname aan de omnibusenquête geïnterviewd ten behoeve van LWW'82.
- De steekproef voor het onderzoek Leefsituatie van werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten in 1995 (LWW'95) is totstandgekomen via de Enquête beroepsbevolking (EBB) van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), waarbij wekelijks een groot aantal huishoudens wordt geïnterviewd. De EBB fungeerde dus als opsporingsenquête voor de gewenste steekproeven van werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten. Zo'n drie maanden na deelname aan de EBB zijn de steekproefpersonen door het CBS geïnterviewd ten behoeve van LWW'95. Na de dataverzameling zijn enkele variabelen (zoals gegevens over de huishoudenssamenstelling) vanuit het EBB-databestand gekoppeld aan het LWW'95-bestand.

Verschillen tussen de onderzoeksgroepen van 1974, 1982 en 1995

De samenstelling van de populaties van werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden is in de loop der jaren sterk veranderd. Dit houdt in dat ook bij een volledig vergelijkbare wijze van steekproeftrekking de onderzoeksgroepen in 1974, 1982 en 1995 van elkaar zouden verschillen in samenstelling. Ten aanzien van enkele kenmerken zijn deze verschillen tussen de onderzoeksgroepen nagegaan.

- *Sekse*
In de onderzoeksgroep van 1995 is zowel bij de werklozen als bij de arbeidsongeschikten het aandeel vrouwen veel hoger dan in de onderzoeksgroepen van 1982 en 1974.
- *Opleidingsniveau*
Het opleidingsniveau van de respondenten blijkt in 1995 hoger te liggen dan in 1982, waar het weer duidelijk hoger ligt dan in 1974.
- *Leeftijd*
Bij de werklozen is het aandeel jongeren onder de 25 jaar in de onderzoeksgroepen van 1974 en 1982 veel groter dan in die van 1995 (30% resp. 33% versus 9%). Het aandeel ouderen onder de werklozen is relatief groot in de onderzoeksgroep van 1974 (30% is ouder dan 45 jaar tegenover 15% resp. 20% in 1982 en 1995).
Bij de arbeidsongeschikte respondenten is het aandeel ouderen boven de 55 jaar groter in 1982 dan in 1995 (54% respectievelijk 43%).
- *Duur van werkloosheid/arbeitsongeschiktheid*
Zowel bij de werkloze als bij de arbeidsongeschikte respondenten is de duur van de werkloosheids- respectievelijk arbeidsongeschiktheidssituatie in 1995 langer dan in 1982. Het verschil met 1974 is nog groter: nog geen 30% van de

onderzochte groep werklozen is in 1974 langer dan een jaar werkloos, terwijl dat in 1995 ruim 70% is.

In bijlage A wordt per categorie en per jaar een beschrijving gegeven naar sekse, leeftijd, opleiding, en werkloosheids-, respectievelijk arbeidsongeschiktheidsduur. Maar niet alleen in de tijd, ook tussen de drie onderzochte categorieën zijn er - uiteraard - verschillen naar deze kenmerken. In de analyses die in hoofdstuk 3 en 6 worden gerapporteerd, wordt met deze verschillen rekening gehouden. Dit wil zeggen dat alle analyses zowel ongecorrigeerd als gecorrigeerd voor verschillen in bestandssamenstelling zijn uitgevoerd. In de desbetreffende hoofdstukken wordt hier nader op ingegaan.

1.3.3 Type variabelen

Dit onderzoek is met name gericht op het analyseren van meningen, gedrags-intenties en beleving van de eigen situatie. Evenals bij ander attitude-onderzoek speelt hier sociale wenselijkheid mogelijk een rol bij de beantwoording van de vragen. Door de aard van de onderwerpen die in deze studie aan de orde komen, is de kans hierop wellicht nog wat groter. Het gaat immers om aspecten die direct of indirect verband houden met de bereidheid tot werken en het gebruik van de sociale zekerheid, kwesties die de laatste jaren een grote rol spelen in de publieke opinie. Anderzijds kan worden verondersteld dat sociale wenselijkheid in alle drie onderzoeksjaren en in alle drie arbeidsmarktcategoryën een rol speelt. Voorzover die rol van gelijke sterkte is, is het probleem van sociale wenselijkheid minder ernstig, aangezien in dit onderzoek met name wordt gekeken naar relatieve verschillen tussen scores. Waar absolute scores worden besproken, dient bij de interpretatie wel rekening te worden gehouden met de mogelijke invloed van sociale wenselijkheid.

1.4 Opzet van het rapport

Dit rapport omvat drie delen. Deel I vormt een algemeen deel en bestaat naast dit eerste hoofdstuk, uit een theoretische verkenning van de gevolgen van niet-activiteit (hoofdstuk 2). Daarin zal een beknopte samenvatting worden gegeven van wat er over niet-activiteit op dit moment in de literatuur en uit reeds verricht onderzoek bekend is. De informatie in dit hoofdstuk biedt een referentiekader voor de onderzoeksbevindingen, die in deel II (hoofdstuk 3 en 4) en in deel III (hoofdstuk 6) aan bod komen.

Deel II beoogt antwoord te geven op de eerste twee onderzoeksvragen. In hoofdstuk 3 wordt ingegaan op de verschillen tussen werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten op basis van de data uit 1995. Vervolgens worden de werklozen van 1995 in hoofdstuk 4 aan een nadere analyse onderworpen en wordt nagegaan of er homogene groepen werklozen kunnen worden onderscheiden.

In deel III komen de laatste twee onderzoeksvragen aan bod. Hoofdstuk 5 geeft een beknopte uitwerking van de ontwikkelingen op economisch, politiek, sociaal en cultureel gebied in de periode 1974-1995, voorzover deze betrekking hebben op de wereld van arbeid en sociale zekerheid. Vervolgens worden in hoofdstuk 6 de

bevindingen van de trendanalyses gepresenteerd, waarbij de veranderingen in attitudes, gedrag en leefsituatie van respectievelijk werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden gedurende de periode 1974-1995 worden besproken. Het rapport besluit met een samenvattende beschouwing.

Noten

- ¹ In dit onderzoek komen ook andere aspecten dan waarden en normen aan bod, zoals het zoekgedrag en de leefsituatie. Om verandering in deze aspecten vast te stellen, is een langdurige tijdsperiode echter minder urgent dan voor veranderingen in waarden en normen.
- ² In 1974 en 1982 zijn voor het afnemen van de mondelinge interviews papieren vragenlijsten gebruikt, in 1995 betrof het computergestuurde vragenlijsten (CAPI).

2 GEVOLGEN VAN NIET-WERKEN: EEN OVERZICHT VAN DE LITERATUUR

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk staan de gevolgen van niet-werken centraal. Met 'niet-werken' wordt hier bedoeld het niet-hebben van een betaalde baan. Zo'n situatie kan door verschillende oorzaken zijn ontstaan: door werkloosheid, arbeidsongeschiktheid, vrijwillige uittreding of pensionering. Ook indien uitsluitend onbetaalde arbeid of vrijwilligerswerk wordt verricht, spreken we van 'niet-werken'. In deze studie beperken we ons, in aansluiting op de geselecteerde onderzoeksgroepen in LWW'82 en LWW'95, tot werkloosheid en arbeidsongeschiktheid als oorzaken van niet-werken.

Voordat de analyseresultaten worden gepresenteerd (hoofdstuk 3), wordt hier een overzicht gegeven van de tot nu toe beschikbare kennis met betrekking tot de gevolgen van niet-werken. Een belangrijke constatering vooraf is dat theorievorming over en onderzoek naar de gevolgen van niet-werken zich in het verleden grotendeels hebben beperkt tot werklozen. Dientengevolge wordt in dit hoofdstuk - noodgedwongen - relatief veel aandacht geschonken aan de gevolgen van werkloosheid en in mindere mate aan de gevolgen van arbeidsongeschiktheid.

De interesse van wetenschappelijk onderzoekers voor de gevolgen van werkloosheid is reeds ontstaan in de jaren dertig. Evenals nu was er toen sprake van langdurige en massale werkloosheid. Verschil met toen is dat inmiddels een uitgebreid stelsel van sociale zekerheid is ontwikkeld waardoor een zeker inkomen is gegarandeerd. Uit het hierna gepresenteerde overzicht van onderzoeksbevindingen blijkt dat - ondanks een betere inkomensvoorziening - ook in deze tijd bij werklozen en arbeidsongeschikten sprake is van negatieve gevolgen van het 'gedwongen nietsdoen', zoals stress, gezondheidsproblemen, sociaal isolement, resignatie of terugtrekking, en dissatisfactie.

In het wetenschappelijk onderzoek naar de gevolgen van niet-werken kunnen globaal de volgende benaderingswijzen worden onderscheiden: een benadering waarbij het gaat om gevolgen voor de mentale gesteldheid en de individuele aanpassingsreacties van de werkloze/arbeidsongeschikte, én een benadering waarbij het gaat om de gevolgen voor de sociale positie, de leefsituatie van de werkloze/arbeidsongeschikte.

Aan de eerste benadering is in onderzoek naar de gevolgen van niet-werken invulling gegeven door middel van:

1. de fasentheorie
2. typologieconstructie van werklozen
3. de mentale incongruentietheorie.

Vanuit de tweede benadering kunnen de gevolgen van niet-werken bestudeerd worden door middel van:

4. de sociale deprivatietheorie
5. de rantsoeneringstheorie.

In dit hoofdstuk zal een beknopt overzicht worden gegeven van de belangrijkste bevindingen uit de onderzoeksliteratuur sinds de jaren dertig. De vijf genoemde theorieën komen daarbij achtereenvolgens aan bod.

2.2 Fasen in het werkloosheidsproces

Aan het werkloosheidsproces kunnen verschillende fasen in psychische gesteldheid worden onderscheiden, die een werkloze gedurende zijn werkloosheid achtereenvolgens doorloopt. Het idee dat mensen in hun reacties op hun werkloosheids-situatie achtereenvolgende fasen doormaken is een nalatenschap uit de jaren dertig. Jahoda wordt min of meer als de grondlegger van de fasentheorie gezien, waarvoor de basis was gelegd in haar onderzoek onder werklozen in Marienthal (Oostenrijk). Eisenberg en Lazarsfeld geven de volgende omschrijving van de door Jahoda ontwikkelde fasen (Eisenberg en Lazarsfeld 1938).

- Eerst is er sprake van de *ongebroken* werkloze. Deze is nog actief en ondernemend en niet ontevreden met zijn of haar situatie. Hij/zij verwacht snel weer werk te vinden.
- Vervolgens is er sprake van *terugtrekking* (resignatie). Dit uit zich onder andere in een beperking van de behoeften, het niet langer plannen maken voor de toekomst en zich ontevreden voelen met de situatie.
- Daarop volgt het stadium van de *lusteloosheid*, de *apathie*, wat zich onder meer kenmerkt door het verliezen van de moed en het onverschillig worden voor de werkloosheid.
- Ten slotte breekt dan het stadium aan van de *nood*, van de *ellende*. Er is geen hoop meer, maar verbittering, haat, woede-uitbarstingen, somberheid als allesoverheersend gevoel, vlucht in de alcohol en veelvuldig denken over zelfmoord.

Ook bij een andere klassiek geworden studie, namelijk die van Bakke (1934), treft men fasen aan die gezinnen doorlopen als reactie op werkloosheid van de kostwinner. Er is hier sprake van vijf reactiefasen: evenwicht, wankel evenwicht, desorganisatie of crisis, pogingen tot aanpassing, definitieve aanpassing. Andere onderzoekers komen tot iets andere indelingen, maar in essentie wijken ze niet van elkaar af. Eisenberg en Lazarsfeld (1938) komen, de verschillende theorieën en onderzoeksresultaten overziend, tot de conclusie dat in het proces van de werkloosheid eerst sprake is van een shocktoestand, gevolgd door actief zoeken naar een baan, waarbij men nog optimistisch en niet teruggetrokken is en nog in het leven staat. Daarna, als alle pogingen op niets uitlopen, wordt men pessimistisch, angstig en verkeert men in acute nood; dit is de meest beslissende fase. Ten slotte wordt men fatalistisch en past men zich aan de situatie aan, maar wel met een beperkter gezichtsveld.

Zoals Eisenberg en Lazarsfeld (1938) ook erkennen, zijn er grote individuele verschillen in de mate waarin men de nadelige gevolgen van werkloosheid ervaart.

Niet alleen de fase van de werkloosheid is bepalend maar ook andere factoren, zoals de economische en sociale status van een persoon vóór de werkloosheid, de leeftijd, het geslacht, iemands persoonlijkheid en de duur van de werkloosheid.

Deze fasenbeschrijvingen uit de jaren dertig gaan sterk uit van de veronderstelling dat het psychisch welbevinden van werklozen steeds meer verslechtert naarmate de werkloosheid langer duurt, oftewel van een *cumulatie van stress*.

Studies van meer recente datum gaan ook uit van deze fasenmodellen maar geven wat meer aandacht aan de uiteindelijke *aanpassing* van de werkloze aan de situatie. Zo schetsen Hayes en Nutman (1981) op basis van de literatuur een psychologisch fasenmodel waar mensen die werkloos worden in grote lijnen aan beantwoorden.

Dit model bestaat uit drie vrij algemene fasen, beginnend met shock en verlamming, gevolgd door depressie en terugtrekking, en uiteindelijk uitmondend in aanpassing aan de situatie. Ook Sinfield (1981) gaat uit van deze reactiewijzen, maar nuanceert en bekritiseert de hypothese dat er sprake zou zijn van duidelijk volgtijdelijke fasen. Hij stelt dat de shock en de traumatische effecten het grootst zijn als mensen plotseling en voor het eerst zonder werk komen. Zij die al vaker werkloos zijn geweest, zouden waarschijnlijk vooral met apathie reageren. Of er optimisme dan wel pessimisme op de eerste schok zou volgen, is volgens Sinfield afhankelijk van iemands leeftijd, van zijn gezondheidstoestand, van zijn financiële reserves en van zijn kennis van en mogelijkheden op de arbeidsmarkt.

In de tweede helft van de jaren tachtig en begin jaren negentig ontstaat er in wetenschappelijk onderzoek een hernieuwde belangstelling voor de psychische gevolgen van werkloosheid. Dit heeft te maken met het feit dat de gemiddelde duur van de werkloosheid in die jaren sterk toeneemt. Voor het eerst na de crisis van de jaren dertig wordt de Nederlandse samenleving in de jaren tachtig geconfronteerd met een groot aantal langdurig werklozen (en arbeidsongeschikten). Het verschil is dat er in de jaren tachtig sprake is van een sociaal zekerheidsstelsel, op grond waarvan relatief hoge uitkeringen worden verstrekt. Een nieuwe 'fase' doet zijn intrede, namelijk die van de uitkeringsafhankelijkheid. Verondersteld wordt dat als mensen zeer langdurig zijn aangewezen op een uitkering, zij zich gaan aanpassen aan de situatie en nog weinig moeite zullen doen om onafhankelijk te worden van die uitkering. Het relatief hoge uitkeringsniveau in Nederland zou daar ook een rol in spelen. De aanpassingstheorie krijgt de overhand op de theorie van cumulatieve stress. Verondersteld wordt dat uitkeringsontvangenden op den duur aan hun situatie wennen, waardoor hun psychisch welbevinden op termijn verbetert en zich mogelijk herstelt tot het niveau van voor de uitkering (De Witte 1993).

In onderzoek waarin de psychologische reactie van werklozen wordt afgezet tegen de duur van hun werkloosheid zou, indien de fasentheorie opgaat, een samenhang dienen te worden gevonden tussen werkloosheidsduur en psychisch welbevinden. De fasentheorie en de daaraan verwante theorieën van cumulatieve stress en van aanpassing zijn empirisch echter niet erg overtuigend bevestigd. De Witte (1993) geeft een overzicht van onderzoeken uit de jaren tachtig en negentig, zowel nationaal als internationaal, waaruit globaal is af te leiden dat er in het begin van de uitkerings situatie een verslechtering in psychisch welbevinden optreedt (cumulatie

van stress), om vervolgens - na een geringe mate van herstel - te stabiliseren (aanpassing). Maar in ander onderzoek (Miltenburg en Woldringh 1990) wordt na een periode van zeer langdurige werkloosheid (zes tot zeven jaar) nog steeds een toename van stress, dus een verlaging van psychisch welbevinden, geconstateerd. Dit geldt dan wel alleen voor degenen die dan nog steeds actief zoeken op de arbeidsmarkt. Ook uit onderzoek van Jehoel-Gijsbers (1989a) blijkt dat het welbevinden van werklozen duidelijk afneemt met de werkloosheidsduur. In deze studie wordt tevens gerapporteerd over arbeidsongeschikten en bijstandsonvangers. Daaruit blijkt dat bij de arbeidsongeschikten het welbevinden eveneens afneemt met de duur, maar in veel mindere mate dan bij de werklozen het geval is. Bij bijstandsonvangers met een ABW-uitkering (voor een groot deel alleenstaande moeders) wordt een tegenovergestelde reactie vastgesteld: bij hen is er sprake van een lichte verbetering van het psychisch welbevinden naarmate men langer een uitkering ontvangt. De verschillen in reactiewijzen tussen de drie categorieën niet-actieven worden in het onderzoek van Jehoel-Gijsbers (1989a) verklaard vanuit verschillen in startpositie. Werklozen hebben in het begin van hun werkloosheid nog reden om de toekomst enigszins positief in te zien; dit neemt echter af naarmate men langer werkloos is en men steeds minder kans ziet op herintreding. Bijstandsonvangers met een ABW-uitkering zijn daarentegen veelal gescheiden vrouwen, die juist in de beginperiode van hun uitkering, direct na hun scheiding, een zeer moeilijke periode doormaken, waarna de situatie zich stabiliseert of verbetert. Voor arbeidsongeschikten is de status van niet-activiteit veelal permanenter dan voor werklozen; zij zullen minder dan werklozen uitgaan van een mogelijke verbetering in hun situatie. Hierdoor kan verklaard worden waarom hun psychisch welbevinden niet zo sterk afneemt met de duur als bij werklozen het geval is. Ook maatschappelijke opvattingen ten aanzien van de plicht tot werken worden verondersteld een rol te spelen bij het ontstaan van de verschillen in reactiewijzen tussen arbeidsongeschikten en werklozen. Van werklozen wordt in het algemeen verwacht dat zij weer zullen gaan werken, terwijl dit in veel mindere mate het geval is bij arbeidsongeschikten.

Terwijl in het hiervoor genoemde onderzoek bleek dat het welbevinden van arbeidsongeschikten in geringe mate afneemt met de uitkeringsduur, blijkt uit een studie van Merens-Riedstra naar de gevolgen van niet-werken bij arbeidsongeschiktheid dat er sprake is van een lichte toename van de satisfactie met het dagelijks bestaan (Merens-Riedstra 1981). Bedacht moet worden dat het in het onderzoek van Merens-Riedstra gaat om personen die na 4, 10 en 16 maanden ziekte zijn geïnterviewd. Omdat de overgang van ziekte naar de WAO na 12 maanden ziekte plaatsvindt, is pas bij het derde meetmoment (bij 16 maanden) sprake van personen met een arbeidsongeschiktheidsuitkering. Zij meet dus de veranderingen in de voor- en de beginfase van de arbeidsongeschiktheid. Als mogelijke verklaring van de positieve tendens noemt zij de 'gewenning aan en aanvaarding van het arbeidsongeschikt¹ zijn, waardoor de dagelijkse gang van zaken in de loop der maanden iets minder schrijnend wordt.' (Merens-Riedstra 1981: 138). Niet ondenkbaar is dat na het herstel van de eerste klap later, bij een

langere arbeidsongeschiktheidsduur, weer verslechtering optreedt, zoals die in het onderzoek van Jehoel-Gijsbers is vastgesteld.

Samenvattend kan worden gesteld, dat de tot nu toe beschikbare onderzoeksresultaten geen uitsluitsel geven over de algemene geldigheid van de fasentheorie.

2.3 Typologie van werklozen

Hiervoor hebben we gezien dat vanuit de fasentheorie er bepaalde reactiewijzen bij werklozen worden verondersteld afhankelijk van de duur van de werkloosheid. De laatste jaren wordt echter steeds meer benadrukt dat werklozen geen homogene groep vormen die op min of meer dezelfde wijze de verschillende stadia van hun werkloosheid doorlopen. Steeds weer blijkt uit onderzoek dat er grote onderlinge verschillen in reactiewijzen zijn tussen (langdurig) werklozen. In het onderzoek van de tweede helft van de jaren tachtig en begin jaren negentig is veelvuldig getracht om binnen de grote heterogene groep van werklozen meer homogene subgroepen te ontdekken, waarbij er binnen elke subgroep sprake is van een min of meer gelijke reactiewijze. Er wordt derhalve gezocht naar verschillende typen van werklozen. Een typologie is een indeling die gebaseerd is op meerdere kenmerken tegelijkertijd. Bij de selectie van de kenmerken baseert men zich meestal op sociaal-psychologische kenmerken als attitudes, beleving en gedrag. Ook worden wel objectieve kenmerken, zoals opleiding en leeftijd, in een typologieconstructie gebruikt, hoewel men zich dan kan afvragen of er nog sprake is van een bepaald 'type'. Als elementen voor een typologieconstructie zijn in het verleden dus veel verschillende kenmerken gebruikt, terwijl ook het aantal gebruikte kenmerken varieerde. Daardoor vinden we in de Nederlandse onderzoeksliteratuur nogal uiteenlopende categorisering. Een bekende typologie is die van Engbersen, die zijn indeling van langdurig werklozen baseert op een aantal mogelijke gedragsreacties zoals die door de Amerikaanse socioloog Merton worden beschreven (Engbersen en Van der Veen 1987; Kroft et al. 1989; Engbersen 1990; Engbersen et al. 1993).

Merton heeft een typologie van individuele aanpassingsreacties ontwikkeld, die gebaseerd is op een combinatie van het feit of men het eens is met de algemene culturele doelen die de samenleving stelt (*culturally defined goals*) en van het feit of men gebruikmaakt van sociaal aanvaarde middelen (*institutionalized means*) om aan die cultureel-bepaalde doelen te voldoen (Merton 1967). Hij komt daarbij tot vijf individuele aanpassingsreacties, die in tabel 2.1 zijn weergegeven.

Tabel 2.1 Typologie van individuele aanpassingsvormen volgens Merton

	culturele doelen	aanvaarde middelen
conformisme	+	+
retraitisme	-	-
ritualisme	-	+
innovatie	+	-
rebellie	-/+	-/+

De betekenis van de 'plussen' en 'minnen' is als volgt:

+ aanvaarding van culturele doelen, respectievelijk middelen;

- afwijzing van culturele doelen, respectievelijk middelen;

-/+ afwijzing van doelen/middelen en het daarvoor in de plaats stellen van nieuwe doelen/middelen.

Bron: Merton (1967: 140)

De typologie van Merton heeft nog een abstract karakter. Afhankelijk van de invulling van centrale culturele doeleinden krijgt zij een concretere inhoud. Een voorbeeld van een centraal doel is het belang dat in Nederland wordt gehecht aan het verrichten van betaalde arbeid, het zelf zorg dragen voor een inkomen. Als algemeen aanvaarde middelen om dat te bereiken, geldt voor werklozen een actief zoekgedrag (solliciteren, informeren bij het arbeidsbureau enz.). 'Conformisten' zijn dan werklozen die het belang van arbeid onderschrijven en die actief naar werk zoeken. In een stabiele maatschappij is de conformistische reactie het meest verbreid. Een zekere mate van conformisme is namelijk noodzakelijk voor de continuïteit van de samenleving.

'Retraitisten' kunnen worden omschreven als degenen die zich van de arbeidsmarkt hebben teruggetrokken; zij wijzen arbeid af en zoeken niet (meer). 'Ritualisten' volgen nog wel de regels van de samenleving, zij volgen de vereiste procedures en blijven dus solliciteren, maar in feite hechten ze geen belang (meer) aan betaalde arbeid. 'Innovatieven' vinden betaald werken belangrijk, maar wijzen de gangbare middelen hiervoor af. Degenen die in het informeel circuit actief zijn, zouden hiertoe kunnen worden gerekend. 'Rebellen' is een wat zware benaming voor degenen die niet mee willen doen aan wat zij de consumptiemaatschappij noemen. Zij vinden andere zaken dan betaald werk, zoals het verrichten van vrijwilligerswerk of het lid zijn van een actiegroep, belangrijker.

Engbersen en Kroft (Engbersen 1990; Kroft et al. 1989) hebben voor Nederland deze typologie op een eigen wijze ingevuld, waarbij het laatste type 'rebellie' een wat andere invulling heeft gekregen. Als kenmerken van centrale doeleinden in onze maatschappij hanteert Engbersen het 'nastreven van arbeid' en het 'nastreven van consumptie', terwijl hij kijkt naar het 'zoekgedrag op de arbeidsmarkt' als kenmerk van sociaal aanvaarde middelen om deze waarden te bereiken. Daarnaast betreft hij het 'gebruik van informele strategieën' (zoals zwart werken of oneigenlijk gebruik van de uitkering) als kenmerk in de typologie, waarmee ook het gebruik van *niet* sociaal aanvaarde middelen wordt ingebracht. Een verschillende combinatie van deze kenmerken leidt tot een onderscheid in zes typen werklozen, die in tabel 2.2 zijn weergegeven.

Tabel 2.2 Typologie van langdurig werklozen volgens Engbersen

	nastreven van arbeid	nastreven van consumptie	zoekgedrag	gebruik van informele strategieën
conformisten (36%)	+	+	+	-
retraitisten (25%)	-	-	-	-
ritualisten (9%)	-	-	+	-
ondernemenden (10%)	+	+	-	+
calculerenden (9%)	-	+	-	+
autonomen (10%)	-	-	-	-

Bron: Engbersen (1990: 26-29)

Een beknopte omschrijving van deze zes typen luidt als volgt:

1. De conformisten (36% van de onderzochte groep) zijn werklozen die naar arbeid en consumptie blijven streven via gangbare middelen (solliciteren, arbeidsbureau, scholing); zij maken geen gebruik van informele strategieën.
2. De retraitisten (25% van de respondenten) hebben zich teruggetrokken van de arbeidsmarkt; zij streven niet langer naar arbeid en naar consumptie. Bovendien maken zij niet langer gebruik van gangbare zoekkanalen, noch van informele strategieën.
3. De ritualisten (9% van de respondenten) hebben eveneens de hoop op arbeid en een hoger consumptieniveau opgegeven, maar blijven wel solliciteren en het arbeidsbureau bezoeken. Ook zij wijzen informele strategieën af.
4. De ondernemenden (10%) proberen het doel van arbeid en een hogere consumptie langs informele en illegale wegen te realiseren. Zij hebben een meer instrumentele kijk op arbeid: (informele) arbeid dient vooral om een hoger inkomensniveau te bereiken.
5. De calculerenden (9%) zijn op korte termijn niet op zoek naar werk en maken geen gebruik van formele kanalen en middelen, maar maken misbruik of oneigenlijk gebruik van de sociale zekerheid om extra inkomsten te verwerven (bv. samenwonen met twee uitkeringen); voor de studerenden onder hen is arbeid nog een doel op langere termijn.
6. De autonomen (10%), ten slotte, relativiseren of verwerpen arbeid en consumptie in hoge mate; solliciteren is er voor hen niet of nauwelijks bij. Ook zijn zij niet actief binnen de informele economie en maken geen misbruik van de sociale zekerheid. In tabel 2.2 is het reactiepatroon van dit type werklozen hetzelfde als dat van de retraitisten. Uit een nadere beschrijving in het rapport van Kroft et al. (1989) blijkt dat de autonomen zich van de retraitisten onderscheiden door een andere beleving van de uitkering: zij zien de uitkering als een basisinkomen en kunnen daarvan rondkomen. Voor het overige hebben zij hun eigen bezigheden zoals hobby's, vrijwilligerswerk of studie.

Hoewel het gebruik van een typologie de hoeveelheid informatie over de onderzoeksgroep werklozen op een handzame wijze presenteert, zijn er ook kanttekeningen te plaatsen. Gezien het beperkte aantal ondervraagde personen (216) waarop de indeling van Engbersen is gebaseerd, en het feit dat deze geen representatieve steekproef van langdurig werklozen vormden, moeten de percentages die de

relatieve omvang van de verschillende categorieën aanduiden, met de nodige voorzichtigheid beschouwd worden. Engbersen zelf geeft in een tussentijds artikel ook andere percentages; een reden temeer om ze slechts als indicatief te beschouwen (Engbersen 1989).

Dat er vraagtekens bij zo'n typologie kunnen worden geplaatst, blijkt ook uit een replicatie van Engbersen analyse door Feddema en Hulsbergen (1991). Met behulp van dezelfde kenmerken hebben zij op een grotere steekproef (600 werklozen in Rotterdam) getracht de door Engbersen ontwikkelde typologie te reconstrueren. Dit bleek niet mogelijk.

Ook door De Witte (1992) zijn ongeveer dezelfde variabelen als input gebruikt voor een typologie. Hij komt echter tot een andere indeling in typen, welke zijn benoemd als teruggetrokken (30%), optimisten (28%), aangepasten (17%), ontmoedigden (14%) en wanhopige zoekers (11%). De categorieën ondernemenden, calculerenden en autonomen komen in zijn typologie niet voor.

Kops (1993) heeft voor een specifieke subgroep onder de werklozen, namelijk werkloze jongeren, met behulp van clusteranalyse weer een andere typologie gemaakt. In deze typologie, gebaseerd op 800 respondenten, worden drie leefstijlen onderscheiden volgens welke jongeren hun intrede op de arbeidsmarkt laten verlopen.

1. De planners (32% van de responsgroep): hebben een arbeidsmarktgerichte mentaliteit, zijn van mening dat je (met het oog op huwelijk of samenwonen) moet zorgen allebei (man en vrouw) werk te hebben, vinden een vaste baan en een goed inkomen zeer belangrijk, beschouwen werk en privé als duidelijk met elkaar verbonden, en hebben vooral een beroepsgerichte opleiding.
2. De consumptieven (19% van de responsgroep): beoordelen werk alleen op de merites die het heeft voor het eigen welbevinden en de eigen wensen, hechten aanzienlijk meer belang aan een vaste baan en een goed inkomen dan aan ontplooiingsmogelijkheden, hebben een instrumentele houding ten aanzien van werk en zien de uitkering als basisinkomen. Het gaat hier vooral om laag-opgeleiden uit een laag sociaal milieu.
3. De ontplooiers (24% van de responsgroep): boeiend en afwisselend werk staan voorop, waarbij het werk ontplooiingsmogelijkheden moet bieden. Het gaat hier vooral om hoger opgeleiden uit een hoger sociaal milieu.

De geconstrueerde typen uit de verschillende indelingen geven ondanks mogelijke reserves een idee van de wijze waarop werklozen omgaan met arbeid en sociale zekerheid. De interesse van politiek, beleid en media richt zich daarbij vooral op afwijkingen van de maatschappelijke norm, die per definitie slechts in beperkte mate voorkomen. Probleem is om deze subgroep empirisch vast te stellen.

Op basis van een overzicht van diverse typologieën concludeert het SCP (1990) dat de werklozen voor ruim de helft uit 'modalen' (= conformisten en ritualisten) bestaan, voor circa 30% uit 'minder geschikten en teruggetrokkenen' en voor zo'n 10% uit 'alternatieven' (calculerenden, autonomen e.d.). In ander onderzoek komt een 10%-groep ook terug, waar het gaat om de categorie werklozen die zich heeft afgewend van de arbeidsmarkt (Brand et al. 1992; Ter Huurne 1988; De Goede en

Maassen 1988; Kloosterman 1987). Uit de nadere beschrijving blijkt dat het dan echter meer te gaan om volledig ontmoedigden dan om calculerenden en dergelijke. Bovendien blijken gezondheidsproblemen vaak een rol spelen, waardoor zij eerder tot de minder geschikten zouden kunnen worden gerekend.

Hoewel de verschillende typen van werklozen in alle fasen van het werkloosheidsproces voorkomen, blijkt er toch een zekere samenhang met de werkloosheidsduur te zijn. Uit het onderzoek van Engbersen (1990) blijkt dat, naarmate de werkloosheid langer duurt, het aandeel conformisten, calculerenden en autonomen geringer en het aandeel teruggetrokken en ritualisten groter is. De Witte (1992) treft bij de langdurig werklozen minder optimisten en meer ontmoedigden en aangepasten aan dan bij de kortdurig werklozen.

Het is mogelijk dat werklozen met de werkloosheidsduur van 'type' veranderen, dat er een omslag plaatsvindt van conformist naar ritualist en met name naar teruggetrokken (zie de typologie van Engbersen), of van optimist naar ontmoedigde of aangepaste (zie de typologie van De Witte). Van een omslag naar calculerend of autonoom gedrag indien men langer werkloos is, lijkt geen sprake. Vaak wordt verondersteld dat deze typen werklozen zich hebben afgewend van de arbeidsmarkt en het leven van een uitkering prefereren boven een betaalde baan. Het feit dat hun aandeel afneemt met de werkloosheidsduur (Engbersen 1990), spreekt dit echter tegen. Deze typen lijken er juist niet op uit om zo lang mogelijk van een uitkering te 'genieten'; ze zijn veelal kortdurig werkloos.

Behalve de mogelijkheid dat werklozen van type veranderen tijdens de duur van hun uitkering, is het ook mogelijk dat een bepaald type werkloze meer kans heeft op herintreding dan een ander type, waardoor zij in geringere mate langdurig werkloos worden. Om na te gaan of werklozen van type veranderen en/of in welke mate een bepaald type sneller een nieuwe baan vindt, is panelonderzoek nodig, dat wil zeggen onderzoek waarbij dezelfde respondenten meermalen worden ondervraagd (SCP 1990). Helaas is dit soort onderzoeksresultaten niet beschikbaar.

Ondanks de kritiek die op de typologieconstructie mogelijk is, heeft het op deze wijze indelen van langdurig werklozen, mede dankzij de aansprekende wijze van presenteren, school gemaakt. Een voordeel van de vele typologieën die tot nog toe zijn ontwikkeld, is in ieder geval dat zij ertoe hebben bijgedragen dat werklozen minder dan in het verleden als één homogene groep worden gezien. In hoeverre arbeidsongeschikten kunnen worden ingedeeld naar typen, is onbekend. In de onderzoeksliteratuur is geen informatie aangetroffen over een typologieconstructie van arbeidsongeschikten.

2.4 Reductie van mentale incongruentie

De derde benaderingswijze wordt gevormd door de mentale incongruentietheorie. In deze theorie wordt er van uitgegaan dat men, indien de feitelijke situatie waarin men verkeert niet in overeenstemming is met de situatie zoals men die wenst (hetgeen bij een situatie van niet-werken vaak het geval is), deze incongruentie zal trachten te reduceren. Dit kan gebeuren door normverandering (men past zijn

normen aan de situatie aan), of door gedragsverandering (men tracht via actief gedrag de situatie te veranderen). Bij uitblijven van incongruentiereductie zal een zekere mate van stress ontstaan. In tegenstelling tot de fasentheorie en typologieconstructie worden de reactiewijzen volgens de mentale incongruentietheorie uitdrukkelijk gerelateerd aan de sociale context (Tazelaar en Wippler 1985; Sprengers 1991; Jehoel-Gijsbers en Heinen 1991).

Vertaald naar de situatie van werklozen en arbeidsongeschikten betekent dit dat te verwachten is dat een deel van hen het hebben van betaald werk voor zichzelf minder belangrijk zal gaan vinden (normaanpassing), een deel van hen door actief zoeken naar werk zal trachten betaald werk te vinden (gedragsaanpassing), en dat een deel van hen stress zal ervaren als zij het hebben van betaalde arbeid belangrijk blijven vinden en het niet lukt om een baan te verwerven. Welke reactie optreedt is afhankelijk van de omstandigheden en van de reacties van de sociale omgeving. Ten tijde van massale werkloosheid, zoals in de jaren tachtig het geval was, zal het niet eenvoudig zijn om via actief zoekgedrag en herintreden de situatie in overeenstemming te brengen met wat men wenst. Verwacht zou kunnen worden dat niet-werkenden in zo'n periode eerder hun normen of attitudes ten aanzien van het hebben van werk naar beneden zullen bijstellen, of dat zij een grote mate van stress zullen ervaren. In tijden waarin het economisch beter gaat en de werkgelegenheid aantrekt, zal men daarentegen zijn norm minder snel bijstellen en zal men eerder trachten werk te vinden. De wijze waarop familie, vrienden en burens omgaan met het feit dat men geen werk heeft of een uitkering ontvangt, zal ook invloed hebben op de reactiewijze die door de niet-werkende wordt 'gekozen'.

Toch blijkt uit longitudinaal onderzoek, uitgevoerd in een periode dat er een grote mate van werkloosheid was (eind jaren tachtig), dat werklozen met een WW- of RWW-uitkering hun normen of attitudes niet of nauwelijks aanpasten. Mensen met een ABW-uitkering (die geen sollicitatieplicht hebben) bleken daarentegen hun normen wel degelijk in neerwaartse richting te hebben bijgesteld. Zij zijn betaald werk en een goed inkomen minder belangrijk gaan vinden tijdens hun uitkeringsperiode. De arbeidsongeschikten zitten er wat normaanpassing betreft tussenin: zij stellen hun normen iets bij als zij langer arbeidsongeschikt zijn, maar in mindere mate dan degenen met een ABW-uitkering (Jehoel-Gijsbers en Heinen 1991). Dat er bij werklozen nauwelijks sprake is van normaanpassing tijdens de werkloosheidsduur, ook niet ten tijde van massale werkloosheid, blijkt eveneens uit ander empirisch onderzoek. In de studies van Miltenburg en Woldringh (1990), De Witte (1992), Kloosterman (1987), Ten Have en Jehoel-Gijsbers (1985), Ter Huurne (1988) en Matthijs (1986) is nergens een duidelijk verband geconstateerd tussen het arbeidsethos en het belang dat men aan werken hecht enerzijds en de werkloosheidsduur anderzijds.

Volgens de mentale incongruentietheorie zou men dan, bij uitblijven van normverandering, mogen verwachten dat men harder naar werk zoekt of dat men meer stress ervaart. Beide verwachtingen blijken uit te komen. Wel dient hierbij aangetekend te worden dat intensiever zoekgedrag alleen voorkomt bij degenen die nog wel arbeidsmarktkansen voor zichzelf zien (dit is overigens conform de theorie). De groep met hoop op een baan solliciteert vaker naarmate men meer onvrede heeft met de werkloosheidssituatie. Bij degenen die geen perspectief zien op een baan, is

er geen enkele samenhang tussen de mate van incongruentie en de mate van solliciteren. Ten aanzien van stress blijkt dat deze zeer sterk samenhangt met de mate van incongruentie.

Op basis van empirisch onderzoek (Jehoel-Gijsbers 1991) kan dus geconcludeerd worden dat werklozen (en in mindere mate ook arbeidsongeschikten) niet snel hun normen zullen bijstellen, maar eerder hun gevoelens van onvrede met de situatie zullen behouden, met stress als gevolg. Dit wil overigens niet zeggen dat iedereen in even sterke mate op betaalde arbeid is gericht. Echter, de onderzoeksbevindingen doen vermoeden dat verschillen in normen ten aanzien van werken niet zozeer een gevolg zijn van de duur van de werkloosheid of arbeidsongeschiktheid, maar eerder een gevolg zijn van verschillen tussen (groepen van) werklozen respectievelijk arbeidsongeschikten. Waarden en normen lijken - in de tijd gezien - vrij stabiele kenmerken te zijn.

2.5 Deprivatietheorie

Aan betaald werk kunnen verschillende functies worden toegekend, die in onze westerse samenleving als zeer belangrijk worden gezien voor het maatschappelijk functioneren van individuen. Het ontbreken van betaald werk (deprivatie) zal negatieve consequenties hebben voor de wijze waarop deze functies worden vervuld.

Jahoda (1982) onderscheidt een manifeste en een aantal latente functies van werken. In het levensonderhoud voorzien door middel van inkomen is de manifeste functie van werk. Naast de inkomensfunctie worden vijf latente functies onderscheiden. In verschillende studies worden de functies van arbeid op een vergelijkbare wijze omschreven (Van Wezel 1972; Heineman 1978; Henwood en Miles 1987). Heineman (1978) omschrijft werk als een middel tot:

1. inkomensverwerving;
2. tijdsstructurering: werk zorgt voor een tijdsstructuur overdag, het zorgt voor een zekere regelmaat in de tijdsbesteding;
3. sociale contacten: werk verplicht tot contacten en gedeelde ervaringen met anderen dan het eigen gezin;
4. maatschappelijke betrokkenheid/integratie: werk laat zien dat er doelen en doeleinden bestaan, die verder reiken dan het individuele, en die een gemeenschap vereisen;
5. sociale status: werk geeft status en sociale identiteit; men ontvangt respect door het werk;
6. persoonlijke ontplooiing: werk biedt de mogelijkheid vaardigheden en kennis verder te ontwikkelen.

Werken betekent dus veel meer dan het verwerven van een inkomen. Bij het ontbreken van werk vervalt niet alleen het inkomen uit arbeid, maar vervalt ook een belangrijk middel tot tijdsstructurering, tot het aangaan van sociale contacten, tot het verwerven van sociale status, tot maatschappelijke integratie en tot persoonlijke ontplooiing. Het sociale zekerheidsstelsel biedt tot nog toe vrijwel

alleen een (gedeeltelijke) compensatie voor het verlies van inkomen. Wel zijn er de afgelopen jaren op gemeentelijk niveau projecten en experimenten ontwikkeld, die tot doel hebben sociale uitsluiting te voorkomen van bijstandsontvangers die voorlopig geen kans maken op betaalde arbeid. Deze zogeheten sociale activering richt zich juist op de latente functies van werk.

Jahoda (1982) veronderstelt dat de nadelige psychologische gevolgen van werkloosheid het gevolg zijn van het verlies (deprivatie) van met name de latente functies die verbonden zijn met werk. Conform deze veronderstelling blijkt uit onderzoek dat werkenden niet alleen met betrekking tot inkomen meer tevreden zijn dan werklozen, arbeidsongeschikten en bijstandsontvangers, maar ook ten aanzien van tijdsstructurering, sociale contacten, sociale status, maatschappelijke integratie en persoonlijke ontplooiing. Ook als rekening wordt gehouden met verschillen in samenstelling tussen de vier onderscheiden groepen (werkenden, werklozen, arbeidsongeschikten, bijstandsontvangers) naar leeftijd, opleiding en geslacht, blijven deze verschillen bestaan (Jehoel-Gijsbers 1989a). Een uitkeringssituatie kan derhalve in veel mindere mate dan een arbeidssituatie voorzien in de vervulling van de zes genoemde functies.

In het onderzoek van Merens-Riedstra (1981) onder zieken en arbeidsongeschikten werd het gemis van een aantal functies van werk spontaan door de respondenten in de interviews naar voren gebracht; zoals het missen van de regelmaat van het werkzame leven, het gevoel nu overal buiten te staan, het zich niet meer nuttig voelen en het gemis aan contacten (Merens-Riedstra 1981). Door vergelijking van haar onderzoeksresultaten met ander onderzoek concludeert zij dat het niet onwaarschijnlijk is dat de beleving van het leven zonder werk van arbeidsongeschikten in grote lijnen vergelijkbaar is met die van werklozen (Merens-Riedstra 1981). De invloed van arbeid blijkt nogmaals wanneer de beleving van deze functies wordt nagegaan bij personen die vanuit een uitkeringssituatie weer aan het werk gaan. Uit longitudinaal onderzoek blijkt dat degenen die 'twee jaar later' betaald werk hebben gevonden op alle zes terreinen een positievere beleving laten zien (Jehoel-Gijsbers 1989b).

Er is later wel kritiek gekomen op de zienswijze dat de negatieve gevolgen van werkloosheid het resultaat zijn van het ontbreken van de mogelijkheid om een aantal functies die normaliter door betaald werk worden vervuld, in een werkloosheidssituatie te vervullen. Zo geeft Fryer tegengas bij de functionele of deprivatie-benadering van Jahoda, die hij te veel vindt uitgaan van een passieve actor (Fryer, geciteerd in Feather 1990). Fryer gaat ervan uit dat iedereen een actief bemiddelende rol speelt. Ieder mens streeft ergens naar, neemt beslissingen, initieert nieuwe activiteiten, tracht gebeurtenissen te beïnvloeden, maakt plannen voor de toekomst, wordt geleid door waarden en doelen, organiseert en structureert informatie, en probeert enige controle te hebben over gebeurtenissen en uitkomsten. Fryer betoogt dat dit zowel in een werk- als in een werkloosheidssituatie mogelijk is, maar dat het ook in beide situaties mogelijk is dat deze bemiddelende kenmerken van individuen geblokkeerd en ondergraven worden, hetgeen vervolgens negatieve consequenties heeft voor het psychisch welzijn van mensen.

Ook Engbersen en Van der Veen (1987) geven aan dat werklozen niet moeten worden gezien als apathisch en als personen met gebrekkige kwaliteiten. Uit hun onderzoek blijkt dat velen ook tijdens werkloosheid komen tot, al dan niet legale, activiteiten en blijf geven van de mogelijkheden die zij in zich hebben. Het project Onbenutte Kwalificaties (het OK-project) in de gemeente Rotterdam is gestoeld op deze gedachtegang. Uit een evaluatie-onderzoek van dit project blijkt dat veel mensen die langdurig in een uitkering zitten en die afgeschreven zijn voor de arbeidsmarkt, heel goed tot het verrichten van vrijwilligerswerk en maatschappelijk nuttige activiteiten in staat zijn (Van der Aa et al. 1997).

Toch is het maar de vraag of deze onbetaalde activiteiten de functies van betaald werk kunnen overnemen. Uit ander onderzoek blijkt namelijk dat het verrichten van vrijwilligerswerk niet leidt tot een positievere beleving van de zes onderscheiden functies, terwijl in datzelfde onderzoek blijkt dat het verwerven van een betaalde baan wel dat effect heeft (Jehoel-Gijsbers 1991).

Op basis van het beschikbare onderzoek lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat het ontbreken van betaalde arbeid niet alleen nadelige gevolgen heeft voor het inkomen, maar ook leidt tot een gevoel van sociaal isolement, geringere maatschappelijke betrokkenheid, meer problemen met de tijdsbesteding en een geringer persoonlijk welbevinden.

2.6 Rantsoeneringstheorie

De rantsoeneringstheorie van Furstenberg en Thrall (1975) houdt in dat bij een tekort aan arbeidsplaatsen de beschikbare banen terecht komen bij die subgroepen die volgens algemene opvattingen het meest het recht en de plicht hebben om te werken. Zo wordt het verrichten van betaalde arbeid voor de jongste en voor de oudste leeftijdsgroepen in het algemeen minder als een recht en plicht gezien dan voor de tussenliggende leeftijdsgroepen. Hetzelfde geldt voor gehuwde vrouwen versus gehuwde mannen, of voor mensen met een handicap versus gezonde mensen. Een geringe maatschappelijke plicht tot werken gaat vaak samen met geringe mogelijkheden tot arbeidsdeelname. Zo is het bijvoorbeeld voor gehuwde vrouwen met kinderen vanwege het gebrek aan voldoende kinderopvang moeilijk om te participeren. Verondersteld kan worden dat personen die behoren tot groepen die in sterke mate het recht en de plicht tot arbeid hebben, meestal zullen werken en dat zij, als zij geen werk hebben, het sterkst de negatieve gevolgen van niet-werken zullen ervaren. Volgens dezelfde redenering zullen degenen die volgens de maatschappelijke norm geen of een geringe arbeidsplicht hebben, in mindere mate negatieve gevolgen ervaren als zij niet werken. De Goede en Maassen (1988) verwoorden dit als volgt: "De mate waarin men zijn eigen positie (zonder arbeid) voor zichzelf kan legitimeren in een samenleving met een zo sterke nadruk op betaald werk, heeft grote invloed op de beleving van niet-werken" (p. 279). In onderzoek waarin verschillende subgroepen worden vergeleken, blijken veelal verschillen overeenkomstig de hiervoor geuite veronderstellingen. Zo blijkt dat arbeidsongeschikten wat positiever oordelen over hun welbevinden dan werklozen (Becker en Vink 1984; De Goede en Maassen 1988; Groenland 1989; Jehoel-

Gijsbers 1989a). Als verklaring hiervoor wordt niet alleen gewezen op het verschil in inkomenspositie en inkomenszekerheid tussen werklozen en arbeidsongeschikten, maar ook op het verschil in legitimatie om niet te werken (Becker en Vink 1984).

Gaat de rantsoeneringstheorie van Furstenberg en Thrall uit van het bestaan van subgroepen op de arbeidsmarkt die verschillen in het recht op arbeid, Kriesi (1993) volgt een vergelijkbare redenering voor subgroepen die verschillen in het recht op een uitkering. Hij onderscheidt twee typen 'verzorgingsstaatcliënten'. Het ene type heeft gedurende een lange arbeidsloopbaan claims opgebouwd op uitkeringsrechten. Gepensioneerden en een groot deel van de arbeidsongeschikten behoren tot dit type. Hun uitkeringsrechten worden door de samenleving als gerechtvaardigd beoordeeld en hun uitkeringssituatie wordt als permanent gezien. Zij zijn vrij goed beschermd wat hun inkomen betreft. Het belangrijkste kenmerk van dit type is dat de betrokkenen relatief oud zijn. Het andere type wordt gevormd door een vrij heterogene groep: werklozen, bijstandsontvangers, mensen met studiefinanciering of met subsidies. De uitkeringssituatie van deze mensen wordt door de samenleving veelal als tijdelijk gezien en hun rechten worden vaak betwist. Degenen die tot dit type behoren, zijn relatief jong.

In empirisch onderzoek worden de hiervoor beschreven theorieën grotendeels bevestigd. Op de eerste plaats blijken arbeidsongeschikten veelal een positievere beleving van hun situatie te hebben dan werklozen en bijstandsontvangers (Jehoel-Gijsbers 1989a). Als het gaat om de beleving van vrouwen versus die van mannen, dan blijkt dat zowel werkloze als arbeidsongeschikte vrouwen hun situatie positiever beleven dan de werkloze, respectievelijk arbeidsongeschikte mannen (Becker en Vink 1984; De Goede 1988). Binnen de groep vrouwen blijken degenen met een partner weer een positievere beleving te hebben dan degenen zonder partner. Een voor de hand liggende verklaring hiervoor is dat vrouwen de mogelijkheid hebben tot de alternatieve rol van huisvrouw.

Wat leeftijd betreft blijkt uit onderzoek van Dirven (1991) dat de jongste en oudste leeftijdsgroep wat minder problemen heeft met hun werkloosheidssituatie dan de middencategorieën. Eerder was in het onderzoek van De Goede en Maassen (1988) ook al gebleken dat mannen van 55 jaar of ouder, en mannen jonger dan 24 jaar een positiever oordeel hebben over hun werkloosheidssituatie dan de tussenliggende leeftijdsgroepen.

2.7 Samenvatting en conclusie

In dit hoofdstuk is een overzicht gegeven van de verschillende wijzen waarop de gevolgen van werkloosheid in theorie en onderzoek worden opgevat. Daarbij is onder meer gekeken naar individuele gedragsreacties van werklozen: wat betekent niet-werken voor de attitudes, de beleving van de situatie en het psychisch welbevinden van mensen. Aandacht is geschonken aan de verschillende fases in het werkloosheidsproces (§ 2.2), aan verschillende typologieën van werklozen (§ 2.3) en aan verschillende aanpassingsreacties ter reductie van mentale incongruentie (§ 2.4). Vanuit een meer functionele benadering is ingegaan op de gevolgen van

werkloosheid voor het vervullen van enkele belangrijke functies die normaliter door betaalde arbeid worden vervuld: gevolgen voor het inkomen, sociale contacten, sociale status, maatschappelijke betrokkenheid, tijdsstructurering en persoonlijke ontplooiing (§ 2.5). Ten slotte is ingegaan op de veronderstelling dat de gevolgen van niet-werken voor verschillende subgroepen anders zijn, omdat deze subgroepen volgens maatschappelijke normen niet in dezelfde mate recht op arbeid en recht op uitkering hebben (§ 2.6).

Uit het overzicht van studies komt duidelijk naar voren dat de gevolgen van niet-werken veelal op theoretisch niveau goed zijn uitgewerkt, maar dat het lang niet altijd mogelijk is om deze gevolgen ook empirisch vast te stellen. Daarbij blijkt tevens dat er in empirisch onderzoek meer aandacht is voor de gevolgen van werkloosheid dan voor de gevolgen van arbeidsongeschiktheid. Er wordt weinig ondersteuning gevonden voor de fasentheorie, waarin wordt verondersteld dat werklozen verschillende fasen van psychologische gedragsreacties doorlopen. Ook geven beschikbare onderzoeksresultaten geen duidelijke bevestiging van de mentale incongruentietheorie, op basis waarvan kan worden verwacht dat niet-werkenden hun waarden en normen ten aanzien van werk met name zullen bijstellen als zij weinig arbeidsmarktkansen hebben. Evenmin blijkt het mogelijk om tot een empirisch goed gefundeerde typologie van werklozen te komen. De veronderstellingen, afgeleid uit de deprivatietheorie, lijken wel min of meer bevestigd te worden: een sociale zekerheidssituatie blijkt in mindere mate te kunnen voorzien in de zes belangrijke functies die normaliter via betaald werk worden verkregen. Ten slotte blijken de veronderstellingen afgeleid uit de rantsoeneringstheorie bevestigd te worden: de beleving van niet-werken is negatiever binnen die subgroepen die volgens maatschappelijke opvattingen in sterkere mate de plicht hebben tot betaalde arbeid.

De bespreking van de in dit hoofdstuk gepresenteerde theorieën over de gevolgen van niet-werken heeft niet tot doel hieruit concrete hypotheses af te leiden die in de volgende hoofdstukken van deze studie zouden moeten worden getoetst. De ter beschikking staande data, afkomstig uit drie verschillende onderzoeken (1974, 1982 en 1995), zijn niet toegesneden op toetsing van deze theorieën. In de eerste plaats ontbreken panel-data die voor toetsing van een aantal hier besproken theorieën nodig zijn, en in de tweede plaats zijn lang niet alle relevante variabelen in dit onderzoek opgenomen.

De bespreking van deze theorieën heeft evenmin tot doel een keuze te maken voor de ene of de andere theorie. De theorieën hebben ieder hun eigen invalshoek en de wijze waarop zij in empirisch onderzoek zijn gebruikt, biedt geen mogelijkheid te concluderen dat de ene theorie beter is dan de andere. Ten behoeve van dit onderzoek worden ze beschouwd als elkaar aanvullende, niet als concurrerende, theorieën. Zij geven vooral in brede zin de theoretische context aan, waarbinnen de gevolgen van niet-werken kunnen worden gezien.

Zoals in hoofdstuk 1 is aangegeven, is een indeling gemaakt van aspecten die relevant worden geacht om de gevolgen van niet-activiteit te beschrijven. Deze indeling zal bij de presentatie van de onderzoeksresultaten in de volgende

hoofdstukken worden gevolgd, en ziet er als volgt uit:

- attitudes ten aanzien van arbeid en sociale zekerheid;
- gedrag en gedragsintenties met betrekking tot het vinden van betaald werk;
- beleving van de eigen leefsituatie.

Bij het laatste aspect, beleving van de eigen leefsituatie, zal met name worden ingegaan op de wijze waarop de functies die normaliter door betaald werk worden vervuld, worden beleefd in een situatie van niet-werken. Hierin zouden werkenden en niet-werkenden zich met name van elkaar kunnen onderscheiden. Het gaat dan om de beleving van de volgende functies:

- inkomen
- sociale contacten
- sociale status
- maatschappelijke participatie
- tijdsstructurering
- persoonlijke ontplooiing en welbevinden.

Bij de presentatie van de onderzoeksresultaten zal regelmatig worden verwezen naar de in dit hoofdstuk gepresenteerde theorieën. Naar welke specifieke theorie wordt verwezen hangt enigszins af van het soort analyse, namelijk:

Cross-sectionele analyse

In hoofdstuk 3 wordt onder meer nagegaan of er tussen de twee subgroepen niet-werkenden, namelijk werklozen en arbeidsongeschikten, verschillen zijn in de gevolgen die men van het niet-werken ervaart. Leidt het niet-werken in alle situaties tot dezelfde gevolgen of hangen deze ook af van de sociale zekerheidspositie (werkloos of arbeidsongeschikt)? Daarnaast worden de twee groepen niet-werkenden ook vergeleken met werkenden. In dit hoofdstuk wordt vooral verwezen naar de mentale incongruentietheorie (is er sprake van aanpassing van attitudes aan de arbeidsmarktpositie?) en deprivatietheorie (scoren niet-werkenden slechter op de functies die normaliter via arbeid worden vervuld dan de werkenden?).

Typologie van werklozen

De veronderstelling dat er sprake zou zijn van fasen in het werkloosheidsproces komt met name in hoofdstuk 4 aan bod, waarin de gevolgen van niet-werken worden bekeken naar, onder meer, de duur van de werkloosheid. In dit hoofdstuk wordt een typologie van werklozen geconstrueerd, waarbij een relatie wordt gelegd met de werkloosheidsduur. Tevens worden de gevolgen van niet-werken beschreven naar de kenmerken sekse en leeftijd, waardoor kan worden nagegaan of de rantsoeneringstheorie ondersteund wordt.

Longitudinale analyse

In hoofdstuk 6, waar de longitudinale analyses aan bod komen, zal worden nagegaan of de gevolgen van niet-werken in de loop der jaren anders worden ervaren. Zijn de attitudes van niet-werkenden in de jaren zeventig anders dan die van niet-werkenden in de jaren tachtig of negentig; is het zoekgedrag veranderd en is de

beleving van hun situatie anders geworden? Kortom: zijn de in theorie veronderstelde gevolgen van niet-werken 'van alle tijden' of zijn zij afhankelijk van de tijdgeest en omstandigheden? Daarbij komen de gevolgen aan bod zoals verondersteld in de fasentheorie (vermindering psychisch welbevinden), in de mentale incongruentietheorie (normaanpassing, gedragsaanpassing) en de deprivatietheorie (beleving van de zes functies van arbeid). Overigens zullen in dit hoofdstuk, waarin een vergelijking plaatsvindt tussen de jaren 1974, 1982 en 1995, de onderzoeksbevindingen vooral worden gerelateerd aan de maatschappelijke ontwikkelingen in de periode 1974-1995 (zie hoofdstuk 5).

Noot

¹ Met arbeidsongeschiktheid wordt in het onderzoek van Merens-Riedstra ook ziekte van minder dan 52 weken bedoeld.

DEEL II DE LEEFSITUATIE IN 1995

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de vraag of en in welke mate werklozen arbeidsongeschikten en werkenden van elkaar verschillen in attitudes, gedragsintenties en feitelijke gedragingen, en in de beleving van de leefsituatie. Hierbij worden uitsluitend gegevens uit 1995 betrokken. Zoals in hoofdstuk 1 is aangegeven, bevat de categorie werklozen diegenen die bij het gewestelijk arbeidsbureau staan ingeschreven en die niet of minder dan twaalf uur per week werkzaam zijn. Tot de groep arbeidsongeschikten worden zowel volledig (ten minste 80%) als gedeeltelijk (15% tot 80%) arbeidsongeschiktverklaarden gerekend. De categorie werkenden, ten slotte, omvat zowel voltijdwerkers (met een arbeidsduur van 35 uur per week of meer) als deeltijdwerkers (minimaal 12 en maximaal 34 uur per week werkend). Gedeeltelijk arbeidsongeschikten, die ten minste 12 uur per week arbeid verrichten, worden eveneens beschouwd als behorend tot de categorie werkenden. Helaas zijn de vragen niet altijd aan alle respondenten gesteld. Zo hebben de volledig arbeidsongeschikten de vragen met betrekking tot zoekgedrag niet voorgelegd gekregen.

Achtereenvolgens worden in dit hoofdstuk gegevens gepresenteerd met betrekking tot opvattingen over arbeid en sociale zekerheid, de acceptatiebereidheid ten aanzien van nieuw werk en het feitelijke zoekgedrag, en de beleving van de leefsituatie. Daarbij gaat het telkens om 'gecorrigeerde' gegevens¹, waarbij rekening is gehouden met verschillen in samenstelling tussen de groep werklozen, respectievelijk arbeidsongeschikten, en werkenden ten aanzien van sekse, leeftijdsopbouw, opleidingsniveau en etniciteit.² Ongecorrigeerde gemiddelde scores en/of percentages worden uitsluitend gepresenteerd indien zij duidelijk afwijken van deze gecorrigeerde gegevens.

3.2 Opvattingen over arbeid en sociale zekerheid

Het belang van een aantal kenmerken van werk

Allereerst wordt nagegaan of werklozen in 1995 meer of minder belang hechten aan bepaalde kenmerken van werk dan (gedeeltelijk) arbeidsongeschikten en werkenden. Hierbij wordt een nader onderscheid gemaakt tussen intrinsieke en extrinsieke kenmerken. Tot de intrinsieke kenmerken behoren onder meer interessant werk en ontplooiingsmogelijkheden, terwijl een vaste baan en een hoog loon voorbeelden zijn van extrinsieke kenmerken. Het is moeilijk van tevoren uitspraken te doen over de richting van eventuele verschillen tussen werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden. Enerzijds kan worden verwacht dat niet-werkenden, juist omdat zij de desbetreffende kenmerken moeten ontberen, meer belang hechten aan

deze kenmerken. Anderzijds is het mogelijk dat zij hun normen aan de situatie hebben aangepast en deze aspecten juist minder belangrijk vinden dan werkenden.

De resultaten ondersteunen de veronderstelling dat reductie van mentale-incongruentie een rol speelt. Zoals tabel 3.1 laat zien, hechten niet-werkenden over het algemeen minder belang aan zowel intrinsieke als extrinsieke kenmerken dan werkenden. Daarbij maakt het uit of de niet-werkende status is veroorzaakt door werkloosheid of door arbeidsongeschiktheid. De meeste kenmerken worden door werklozen minder belangrijk gevonden dan door (gedeeltelijk) arbeidsongeschikten. De duur van de werkloosheid blijkt daarbij irrelevant te zijn. De enige werkaspecten waaraan gedeeltelijk arbeidsongeschikten minder belang hechten dan werklozen, betreffen een vaste baan en een volledige werkweek. Dit hangt waarschijnlijk samen met hun gezondheidstoestand. Vooral een volledige werkweek zal voor velen van hen niet meer tot de mogelijkheden behoren. Ten aanzien van de gegevens van de gedeeltelijk arbeidsongeschikten dient overigens enig voorbehoud te worden gemaakt, aangezien het aantal respondenten relatief gering is.

Tabel 3.1 Belang van diverse intrinsieke en extrinsieke kenmerken van werk, werklozen, gedeeltelijk arbeidsongeschikten en werkenden, 1995

	werklozen	gedeeltelijk arbeids- ongeschikten	werkenden	verschil
intrinsieke kenmerken ^a				
zelf het tempo kunnen bepalen	2,66	2,99	2,72	*
zelf beslissingen kunnen nemen	2,89	2,95	3,15	*
verantwoordelijk werk	2,91	2,90	3,16	*
werk waarvan resultaten te zien zijn	3,14	3,19	3,30	*
interessant werk	3,28	3,28	3,37	*
ontplooiingsmogelijkheden	3,35	3,45	3,44	*
extrinsieke kenmerken ^a				
volledige werkweek	2,46	2,28	2,60	*
gunstige aanvangstijden	2,67	2,83	2,67	n.s.
werk dicht bij huis	2,80	2,98	2,80	n.s.
hoog loon	2,87	2,93	2,99	*
gunstige werkomstandigheden	3,24	3,36	3,39	*
gunstige arbeidsvoorwaarden	3,25	3,36	3,35	*
vaste baan	3,30	3,13	3,52	*

Resultaten multipele classificatie-analyse, gecorrigeerd voor sekse, leeftijd, opleiding en etniciteit.

^a Antwoordschalen lopend van 1 'zeer onbelangrijk' tot 4 'zeer belangrijk'.

* Significant verschil tussen arbeidsmarktposities ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'95)

Van alle drie arbeidsmarktcategoryen vinden werkenden de verschillende kenmerken derhalve het meest belangrijk. Ten aanzien van verscheidene kenmerken blijkt een samenhang te bestaan met de arbeidsduur van werkenden. Degenen met een voltijdbaan hechten duidelijk meer dan deeltijdwerkers belang aan interessant en verantwoordelijk werk met ontplooiingsmogelijkheden. Ook vinden zij zekerheid in

de arbeidssituatie belangrijker, getuige hun hogere gemiddelde scores op de kenmerken vaste baan, hoog loon en een volledige werkweek.

Naast de genoemde verschillen tussen de drie groepen, is ook sprake van een zekere vergelijkbaarheid te zien. De rangorde van de aspecten naar de mate van belang is voor elke categorie vrijwel hetzelfde. Ongeacht de arbeidsmarktpositie hecht men relatief weinig belang aan het zelf kunnen bepalen van het tempo, het zelf beslissingen kunnen nemen, een volledige werkweek en gunstige arbeidstijden. Een vaste baan wordt echter, evenals ontplooiingsmogelijkheden, gunstige werk-omstandigheden en arbeidsvoorwaarden, door zowel werklozen als arbeidsongeschikten en werkenden als belangrijke werkaspecten beschouwd.

Arbeidsethos

Algemene opvattingen over arbeid zijn gemeten door middel van vragen als 'werken is alleen maar een manier om geld te verdienen' en 'werken moet altijd op de eerste plaats komen, ook als het minder vrije tijd betekent'. Gezamenlijk vormen deze items een meting van het begrip arbeidsethos, dat wil zeggen van de mate waarin men de morele plicht tot werken onderschrijft. Voor de constructie van de schaal 'arbeidsethos' zijn de items zodanig gehercodeerd dat een hogere gemiddelde score duidt op een sterker arbeidsethos.³ In tabel 3.2 staan zowel de gemiddelde scores op de afzonderlijke items als het gemiddelde arbeidsethos van respectievelijk de werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden vermeld.

Tabel 3.2 Opvattingen over arbeid^a en gemiddelde score 'arbeidsethos', werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden, 1995

	werklozen	arbeidsongeschikten	werkenden	verschil
werk is slechts een manier om geld te verdienen	2,70	2,56	2,49	*
werk moet altijd op de eerste plaats komen	2,70	2,68	2,68	n.s.
als ik genoeg geld had, zou ik niet willen werken	2,75	2,52	2,62	*
werken of niet moet eigen keuze zijn	2,78	2,45	2,63	*
van het leven genieten, dan ook hard ervoor werken	3,15	3,36	3,29	*
doen waar je zin in hebt kan pas als je plicht hebt gedaan	3,23	3,49	3,45	*
werken is een plicht die je hebt tegenover de maatschappij	3,32	3,46	3,49	*
als je niet werkt, profiteer je van anderen	3,52	3,79	3,80	*
je hoeft niet te werken om nuttig bezig te zijn	3,60	3,68	3,57	n.s.
er zijn nog belangrijker dingen in het leven dan werken	4,11	4,08	4,14	n.s.
gemiddelde score arbeidsethos	2,93	3,08	3,05	*

Resultaten multi-pele classificatie-analyse, gecorrigeerd voor sekse, leeftijd, opleiding en etniciteit.

^a Antwoordschalen lopend van 1 'helemaal oneens' tot 5 'helemaal eens'.

* Significant verschil tussen arbeidsmarktposities ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'95)

Uit de gegevens blijkt dat opvattingen over arbeid nogal eens afhankelijk zijn van de arbeidsmarktpositie. Zo zijn vooral werklozen van mening dat werken of niet

een eigen keuze zou moeten zijn en dat werken slechts een manier is om geld te verdienen. Ook geven werklozen in sterkere mate dan arbeidsongeschikten en werkenden aan dat zij, indien geld geen probleem zou zijn, niet zouden willen werken. Werkenden vinden eerder dat mensen die niet willen werken van anderen profiteren, en dat men tegenover de maatschappij verplicht is arbeid te verrichten. Zij onderschrijven tevens in hogere mate de stelling dat, indien men van het leven wil genieten, men ook bereid moet zijn er hard voor te werken, en dat men pas kan doen waar men zin in heeft, nadat men zijn plicht heeft gedaan. De opvattingen van arbeidsongeschikten lijken over het algemeen sterk op die van werkenden. Opmerkelijk is echter dat alle drie arbeidsmarktcategoryën het (min of meer) eens zijn met de uitspraken 'je hoeft niet te werken om nuttig bezig te zijn' en 'er zijn nog belangrijker dingen in het leven dan werken'. De hoge gemiddelde scores wijzen erop dat arbeid voor geen van de drie groepen de meest centrale plaats in hun leven inneemt.

Ten slotte blijkt het gemiddelde arbeidsethos van werklozen significant zwakker te zijn dan dat van arbeidsongeschikten of werkenden. Mogelijk proberen eerstgenoemden hun werkloze situatie te rationaliseren en is er derhalve sprake van het reduceren van mentale-incongruentie. Het kan echter ook zijn dat het relatief zwakke arbeidsethos een reeds bestaande attitude betreft, die het verlies van hun baan mede heeft veroorzaakt. Gezien het feit dat arbeidsongeschikten, die per slot van rekening eveneens hun werk hebben verloren, nog steeds een sterk arbeidsethos blijken te hebben, lijkt de rationalisatieverklaring minder van toepassing dan de attitudeverklaring.

Opvattingen over het ontvangen van een uitkering

Tot slot van deze paragraaf over attitudes wordt ingegaan op de opvattingen van werklozen en arbeidsongeschikten ten aanzien van het ontvangen van een uitkering. Gevraagd is in hoeverre men de uitkering als een recht beschouwt, of men het gevoel heeft de hand te moeten ophouden, en of anderen hen erop aankijken dat zij een uitkering krijgen. Tabel 3.3 laat de resultaten zien.

Tabel 3.3 Opvattingen over het ontvangen van een uitkering,^a werklozen en arbeidsongeschikten, 1995

	werklozen	arbeidsongeschikten	verschil
uitkering is een recht	3,74	3,88	n.s.
ik heb het gevoel mijn hand te moeten ophouden	2,57	2,41	n.s.
mensen kijken op uitkeringsontvangers neer	3,01	3,21	*

Resultaten multipipele classificatie-analyse, gecorrigeerd voor sekse, leeftijd, opleiding en etniciteit.

^a Antwoordschalen lopend van 1 'helemaal oneens' tot 5 'helemaal eens'.

* Significant verschil tussen arbeidsmarktposities ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'95)

Uit tabel 3.3 blijkt alleen een significant verschil tussen werklozen en arbeidsongeschikten ten aanzien van de uitspraak 'mensen kijken op uitkeringsontvangers

neer'. Arbeidsongeschikten hebben sterker het gevoel dat mensen hen erop aankijken dat zij een uitkering ontvangen. Dit resultaat is in overeenstemming met de (niet in de tabel getoonde) bevinding dat arbeidsongeschikten meer dan werklozen moeite hebben met stekelige opmerkingen door familie en vrienden over hun inactieve status. Hoewel het aandeel arbeidsongeschikten dat dergelijke toespelingen vanuit de omgeving rapporteert (20% à 24%), nauwelijks groter is dan het aandeel werklozen (15% à 21%), blijkt de eerstgenoemde categorie deze opmerkingen in sterkere mate als vervelend te beschouwen dan de laatstgenoemde groep. Mogelijk heeft deze ergernis ook te maken met het feit dat arbeidsongeschikten de uitkering iets (hoewel niet-significant) meer dan werklozen als een recht zien en iets minder het gevoel hebben hun hand te moeten ophouden. Blijkbaar zijn zij van mening dat hun niet-werkende situatie, waarvan immers door artsen is vastgesteld dat deze het gevolg is van ziekte of gebreken, gelegitimeerd is en beschouwen zij de aanmerkingen van anderen als niet-terecht.

3.3 Het zoeken naar nieuw werk

Al jaren lang is het werkgelegenheidsbeleid een van de belangrijkste speerpunten van de overheid. Waar in de jaren zeventig en begin jaren tachtig het generieke beleid nog overheerste (uitbreiding van de collectieve sector, arbeidsduurverkorting en loonkostenmatiging), wordt er sinds het midden van de jaren tachtig vooral veel energie gestoken in het ontwikkelen van meer specifiek beleid, gericht op de onderkant van de arbeidsmarkt. Maatregelen zoals de Jeugdwerkgarantiewet, de banenpoolregeling en de uitbreiding van het aantal gesubsidieerde arbeidsplaatsen (Melkert-banen) zijn slechts enkele voorbeelden van pogingen om de positie van zwakkere groepen op de arbeidsmarkt te verbeteren (De Beer 1996a). Er zijn twee redenen waarom de overheid zo'n belangrijke rol toekent aan arbeid. Allereerst beschouwt zij werk als het voornaamste middel ter voorkoming en bestrijding van armoede (TK 1995/1996). Daarnaast wordt, naarmate meer mensen betaald werk hebben, het economisch draagvlak voor de financiering van de sociale zekerheid groter en worden de uitgaven hiervoor kleiner. Aangezien dit de mogelijkheid vergroot om de sociale zekerheid op een relatief hoog niveau te handhaven, is arbeid derhalve ook vanuit een langetermijnperspectief bezien zeer belangrijk (De Beer 1996b).

Voor de burgers is arbeid eveneens van groot belang. Zoals in hoofdstuk 2 is beschreven, ervaren werklozen het verlies van hun baan als een zeer stressvolle gebeurtenis, die gevolgen heeft voor zowel de psychische als de lichamelijke gesteldheid. Ook later in dit hoofdstuk zal duidelijk worden dat niet-werkenden vooral nadelen zien in hun inactieve status, terwijl werkenden het hebben van een baan als overwegend gunstig beschouwen (zie tabellen 3.10 en 3.11).

Betaalde arbeid wordt derhalve zowel in de politiek als door de gemiddelde burger als een groot goed beschouwd. De verwachting is dan ook dat niet-werkenden pogingen zullen doen een nieuwe baan te vinden. Dat arbeidsongeschikten, gezien hun gezondheidssituatie, minder zoekgedrag zullen vertonen dan werklozen kan daarbij worden verondersteld. In de volgende subparagrafen wordt nagegaan of deze verwachtingen uitkomen en welke vormen het zoekgedrag aanneemt.

3.3.1 Gedragsintenties: acceptatie van minder aantrekkelijk werk

Allereerst gaat het om de vraag in hoeverre men bereid is werk te accepteren met onaantrekkelijke kenmerken of waarvoor offers moeten worden gebracht. In een eerdere SCP-publicatie (De Beer 1996a) is reeds uitgebreid gerapporteerd over de acceptatiebereidheid van werklozen en de beloning die zij minimaal wensen te ontvangen bij het aanvaarden van nieuw werk. Uit deze rapportage blijkt dat ruim 80% van de werklozen bereid is een baan tegen het wettelijk minimumloon te aanvaarden, mits deze baan het soort werk betreft dat men het liefst zou doen. Van de overige 20% is vrijwel iedereen bereid de functie tegen een hoger loon te accepteren, waarbij de betrokkenen gemiddeld een kleine 700 gulden meer dan het minimumloon willen gaan verdienen. Wanneer het gaat om werk dat men het minst graag zou doen, ontstaat er een ander beeld. Slechts circa 25% is bereid om een dergelijke functie aan te nemen tegen het minimumloon, terwijl bijna de helft van de werklozen de baan zou weigeren ongeacht het loon dat ervoor wordt betaald. Degenen die bereid zijn werk van hun minste voorkeur te aanvaarden tegen een hoger loon, wensen gemiddeld 1.000 gulden meer dan het minimumloon te verdienen. Een en ander leidt tot de conclusie dat de bereidheid van werklozen om werk te aanvaarden in de eerste plaats wordt bepaald door het soort werk dat hen wordt aangeboden. Aantrekkelijk werk wordt door een ruime meerderheid geaccepteerd ongeacht de beloning, terwijl onaantrekkelijk werk ook bij een hoger loon vaak wordt geweigerd (De Beer 1996a).

In deze paragraaf gaat het om de eventuele verschillen in acceptatiebereidheid tussen werklozen en arbeidsongeschikten. Gegevens met betrekking tot het reserveringsloon⁴ voor banen die de meeste dan wel de minste voorkeur hebben, zullen daarbij buiten beschouwing worden gelaten, aangezien de desbetreffende vragen slechts aan een zeer beperkt deel van de gedeeltelijk arbeidsongeschikten zijn gesteld. De vragen over de gerapporteerde bereidheid om diverse soorten minder aantrekkelijk werk te accepteren, zijn wel aan alle gedeeltelijk arbeidsongeschikten voorgelegd. Gezien het relatief geringe aantal gedeeltelijk arbeidsongeschikten dienen de gemiddelde scores van deze groep, gepresenteerd in tabellen 3.4 en 3.5, met enige voorzichtigheid te worden geïnterpreteerd.

Allereerst worden in tabel 3.4 de gegevens gepresenteerd met betrekking tot het aanvaarden van werk met inconveniënten, zoals vuil of zwaar werk of werk aan de lopende band.

Uit tabel 3.4 blijkt dat gedeeltelijk arbeidsongeschikten het minst bereid zijn werk met inconveniënten te aanvaarden. De gemiddeld slechtere gezondheid van deze groep vormt hiervoor een mogelijke verklaring. Over het algemeen zijn werklozen het meest bereid dit type werk te accepteren, waarbij de duur van de werkloosheid slechts in twee gevallen uitmaakt. Langdurig werklozen (werkloos gedurende ten minste een jaar) zijn meer dan kortdurig (minder dan een jaar) werklozen bereid werk aan de lopende band te verrichten, terwijl kortdurig werklozen iets meer geneigd zijn werk met stank of lawaai te accepteren.

Tabel 3.4 Acceptatie van werk met inconveniënten,^a werklozen, gedeeltelijk arbeidsongeschikten en werkenden, 1995

	werklozen	gedeeltelijk arbeids- ongeschikten	werkenden	verschil
werk aan de lopende band	1,64	1,37	1,38	*
werk met stank of lawaai	1,80	1,66	1,72	n.s.
zwaar werk	1,96	1,42	1,99	*
werk in ploegendienst	2,04	1,71	1,98	*
vuil werk	2,04	1,83	1,99	n.s.
werk met onregelmatige werktijden	2,31	1,82	2,31	*

Resultaten multi-pele classificatie-analyse, scores gecorrigeerd voor sekse, leeftijd, opleiding en etniciteit.

^a Antwoordschalen lopend van 1 'beslist niet' tot 4 'beslist wel'.

* Significant verschil tussen arbeidsmarktposities ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'95)

Na werklozen zijn werkenden het meest bereid tot het aanvaarden van onaantrekkelijk werk. Hierbij moet in aanmerking worden genomen dat werkenden spreken vanuit een 'veilige' positie. De kans dat zij de daad bij het woord moeten voegen, dat wil zeggen daadwerkelijk een dergelijke baan moeten aannemen, is relatief klein. Overigens blijkt de acceptatiebereidheid van deeltijdwerkers niet te verschillen van die van voltijdwerkers.

Tabel 3.5 toont de gegevens met betrekking tot de bereidheid werk te aanvaarden dat door de werkomstandigheden of -voorwaarden minder aantrekkelijk is. Hierbij gaat het om zaken als tijdelijke contracten, verhuisplicht, reistijden en onregelmatige werktijden.

Tabel 3.5 Acceptatie van onaantrekkelijke werkomstandigheden en -voorwaarden,^a werklozen, gedeeltelijk arbeidsongeschikten en werkenden, 1995

	werklozen	gedeeltelijk arbeids- ongeschikten	werkenden	verschil
verhuizen, geen onkostenvergoeding	1,68	1,55	1,73	n.s.
2 uur reizen, geen onkostenvergoeding	1,93	1,57	1,84	*
halve baan, geen aanvullende uitkering	2,10	1,79	1,85	*
verhuizen, met onkostenvergoeding	2,19	1,95	2,16	n.s.
omscholing, geen onkostenvergoeding	2,44	2,13	2,26	*
eenvoudiger werk dan gewend	2,50	2,27	1,98	*
halve baan + aanvullende uitkering	2,80	2,67	2,23	*
werk voor 6 maanden, toekomst onzeker	2,84	2,42	2,13	*
werk voor vier dagen per week	2,85	2,59	2,61	*
werk buiten eigen beroep	2,89	2,54	2,59	*

Resultaten multi-pele-classificatie analyse, scores gecorrigeerd voor sekse, leeftijd, opleiding en etniciteit.

^a Antwoordschalen lopend van 1 'beslist niet' tot 4 'beslist wel'.

* Significant verschil tussen arbeidsmarktposities ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'95)

Opnieuw blijken werklozen het meest bereid werk met minder gunstige kenmerken te accepteren. Met name werk buiten het eigen beroep, werk voor vier dagen per week, tijdelijke contracten of een halve baan aangevuld met een uitkering zou door werklozen zonder bezwaar worden geaccepteerd. Halftijds werken zonder aanvullende uitkering of lange reistijden zonder onkostenvergoeding aanvaarden zij minder graag, maar ook hiertegenover stellen zij zich flexibeler op dan werkenden of gedeeltelijk arbeidsongeschikten. Bij dit alles blijkt geen relatie met de duur van de werkloosheid; kortdurig werklozen zijn in dezelfde mate bereid deze soorten functies te aanvaarden als langdurig werklozen.

Ten opzichte van de meeste kenmerken wisselen arbeidsongeschikten en werkenden elkaar af als minst bereidwillige groep. Als het gaat om tijdelijk werk zonder uitzicht op verlenging van het contract, om een halve baan plus een aanvullende uitkering of om eenvoudiger werk dan men gewend is, zijn werkenden duidelijk het minst acceptatiebereid. Ook ten aanzien van een halve baan zonder aanvullende uitkering, werk voor vier dagen per week en werk buiten het eigen beroep hebben werkenden bezwaren, hoewel iets minder dan arbeidsongeschikten. Waarschijnlijk heeft de geringe acceptatiebereidheid van werkenden te maken met hun huidige arbeidssituatie, die veelal gunstiger zal zijn dan de omstandigheden waarover zij zich hier een oordeel hebben moeten vormen. Vanuit dit perspectief bezien, is het opmerkelijk dat werkenden ten aanzien van een aantal kenmerken, waaronder omscholing en onregelmatige werktijden, toch een vrij hoge mate van acceptatiebereidheid vertonen.

Ten aanzien van een aantal werkomstandigheden en -voorwaarden blijkt een verschil in acceptatiebereidheid tussen voltijd- en deeltijdwerkers. Werkenden met een deeltijdbaan staan flexibeler tegenover onregelmatige werktijden, eenvoudiger werk dan zij gewend zijn, tijdelijke contracten, halftijds werken ongeacht of er een aanvullende uitkering is, en tegenover een baan voor vier dagen per week. Voltijdwerkers, daarentegen, zijn eerder bereid tot lange reistijden. Ook deze verschillen tussen de twee groepen werkenden zullen gerelateerd zijn aan de huidige situatie. Werkenden met een deeltijdbaan hebben vanzelfsprekend in hun huidige functie al te maken met een kortere werkweek, terwijl een tijdelijk contract of onregelmatige werktijden eveneens vaak een kenmerk van deeltijdwerk is. Van de ondervraagde deeltijdwerkers blijkt 19% zelf een tijdelijke functie te bezetten, terwijl 43% te maken heeft met onregelmatige werktijden. Bij de werkenden met een voltijdbaan bedragen deze percentages respectievelijk 10 en 34.

3.3.2 Feitelijk zoekgedrag van werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden

De in de voorgaande subparagraaf beschreven gegevens duiden erop dat werklozen meer dan werkenden of gedeeltelijk arbeidsongeschikten bereid zijn werk te accepteren met ongunstige kenmerken, en dat zij minder eisen stellen aan een baan. Hier volgt een beschrijving van het feitelijke zoekgedrag van de drie groepen, onder andere tot uiting komend in sollicitaties en contacten met uitvoeringsinstanties. Daarbij dient bedacht te worden dat een groot deel van de werklozen en slechts een klein deel van de arbeidsongeschikten aan een sollicitatieplicht moeten voldoen. Deze verplichting geldt uiteraard niet voor de werkenden. Op voorhand kan

verwacht worden dat er daarom verschillen zullen zijn tussen de drie groepen in intensiteit van zoekgedrag.

Zoekgedrag

Allereerst is aan zowel werklozen en arbeidsongeschikten als werkenden gevraagd of zij de afgelopen vier weken, de laatste zes maanden of de laatste twaalf maanden actie hebben ondernomen om aan ander werk te komen. Daarbij blijkt het percentage arbeidsongeschikten dat enige actie heeft ondernomen teneinde een nieuwe baan te vinden, dermate klein te zijn (18%) dat nadere analyse van deze groep vertekende informatie zal opleveren. Om deze reden is besloten uitsluitend werklozen en werkenden bij de analyses met betrekking tot zoekgedrag te betrekken (tabellen 3.6 en 3.7).

Tabel 3.6 Afgelopen jaar ondernomen acties ter verkrijging van nieuw werk, werklozen en werkenden, 1995 (% 'ja')

	werklozen	werkenden	verschil
afgelopen jaar actie ondernomen, 'ja'	84	38	*
indien actie ondernomen			
waarvan binnen afgelopen 4 weken	86	53	*
waarvan tussen 4 weken en 6 maanden geleden	13	32	*
waarvan langer dan 6 maanden geleden	3	15	*

Resultaten multipelle classificatie-analyse, gegevens gecorrigeerd voor sekse, leeftijd, opleiding en etniciteit.

* Significant verschil tussen arbeidsmarktposities ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'95)

Zoals verwacht kan worden, is het percentage feitelijk zoekenden hoger onder werklozen dan onder werkenden. Van de werklozen meldt meer dan 80% gedurende het afgelopen jaar actie te hebben ondernomen teneinde een nieuwe baan te vinden, waarbij geen verschillen zijn gevonden tussen kort- en langdurig werklozen. Het aandeel zoekenden onder de werkenden is beduidend lager, maar bedraagt toch nog bijna 40%. Dit is relatief hoog in vergelijking met eerder onderzoek, waaruit bleek dat in 1985 en 1990 circa 20% van de werkenden een nieuwe baan zocht (OSA 1991). Mogelijk hangt het hoge percentage in 1995 samen met de aantrekkende economie: de toename van het aantal banen biedt ruimte om van werkkring te veranderen. Hierbij zijn geen verschillen gevonden tussen kort- en langdurig werklozen, maar wel tussen werkenden met een deeltijd- dan wel een voltijdbaan. Deeltijdwerkers blijken vaker gedurende het afgelopen jaar op een of andere wijze op zoek te zijn gegaan naar een andere functie dan voltijdwerkers (46 respectievelijk 34%). Wellicht houdt dit verband met de reeds genoemde bevinding dat deeltijdwerkers relatief vaak tijdelijke contracten hebben of met de wens tot een grotere aanstellingsomvang.

De data suggereren tevens dat werkzoekende werklozen actiever zijn in hun zoekgedrag dan werkzoekende werkenden. Ruim 85% van de werkzoekende werklozen,

tegenover iets meer dan de helft van de werkzoekende werkenden heeft de laatste zoekactie(s) gedurende de afgelopen vier weken ondernomen.

Aan de werkzoekenden is vervolgens gevraagd langs welke kanalen men werk heeft gezocht en of men nog andere initiatieven heeft genomen om de kans op nieuw werk te verhogen. De gegevens staan gepresenteerd in tabel 3.7. Informeren bij het arbeidsbureau vormt de meest gebruikte methode bij het zoeken naar ander werk, gevolgd door reageren op advertenties in kranten en tijdschriften. Het uitzendbureau wordt eveneens veel gebruikt als potentiële bron van nieuw werk, evenals het informele netwerk van familie en vrienden. De minst populaire vorm van zoekgedrag betreft het zichzelf als arbeidskracht aanbieden door middel van een advertentie. Toch zegt nog altijd 3% van de werkzoekende werklozen en werkenden het afgelopen jaar zelf een advertentie te hebben geplaatst. Nader onderzoek leert dat met name werklozen met een werkloosheidsduur van ten minste een jaar en werkenden met een volledige baan hun toevlucht nemen tot deze vorm van zoekgedrag. Ten slotte blijkt dat werkzoekenden ook andere initiatieven ontplooien teneinde een nieuwe baan te vinden. Naast het direct zoeken naar werk, trachten zij hun kansen op werk te verhogen door te investeren in een opleiding, vrijwilligerswerk of een stage. Met name het volgen van een opleiding is een regelmatig gebruikte strategie ter verhoging van de kans op een andere baan. Elk van de genoemde methoden wordt door zowel werklozen als werkenden gebruikt, waarbij er nauwelijks verschillen zijn tussen kort- en langdurig werklozen of tussen deeltijd- en voltijdwerkers. Blijkens het significant hogere aantal verschillende zoekkanalen, waarvan gemiddeld gebruik wordt gemaakt, laten werklozen echter een grotere diversiteit in hun zoekgedrag zien. Ook zijn zij wat actiever dan werkenden ten aanzien van solliciteren. Hoewel van beide groepen werkzoekenden ongeveer 80% aangeeft het afgelopen jaar minstens één keer naar een baan te hebben gesolliciteerd, is het aantal sollicitaties gemiddeld hoger onder werklozen dan onder werkenden (4,95 resp. 3,85 sollicitaties). Binnen de categorie werkzoekende werklozen is daarbij geen verschil gevonden tussen kortdurig en langdurig werklozen. Wel blijkt binnen de groep werkzoekende werkenden een verschil tussen deeltijd- en voltijdwerkers. Zoals kan worden verwacht zijn degenen met een deeltijdbaan actiever op dit gebied dan degenen met een voltijdbaan. Niet alleen is onder de eerstgenoemde groep het aandeel sollicitierenden hoger (89%, tegenover 73% onder voltijdwerkers), maar ook het gemiddeld aantal sollicitaties ligt hoger (4,45 respectievelijk 3,60).

Tabel 3.7 Vormen van zoekgedrag, werkzoekende werklozen en werkzoekende werkenden, 1995 (% 'ja')

	werkzoekende werklozen	werkzoekende werkenden	verschil
bij arbeidsbureau geïnformeerd	77	48	*
gereageerd op advertenties	71	66	n.s.
bij uitzendbureau geïnformeerd	52	33	*
navragen bij familie of vrienden	45	34	*
op goed geluk naar bedrijven toegegaan	30	21	*
zelf een advertentie gezet	3	3	n.s.
anders	19	28	*
totaal aantal zoekkanalen ^a	2,97	2,33	*
ten minste 1 keer gesolliciteerd in laatste jaar	83	78	*
aantal sollicitaties in laatste jaar ^b	4,95	3,85	*
andere activiteiten ter verhoging kans op nieuw werk:			
opleiding gevolgd	31	29	n.s.
vrijwilligerswerk gedaan	9	4	*
stage gelopen bij bedrijf of instelling	3	1	n.s.

Resultaten multi-pele classificatie-analyse, scores gecorrigeerd voor sekse, leeftijd, opleiding en etniciteit.

^a Minimumscore = 0, maximumscore = 7.

^b Minimumscore = 0, maximumscore = 8 (8 keer of meer).

* Significant verschil tussen arbeidsmarktposities ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'95)

Hoewel werklozen, zoals in tabel 3.6 vermeld, beduidend vaker actie ondernemen teneinde nieuw werk te vinden, is het percentage werkzoekenden onder werkenden eveneens opvallend hoog. Aan de werkzoekende werkenden is gevraagd welke reden(en) men hiervoor heeft. Tabel 3.8 laat zien dat een hogere beloning en carrière-ontwikkeling de meest frequent genoemde motieven zijn voor het zoeken naar ander werk. Dit is des te opmerkelijker omdat een hoog loon eerder als een van de minder belangrijke kenmerken van werk is beoordeeld (tabel 3.1). Van alle dertien kenmerken waarvan de mate van belangrijkheid is gevraagd, komt voor werkenden een hoog loon pas op de negende plaats, na onder andere een vaste baan en ontplooiingsmogelijkheden.

Uit tabel 3.8 blijkt tevens dat ten aanzien van enkele andere redenen om naar een andere baan uit te kijken, verschillen bestaan tussen deeltijd- en voltijdwerkers. Deeltijdwerkers uiten vaker de wens meer uren te gaan werken dan werkenden die al een baan van 35 uur per week of meer hebben, terwijl zij ook iets (hoewel niet-significant) vaker aangeven dichter bij huis te willen werken. Daarentegen noemen werkenden met een voltijdbaan de sfeer op het huidige werk vaker als reden om een andere baan te zoeken.

Tabel 3.8 Redenen voor het zoeken naar ander werk,^a werkzoekende werkenden, 1995 (% 'ja')

	werkenden ^b	deeltijdwerkers	voltijdwerkers	verschil
wil meer verdienen	22	18	22	n.s.
huidige werk biedt geen mogelijkheden om vooruit te komen	20	20	20	n.s.
wordt binnenkort ontslagen / contract loopt af	17	15	19	n.s.
wil interessanter werk	16	16	17	n.s.
wil meer uren werken	12	27	4	*
wil betere arbeidsomstandigheden	10	7	10	n.s.
wil dichter bij huis werken	8	12	5	n.s.
is uitgekeken op huidige werk	8	7	9	n.s.
slechte sfeer op huidige werk, conflicten met chef of collega's	8	4	11	*
privé-omstandigheden (verhuizing, huwelijk, enz.)	4	3	7	n.s.
wil minder uren werken	4	5	4	n.s.
andere reden(en)	26	24	30	n.s.

^a Aangezien meer dan een reden kon worden opgegeven, is het totaal meer dan 100%.

^b Percentages gewogen steekproef (gewogen naar sekse, leeftijd, opleiding en werkloosheidsduur).

* Significant verschil tussen deeltijd- en voltijdwerkers ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'95)

Contact met uitvoeringsinstanties

In tabel 3.9 staan gegevens over het contact met diverse uitvoeringsinstanties. Aan werklozen en arbeidsongeschikten is gevraagd naar contacten sinds de inschrijving als werkzoekende respectievelijk sinds men arbeidsongeschikt is. Bij werkenden gaat het om contacten sinds men werk zoekt of, indien men niet heeft aangegeven werkzoekend te zijn, om contacten gedurende het afgelopen jaar. Het contact met uitvoeringsinstanties blijkt sterk afhankelijk te zijn van de aard van de arbeidsmarktpositie. Zo hebben werklozen vaker dan arbeidsongeschikten of werkenden te maken met het gewestelijk arbeidsbureau en/of de gemeentelijke sociale dienst. Binnen de groep werklozen blijkt ten aanzien van het contact met de sociale dienst bovendien een verband met de duur van de werkloosheid. Het percentage langdurig (een jaar of langer) werklozen dat te maken heeft met deze dienst, is significant hoger dan het aandeel kortdurig werklozen (50% resp. 28%). Deze bevinding wordt grotendeels verklaard door het gegeven dat langdurig werklozen relatief vaak een RWW-uitkering ontvangen, gecombineerd met het feit dat RWW-uitkeringen worden uitgekeerd door de gemeentelijke sociale dienst. Inderdaad blijkt dat van de werklozen die een RWW-uitkering ontvangen, een grote meerderheid (87%) te maken heeft met de sociale dienst,⁵ terwijl dit percentage onder werklozen met een WW-uitkering slechts 15% bedraagt.

Arbeidsongeschikten hebben vooral contact met de bedrijfsvereniging of het GAK en met de gemeenschappelijke medische dienst.⁶ Hierbij maakt de mate van arbeidsongeschiktheid geen verschil. Wel blijken gedeeltelijk arbeidsongeschikt-verklaarden vaker dan volledig arbeidsongeschikten in contact te staan met het arbeidsbureau (55% resp. 19%). Het lijkt aannemelijk dat deze contacten betrekking hebben op eventuele herintreding op de arbeidsmarkt.

Ook van de werkenden heeft een aanzienlijk deel te maken met het arbeidsbureau. Gezien het eerder genoemde hoge percentage solliciterenden onder de werkzame bevolking, is het aannemelijk dat het hier gaat om (deeltijd)werkers die op zoek zijn naar een andere baan. Een ongeveer even groot deel van de werkenden blijkt contact te hebben gehad met de bedrijfsvereniging of het GAK. Hoewel niet kan worden uitgesloten dat het hier gaat om personen in de Ziektewet of met een gedeeltelijke WW- of WAO-uitkering, lijkt dit percentage onwaarschijnlijk hoog. Er moet dan ook rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat de vragen anders zijn opgevat dan was bedoeld.⁷

Tabel 3.9 Contacten met uitvoeringsinstanties, werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden, 1995 (% 'ja')

	werklozen	arbeids- ongeschikten	werkenden	verschil
contact gehad met gewestelijk arbeidsbureau	73	35	25	*
contact gehad met bedrijfsvereniging / GAK	33	59	24	*
contact gehad met gemeenschappelijke medische dienst	9	53	6	*
contact gehad met gemeentelijke sociale dienst	42	22	10	*
indien contact met gewestelijk arbeidsbureau:				
ten minste 1 keer werk aangeboden door GAB	39	20	43	*
aantal gesprekken met ambtenaren GAB ^a	2,95	2,54	2,28	*
evaluatie hulp van GAB ^b	1,24	1,23	1,36	*
indien contact met bedrijfsvereniging / GAK:				
aantal gesprekken met ambtenaren				
bedrijfsvereniging / GAK ^a	2,02	2,97	1,57	*

Resultaten multipele classificatie-analyse, scores gecorrigeerd voor sekse, leeftijd, opleiding en etniciteit.

^a Minimumscore = 0, maximumscore = 8 (8 keer of meer).

^b Antwoordcategorieën: 1 'onvoldoende', 2 'voldoende', 3 'ruim voldoende'.

* Significant verschil tussen arbeidsmarktposities ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'95)

Aan degenen die meldden contact te hebben gehad met het gewestelijk arbeidsbureau, zijn enkele vragen gesteld over het aanbod van werk door het arbeidsbureau, het aantal gesprekken met ambtenaren en de tevredenheid met de hulp bij het zoeken van een nieuwe baan. Ook deze gegevens staan in tabel 3.9 gepresenteerd. Aan arbeidsongeschikten blijkt, gezien hun gezondheidstoestand niet geheel onverwacht, minder vaak werk te worden aangeboden dan aan werklozen en werkenden. Evenmin verrassend is het resultaat dat het aantal gesprekken met ambtenaren van het arbeidsbureau het hoogst is onder de werklozen, en dan vooral onder langdurig werklozen (gemiddeld 3,36 gesprekken). Ook onder arbeidsongeschikten is echter sprake van een relatief hoog aantal gesprekken met ambtenaren van het arbeidsbureau. De hiervoor beschreven bevinding dat vooral gedeeltelijk arbeidsongeschikten in contact staan met het arbeidsbureau, suggereert dat deze gesprekken de herintreding op de arbeidsmarkt als onderwerp hebben.

Van de drie categorieën zijn werkenden het meest tevreden over de hulp van het arbeidsbureau bij het vinden van een nieuwe baan. Dit is niet zo verrassend, gezien het feit dat zij ook iets vaker dan werklozen en duidelijk vaker dan arbeidsongeschikten werk krijgen aangeboden door het arbeidsbureau. Overigens blijkt hierbij geen verschil tussen werkenden met een voltijd- dan wel een deeltijdbaan.

3.4 Leefsituatie van werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden

Ten aanzien van de leefsituatie zal worden ingegaan op een tweetal onderwerpen. Allereerst is aan werklozen en arbeidsongeschikten gevraagd naar de ervaren voor- en nadelen van niet-werken, en naar hun reactie op het verlies van hun werk. Aan werkenden is gevraagd naar de voor- en nadelen van werken. Vervolgens komen de zes functies van arbeid aan de orde, waarbij wordt bezien welke gevolgen niet-werken heeft voor deze functies. De gevolgen voor de inkomenssituatie krijgen daarbij extra aandacht, aangezien inkomensverwerving de primaire functie van arbeid is.

3.4.1 Beleving van het niet- (of wel) werken

Niet-werken kan zowel voor- als nadelen hebben. Enerzijds heeft men meer vrije tijd, die bijvoorbeeld kan worden besteed aan gezinsleven en hobby's, anderzijds heeft niet-werken meestal ongunstige gevolgen voor de inkomenspositie en kan het leiden tot een gebrek aan structuur in het leven. Aan werklozen en gedeeltelijk arbeidsongeschikten is gevraagd in hoeverre zij deze en andere voor- en nadelen van niet-werken van toepassing achten. Ook is gevraagd of zij, alles tegen elkaar afwegend, overwegend voordelen of juist nadelen zien in hun werkloze situatie. In tabel 3.10 staan de resultaten vermeld.

Tabel 3.10 Voor- en nadelen van niet-werken, opvattingen van werklozen en gedeeltelijk arbeidsongeschikten, 1995 (% 'ja')

	werklozen	gedeeltelijk arbeids- ongeschikten	verschil
voordelen van niet-werken sterk van toepassing			
meer tijd voor gezin	33	34	n.s.
geen verplichtingen / meer vrijheid	27	24	n.s.
meer tijd voor hobby's	24	23	n.s.
kunnen uitrusten, relaxen	12	12	n.s.
geld krijgen zonder ervoor te werken	9	7	n.s.
meer gelegenheid om bij te verdienen	3	0	n.s.
nadelen van niet-werken sterk van toepassing			
financiële achteruitgang	48	50	n.s.
gevoel van doelloosheid	34	36	n.s.
onzekerheid over de toekomst	29	37	n.s.
gevoel van nutteloosheid	28	33	n.s.
uitgeschakeld uit de maatschappij	26	35	n.s.
sociaal isolement	22	25	n.s.
gevoel minder waard te zijn	16	22	n.s.
geestelijke spanningen	16	10	n.s.
lichamelijk minder goed voelen	12	20	n.s.
geen geregeld leven	12	11	n.s.
futloosheid	11	10	n.s.
onvrij voelen	10	11	n.s.
slapeloosheid	8	8	n.s.
afweging voor- en nadelen van niet-werken ^a	2,45	2,46	n.s.

Resultaten multipale classificatie-analyse, scores gecorrigeerd voor sekse, leeftijd, opleiding en etniciteit.

^a Antwoordcategorieën: 1 'voordelen het grootst', 2 'voor- en nadelen even groot', 3 'nadelen het grootst'.

* Significant verschil tussen arbeidsmarktposities ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'95)

De gegevens uit tabel 3.10 tonen aan dat werklozen en gedeeltelijk arbeidsongeschikten niet of nauwelijks van elkaar verschillen wat de ervaren voor- en nadelen van niet-werken betreft. Elk van de genoemde voor- en nadelen wordt door ongeveer eenzelfde aandeel werklozen als gedeeltelijk arbeidsongeschikten van toepassing geacht. Tijd voor het gezin wordt daarbij door beide categorieën het meest frequent als voordeel van niet-werken gezien. Ruim een derde deel van zowel de werklozen als de arbeidsongeschikten meent dat dit voordeel 'sterk van toepassing' is. Daarnaast beschouwt ongeveer 25% van de niet-werkenden het ontbreken van verplichtingen en de beschikbare tijd voor hobby's als belangrijke voordelen. De financiële achteruitgang blijkt het voornaamste nadeel van niet-werken te zijn, gevolgd door gevoelens van doelloosheid, nutteloosheid en onzekerheid over de toekomst. Bijna de helft, respectievelijk bijna een derde van de werklozen en arbeidsongeschikten acht deze nadelen in hoge mate aanwezig. Wanneer de voor- en nadelen van niet-werken tegen elkaar worden afgewogen, blijken werklozen en gedeeltelijk arbeidsongeschikten hun positie eveneens vrijwel hetzelfde te beoordelen. Beide groepen zien meer nadelen dan voordelen in hun inactieve status. In

de onderzoeksliteratuur over de gevolgen van niet-werken wordt, zoals in hoofdstuk 2 is aangegeven, vrijwel alleen aandacht geschonken aan werkloosheid. De gegevens in tabel 3.10 duiden erop dat arbeidsongeschiktheid dezelfde gevolgen heeft als werkloosheid.

Volgens de eerder beschreven deprivatietheorie heeft werkloosheid vooral negatieve gevolgen vanwege het feit dat een aantal belangrijke functies, waarin normaliter door werk wordt voorzien, niet of minder goed kunnen worden vervuld. De resultaten met betrekking tot de ervaren nadelen van werkloosheid wijzen erop dat het ontbreken van werk met name gevolgen heeft voor de functie inkomensverwerving.

Aan werkenden is gevraagd naar de voor- en nadelen van werken. Gedacht vanuit de deprivatietheorie, kan worden verwacht dat zij een hoger inkomen als belangrijk voordeel zullen zien. Uit tabel 3.11 blijkt dat ongeveer de helft van hen het inkomen inderdaad als belangrijk voordeel van werken beschouwt. Het gevoel van eigenwaarde, de contacten met collega's en het gevoel maatschappelijk nuttig te zijn, blijken elk echter nog vaker, door zo'n 60%, te worden onderschreven als een positief gevolg van het hebben van een baan. Met name voltijdwerkers noemen deze en enkele andere voordelen van werk sterk van toepassing. In termen van de deprivatietheorie lijken derhalve vooral de functies van werk 'middel tot maatschappelijke betrokkenheid en integratie' en 'middel tot sociale contacten' van belang.

Tabel 3.11 Voor- en nadelen van werken, opvattingen van werkenden, 1995 (% 'ja')

	werkenden ^a	deeltijdwerkers	voltijdwerkers	verschil ^c
voordelen van werken sterk van toepassing				
gevoel van eigenwaarde	65	57	69	*
contact met collega's	61	56	65	*
gevoel maatschappelijk nuttig te zijn	58	55	59	n.s.
hoger inkomen	56	41	58	*
de mogelijkheid eigen capaciteiten te ontplooiën	55	44	59	*
meer structuur in het leven	45	39	47	n.s.
voor vol worden aangezien door anderen	33	29	33	n.s.
invloed kunnen uitoefenen op belangrijke beslissingen	28	19	30	*
nadelen van werken				
minder tijd voor hobby's e.d.	18	12	21	*
spanning, stress, vermoeidheid	13	10	14	n.s.
minder vrijheid om te doen waar men zin in heeft	12	7	15	*
een regelmatig leven moeten leiden	8	5	9	n.s.
vroeg moeten opstaan	8	5	9	n.s.
moeten doen wat de baas opdraagt	5	6	4	n.s.
afweging voor- en nadelen van werken ^b	1,18	1,18	1,18	n.s.

^a Percentages gewogen steekproef, afgerond.

^b Antwoordcategorieën: 1 'voordelen het grootst', 2 'voor- en nadelen even groot', 3 'nadelen het grootst'.

^c Resultaten multi-pele classificatie-analyse, scores gecorrigeerd voor sekse, leeftijd, opleiding en etniciteit.

Aan werklozen en arbeidsongeschikten is ook gevraagd naar hun reactie op het verlies van hun baan. Gevraagd is in hoeverre men het eens is met uitspraken als 'dat ik zonder werk ben gekomen is voor mij een grote klap. Ik weet nog (steeds) niet hoe dat verder moet' en 'dat ik zonder werk ben gekomen, doet me niet zo veel (meer). Er valt toch niets aan te veranderen, al zou ik er moeite voor doen'. De antwoorden op deze uitspraken vormen een indicatie voor de mate van berusting in de werkloze situatie. Tabel 3.12 toont aan dat er nu wel degelijk significante verschillen tussen de twee groepen inactieven bestaan.

Tabel 3.12 Reacties op eigen werkloosheid,^a opvattingen van werklozen respectievelijk arbeidsongeschikten, 1995

	werklozen	arbeidsongeschikten	verschil
er valt niets aan te veranderen	2,48	2,99	*
werken is voor mij niet meer weggelegd	2,60	3,49	*
ik weet niet hoe het verder moet	2,62	3,22	*
ik doe moeite weer werk te vinden	3,36	2,69	*
ik ga niet bij de pakken neerzitten, ik kan mijn tijd toch wel goed besteden	4,00	3,95	n.s.

Resultaten multipale classificatie-analyse, scores gecorrigeerd voor sekse, leeftijd, opleiding en etniciteit.

^a Antwoordschalen lopend van 1 'helemaal oneens' tot 5 'helemaal eens'.

* Significant verschil tussen arbeidsmarktposities ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'95)

Zoals tabel 3.12 laat zien, duiden de reacties van arbeidsongeschikten op een sterkere mate van moedeloosheid en berusting dan die van werklozen. Arbeidsongeschikten ervaren hun inactieve status meer als een definitieve, uitzichtloze situatie en doen minder moeite om een nieuwe baan te vinden dan werklozen. Deze reactie van arbeidsongeschikten lijkt een realistische inschatting weer te geven van de situatie waarin zij zich bevinden. Hun gezondheidsproblemen zullen niet alleen de objectieve kans op herintreding op de arbeidsmarkt, maar ook het zoekgedrag negatief beïnvloeden. De relatief optimistische reactie van werklozen is in overeenstemming met de gunstiger arbeidsmarktperspectieven van deze groep. Overigens is de hoge gemiddelde score van zowel werklozen als arbeidsongeschikten op het item 'ik kan mijn tijd toch wel goed besteden' in overeenstemming met de eerdere bevinding dat betaalde arbeid niet het meest belangrijke levenssterrein is (zie tabel 3.2).

3.4.2 Beleving van de leefsituatie

Tot nog toe is in dit hoofdstuk ingegaan op allerlei kwesties die direct gerelateerd zijn aan het hebben, het ontbreken en/of het opnieuw vinden van werk. Het vervolg zal grotendeels worden gewijd aan de gevolgen van niet-werken voor diverse aspecten van de leefsituatie. Daarbij wordt opnieuw aangehaakt bij de deprivatietheorie, die stelt dat niet-werken vooral negatieve gevolgen heeft omdat bepaalde functies van arbeid niet langer worden vervuld. Achtereenvolgens komen aan de

orde de inkomenspositie, sociale contacten, tijdsbesteding en maatschappelijke participatie, en gezondheid en welbevinden. De functie 'sociale status' blijft hier buiten beschouwing, aangezien hiervoor geen specifieke meting in de vragenlijst is opgenomen. Wel geven enkele afzonderlijke items, zoals die met betrekking tot de mate van tevredenheid met de maatschappelijke positie, een indicatie van de gevolgen van niet-werken voor de sociale status.

De financiële situatie

Aan werklozen en arbeidsongeschikten is gevraagd hoeveel zij er netto in inkomen op achteruit zijn gegaan nadat zij zonder werk raakten. Alleen werklozen met een WW- of een RWW-uitkering en arbeidsongeschikten met een AAW- of een WAO-uitkering zijn bij deze analyses betrokken. Zij vertegenwoordigen 37% en 41% van de werklozen, respectievelijk 84% van de arbeidsongeschikten. De overige werklozen en arbeidsongeschikten ontvangen ofwel in het geheel geen uitkering ofwel een uitkering in het kader van een andere regeling. De antwoorden op de vraag over de inkomensachteruitgang zijn weergegeven in tabel 3.13.

Tabel 3.13 Nettoterugval in inkomen, WW'ers, RWW'ers en AAW/WAO'ers, 1995

	werklozen		arbeidsongeschikten	verschil
	WW	RWW	AAW/WAO	
nettoterugval in inkomen, gulden per maand	790	677	615	n.s. ^a
idem, ongecorrigeerde bedragen	778	620	673	n.s. ^b

^a Resultaten multipele classificatie analyse, bedragen gecorrigeerd voor sekse, leeftijd, opleiding en etniciteit.

^b Resultaten univariate variantie-analyse, Scheffé-toets.

* Significant verschil tussen arbeidsmarktposities ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'95)

Gecorrigeerd voor sekse, leeftijd, opleiding en etniciteit blijken uitkeringsontvangers ongeveer 600 tot 800 gulden per maand minder inkomen te hebben dan toen zij nog werkzaam waren. Daarbij zijn arbeidsongeschikten er financieel wat minder op achteruit gegaan dan werklozen. De ongecorrigeerde gegevens laten een iets ander beeld zien: RWW'ers blijken een minder sterke terugval in inkomen te hebben ervaren dan AAW/WAO'ers. Dit verschil tussen gecorrigeerde en ongecorrigeerde gegevens kan worden toegeschreven aan het feit dat arbeidsongeschikten over het algemeen ouder zijn en een langer arbeidsverleden hebben dan RWW'ers. Aangezien gewoonlijk sprake is van een stijgende lijn in het (arbeids)inkomen gedurende een loopbaan, kan worden verondersteld dat arbeidsongeschikten een hoger inkomen genoten toen zij nog werkzaam waren dan RWW'ers. Bij verlies van het werk zal de inkomensachteruitgang, in absolute bedragen, dan ook groter zijn onder de eerstgenoemden. Correctie voor de oververtegenwoordiging van 'ouderen' onder de arbeidsongeschikten en van jongeren onder de RWW'ers, heeft tot gevolg dat de inkomensachteruitgang binnen de eerste categorie afneemt en binnen de tweede groep toeneemt.

Inkomensverwerving is een van de belangrijkste functies van arbeid. Er kan dan ook worden verwacht dat niet-werken grote invloed heeft op de beleving van de financiële situatie. In tabel 3.14 staat aangegeven in hoeverre ontvangers van een WW-, respectievelijk RWW-uitkering en die van een arbeidsongeschiktheidsuitkering de gevolgen ondervinden van de achteruitgang in hun inkomen. Uit de tabel blijkt dat twee derde deel van de WW'ers en ruim drie kwart van zowel de RWW'ers als de AAW/WAO'ers sinds het verlies van hun werk op hun uitgaven heeft moeten bezuinigen. Daarnaast geeft van elke categorie ongeveer 60% tot 70% aan hun spaargeld te hebben moeten aanbreken en minder te sparen dan toen zij nog werkzaam waren. De meest voorkomende bezuinigingsstrategie is het zogenoemde 'prijskopen', waarbij men op koopjes jaagt en boodschappen in verschillende winkels koopt teneinde zo goedkoop mogelijk uit te zijn. Ongeveer de helft van de RWW'ers en de AAW/WAO'ers, en bijna 40% van de WW'ers meldt deze strategie toe te passen. Daarnaast zegt bijna de helft van de RWW'ers, evenals ruim een kwart van de WAO'ers, geld te hebben geleend zonder dit op korte termijn te kunnen terugbetalen. Het langer laten openstaan van rekeningen en het kopen op afbetaling, ten slotte, zijn minder voorkomende strategieën om van een laag inkomen rond te komen. Opnieuw zijn het de ontvangers van een RWW-uitkering of van een arbeidsongeschiktheidsuitkering die het meest van deze methoden gebruikmaken. De desbetreffende percentages variëren tussen 24 en 36.

Tabel 3.14 De financiële positie van WW'ers, RWW'ers en AAW/WAO'ers, 1995 (% 'ja')

	werklozen		arbeidsongeschikten		verschil
	WW	RWW	AAW/WAO	werkenden	
op afbetaling kopen	11	25	25	-	*
rekeningen langer laten openstaan	18	32	26	-	*
geld lenen, niet direct kunnen terugbetalen	16	44	28	-	*
op koopjes jagen / prijskopen	38	55	46	-	*
spaargeld moeten aanspreken	57	63	62	-	n.s.
op uitgaven moeten bezuinigen	66	75	77	-	n.s.
minder sparen dan toen werkzaam	70	64	60	-	n.s.
tevredenheid met financiële situatie ^a	3,21	2,54	3,16	3,67	*

Resultaten multipele classificatie-analyse, scores gecorrigeerd voor sekse, leeftijd, opleiding en etniciteit.

^a Antwoordschaal lopend van 1 'buitengewoon ontevreden' tot 5 'buitengewoon tevreden'.

* Significant verschil tussen arbeidsmarktposities ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'95)

Zoals hiervoor al is aangegeven, lijken RWW'ers de meeste moeite te hebben om van hun inkomen rond te komen. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat zij tevens het minst tevreden zijn met hun financiële situatie. Een mogelijke verklaring voor deze bevindingen ligt niet alleen in het lagere maandinkomen zelf, maar ook in de lengte van de periode waarin zij van dit inkomen moeten leven. RWW'ers zijn gemiddeld bijna drie jaar langer werkloos dan WW'ers en moeten gemiddeld al

zo'n 4,5 jaar lang van een relatief laag inkomen rondkomen. Eventuele reserves om (grote) uitgaven op te vangen, zullen dan ook inmiddels uitgeput zijn geraakt.

Sociale contacten

Het thema 'persoonlijke relaties' is in het onderzoek van 1995 op twee manieren uitgediept. Naast een aantal vragen over de contacten met specifieke relaties (tabel 3.15), is ook een meting van eenzaamheid in de enquête opgenomen (tabel 3.16). Met betrekking tot de specifieke relaties is gevraagd hoe vaak werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden contact hebben met familieleden, vrienden en burens, of zij die mate van contact voldoende vinden en of zich onder deze relaties personen bevinden met wie zij wel eens persoonlijke problemen bespreken. Ten slotte is gevraagd in welke mate men zich in de buurt voelt thuishoren.

De mate van ervaren eenzaamheid is gemeten met behulp van de UCLA (de University of California at Los Angeles-Loneliness scale; Russell et al. 1978), een schaal bestaande uit zes items.⁸

Tabel 3.15 Contacten met familie, vrienden en burens, werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden, 1995

	werklozen	arbeids- ongeschikten	werkenden	verschil
contactfrequentie^a				
frequentie ontmoetingen met familieleden	3,31	3,39	3,40	n.s.
frequentie ontmoetingen met vrienden en kennissen	3,37	3,48	3,37	n.s.
frequentie contacten met burens	3,03	2,93	2,97	n.s.
oordeel contactfrequentie (% 'ja')				
wil meer contact met familieleden	19	19	19	n.s.
wil meer contact met vrienden en kennissen	21	22	20	n.s.
wil meer contact met burens	11	12	11	n.s.
bespreken van persoonlijke problemen (% 'ja')				
met familieleden	59	59	59	n.s.
met vrienden en kennissen	66	61	64	n.s.
met burens	18	12	13	*
uitspraken^b				
het is niet makkelijk contact te krijgen met de mensen in de buurt	2,53	2,72	2,51	*
ik heb een leuke kennissenkring hier in de buurt	3,37	3,40	3,46	n.s.
de mensen hier in de buurt zijn erg vriendelijk en hulpvaardig	3,62	3,51	3,84	*

Resultaten multi-pele classificatie-analyse, scores gecorrigeerd voor sekse, leeftijd, opleiding en etniciteit.

^a Antwoordschalen lopend van 1 'nooit' tot 4 'zeker 1 keer per week'.

^b Antwoordschalen lopend van 1 'helemaal oneens' tot 5 'helemaal eens'.

* Significant verschil tussen arbeidsmarktposities ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'95)

Er blijken nauwelijks verschillen tussen werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden in hun persoonlijke relaties. Alle drie categorieën hebben regelmatig contact met hun netwerkleden en beschouwen deze contactfrequentie over het algemeen ook als voldoende. Eveneens van alle drie categorieën zegt ongeveer twee derde deel dat zij hun persoonlijke problemen bespreken met familieleden en/of vrienden, terwijl circa 15% de burens in vertrouwen neemt. De contacten met mensen in de buurt, ten slotte, blijken in het algemeen ook te worden gewaardeerd, hoewel arbeidsongeschikten zich minder positief uitlaten over het gemak waarmee men contact krijgt met de mensen in de buurt en over de mate waarin zij hun buurtgenoten als vriendelijk en hulpvaardig ervaren. Niettegenstaande deze bevindingen, blijkt uit tabel 3.16 dat er ten aanzien van gevoelens van eenzaamheid wel degelijk verschillen bestaan tussen werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden.

Tabel 3.16 Gevoelens van eenzaamheid bij werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden, 1995

	werklozen	arbeids- ongeschikten	werkenden	verschil
uitspraken^a				
er zijn mensen met wie ik goed kan praten	2,60	2,49	2,67	*
er zijn mensen bij wie ik terecht kan	2,78	2,63	2,85	*
er zijn mensen die mij echt begrijpen	2,66	2,55	2,69	*
ik maak deel uit van een groep vrienden	2,26	2,27	2,38	*
mijn sociale contacten zijn oppervlakkig	1,73	1,72	1,63	*
ik voel mij van andere mensen geïsoleerd	1,25	1,36	1,08	*
 sociaal isolement^b	1,45	1,53	1,35	*

Resultaten multipale classificatie-analyse, scores gecorrigeerd voor sekse, leeftijd, opleiding en etniciteit.

^a Antwoordschalen lopend van 1 'nee' (via 2 'soms') tot 3 'ja'.

^b Gemiddelde van de scores op de afzonderlijke items met betrekking tot eenzaamheid, hoge gemiddelde score wijst op meer eenzaamheid.

* Significant verschil tussen arbeidsmarktposities ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'95)

Uit de gegevens in de tabel blijkt dat arbeidsongeschikten zich in sterkere mate eenzaam voelen dan werkenden. Gemiddeld melden zij minder vaak dat er mensen zijn bij wie zij terecht kunnen of die hen echt begrijpen, terwijl zij zich vaker van anderen geïsoleerd voelen. Hoewel in minder sterke mate, voelen werklozen zich eveneens eenzamer dan werkenden. Zij beschouwen hun sociale contacten meer als oppervlakkig en voelen zich minder deel uitmaken van een groep vrienden. Mede gezien de in tabel 3.15 weergegeven bevinding dat arbeidsongeschikten, werklozen en werkenden nauwelijks verschillen ten aanzien van de frequentie van het contact met familie, vrienden en burens, lijken de gevoelens van sociaal isolement onder de twee eerstgenoemde groepen in ieder geval ten dele gerelateerd te zijn aan het gemis aan dagelijkse contacten met collega's.

Gezien het geringe aantal eenpersoonshuishoudens en alleenstaande ouders onder arbeidsongeschikten, is het niet mogelijk na te gaan in hoeverre de huishoudens-

samenstelling van invloed is op hun gevoelens van eenzaamheid. Dit is wel gedaan voor werklozen en werkenden. Een opmerkelijk resultaat is dat alleenstaande werklozen zich niet eenzamer voelen dan werklozen die deel uitmaken van een gezin. Het beeld van de alleenwonende werkloze die zijn dagen in eenzaamheid voor de televisie slijt, lijkt dan ook niet op te gaan. Onder werkenden blijken wel enige verbanden met de samenstelling van het huishouden, waarbij alleenwonenden zich telkens positiever uitlaten over hun netwerk dan alleenstaande ouders of leden van een (echt)paar. Met name voelen zij zich meer deel uitmaken van een groep vrienden en beoordelen zij hun sociale contacten in mindere mate als oppervlakkig. Mogelijk kunnen deze bevindingen worden verklaard vanuit het feit dat zij, juist vanwege hun ongebondenheid, meer in de gelegenheid zijn recreatieve activiteiten te ondernemen met vrienden, kennissen en collega's.

Tijdsbesteding en maatschappelijke participatie

Een derde aspect van de leefsituatie dat onder invloed kan staan van de arbeidsmarktpositie, betreft de tijdsbesteding en, daarmee samenhangend, de mate van maatschappelijke participatie. Gevraagd is onder meer of men hobby's heeft, lid is van een sport- of andere recreatieve vereniging en hoe vaak men uitgaat.

Tabel 3.17 laat de resultaten zien.

Tabel 3.17 Tijdsbesteding en maatschappelijke participatie, werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden, 1995

	werklozen	arbeids- ongeschikten	werkenden	verschil
deelname aan (% 'ja')				
hobby's	84	88	86	n.s.
onbetaald vrijwilligerswerk	39	38	36	n.s.
betaalde werkzaamheden/klusjes	12	7	10	n.s.
lid van recreatieve vereniging	42	42	48	*
kerkgemeenschap/levensbeschouwelijke groep	38	47	42	n.s.
aantal uren per week besteed aan onbetaald vrijwilligerswerk^a				
	2,17	2,22	1,88	*
frequentie uitgaan (alleen of met anderen)^b				
	2,46	2,43	2,89	*
frequentie kerkgang^c				
	2,67	2,68	2,71	n.s.
tijd waarmee men geen raad weet^b				
	1,90	1,82	1,45	*

Resultaten multi-pele classificatie-analyse, scores gecorrigeerd voor sekse, leeftijd, opleiding en etniciteit.

^a Antwoordschaal lopend van 1 'minder dan 1 uur per week' tot 4 'meer dan 15 uur per week'.

^b Antwoordschaal lopend van 1 'nooit' tot 4 'vaak'.

^c Antwoordschaal lopend van 1 'zelden of nooit' tot 5 'zeker 1 keer per week'.

* Significant verschil tussen arbeidsmarktposities ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'95)

Uit de gegevens blijkt dat ruim 80% van de ondervraagden een of meer hobby's heeft en dat bijna 40% wel eens onbetaald vrijwilligerswerk verricht. Werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden verschillen daarin nauwelijks van elkaar. Ten

aanzien van de hoeveelheid tijd die zij aan het vrijwilligerswerk besteden, is wel een onderscheid tussen de drie categorieën te zien. Werkenden geven aan minder dan een uur per week te (kunnen) besteden aan vrijwilligerswerk, tegenover één tot vijf uur per week onder werklozen en arbeidsongeschikten. Dit resultaat is in overeenstemming met eerdere studies naar participatie in vrijwilligerswerk. Uit deze studies is gebleken dat de hoeveelheid beschikbare vrije tijd een van de belangrijkste voorspellers is van de hoeveelheid tijd die aan vrijwilligerswerk wordt besteed (Lindeman 1996).

Ook ten aanzien van lidmaatschap van verenigingen en uitgaan blijken werkenden in positieve zin te verschillen van werklozen en arbeidsongeschikten. Het is waarschijnlijk dat het besteedbare inkomen hierbij een rol speelt. In overeenstemming met al deze bevindingen, ten slotte, melden werkenden het minst vaak geen raad te weten met hun tijd, waarbij overigens geen verschil is gevonden tussen werkenden met een voltijd baan en werkenden met een deeltijd baan. Werklozen, en dan met name langdurig werklozen, blijken zich het meest te vervelen, gevolgd door volledig arbeidsongeschiktverklaarden.

Ook politieke participatie is een vorm van maatschappelijke participatie. Aan vertegenwoordigers van de drie arbeidsmarktposities zijn enkele vragen gesteld met betrekking tot achtereenvolgens lidmaatschap van een vakbond, politieke interesse, stemgedrag en politieke oriëntatie. In tabel 3.18 zijn de gegevens gepresenteerd.

Tabel 3.18 Politieke opvattingen en participatie, werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden, 1995

	werklozen	arbeids- ongeschikten	werkenden	verschil
lid van een vakbond (% 'ja')	10	19	25	*
gestemd TK-verkiezingen, mei 1994 (% 'ja')	76	82	80	n.s.
interesse in politiek ^a	1,89	1,89	1,91	n.s.
politieke oriëntatie ^b	3,62	3,65	3,87	*

Resultaten multipere classificatie-analyse, scores gecorrigeerd voor sekse, leeftijd, opleiding en etniciteit.

^a Aantwoordschaal lopend van 1 'niet geïnteresseerd' (via 2 'matig') tot 3 'zeer geïnteresseerd'.

^b Aantwoordschaal lopend van 1 'links' tot 7 'rechts'.

* Significant verschil tussen arbeidsmarktposities ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'95)

Uit tabel 3.18 wordt duidelijk dat werkenden vaker lid zijn van een vakbond dan werklozen of arbeidsongeschikten, iets wat waarschijnlijk gerelateerd is aan de mate van relevantie van een dergelijk lidmaatschap. Tevens blijkt dat werklozen iets minder vaak hebben gestemd tijdens de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 1994 dan arbeidsongeschikten en werkenden. Binnen de groep werklozen kan daarbij nog onderscheid worden gemaakt naar type ontvangen uitkering. Terwijl van de WW'ers 73% heeft gestemd, bedraagt dit percentage onder RWW'ers slechts 64%. Daarnaast zijn de politieke opvattingen van zowel werklozen als arbeidsongeschikten 'linkser getint' dan die van werkenden. Eerder onderzoek heeft eveneens

aangetoond dat werklozen minder interesse tonen voor de politiek en dat een lager inkomen samenhangt met een linkse politieke oriëntatie (o.a. Batenburg et al. 1995; Vlek 1997).

Gezondheid en welbevinden

Ten aanzien van hun gezondheid is aan werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden gevraagd of zij regelmatig last hebben van 11 specifieke klachten. Deze items vormen tezamen een verkorte versie van de VOEG-schaal (Dirken 1967). Ook is gevraagd in welke mate men zich in het dagelijks leven door zijn of haar gezondheid belemmerd voelt en hoe men de eigen gezondheid over het algemeen beoordeelt. Ten slotte is de tevredenheid met de eigen gezondheid gemeten. Tabel 3.19 toont de resultaten, waarbij in aanmerking moet worden genomen dat arbeidsongeschikten per definitie minder gezond zijn dan werklozen en werkenden.

Tabel 3.19 De gezondheid van werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden, 1995

	werklozen	arbeids- ongeschikten	werkenden	verschil
regelmatig last van (% 'ja')				
pijn in borst of hartstreek	12	27	10	*
duizeligheid	15	34	11	*
maag van streek	16	30	12	*
kortademigheid	17	37	12	*
opgezet gevoel in maagstreek	19	40	16	*
onuitgerust opstaan	19	42	17	*
hoofdpijn	31	48	28	*
lusteloosheid	33	53	18	*
verdoofd gevoel in ledematen	23	56	17	*
sneller moe dan normaal	27	68	19	*
gevoel van moeheid	33	69	32	*
totaal aantal klachten ^a	2,47	5,02	1,93	*
belemmerd in dagelijks leven door gezondheid ^b	1,60	3,31	1,51	*
subjectieve gezondheid ^c	3,78	2,73	3,98	*
tevredenheid met gezondheid ^d	3,72	2,57	3,97	*

Resultaten multi-pele classificatie-analyse, scores gecorrigeerd voor sekse, leeftijd, opleiding en etniciteit.

^a VOEG-score, minimumscore = 0, maximumscore = 11.

^b Antwoordschaal lopend van 1 'nooit' tot 5 'altijd'.

^c Antwoordschaal lopend van 1 'slecht' tot 5 'heel goed'.

^d Antwoordschaal lopend van 1 'buitengewoon ontevreden' tot 5 'buitengewoon tevreden'.

* Significant verschil tussen arbeidsmarktposities ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'95)

Uit tabel 3.19 blijkt inderdaad dat arbeidsongeschikten aanzienlijk vaker last hebben van lichamelijke en psychosomatische klachten en duidelijk minder tevreden zijn over hun gezondheid dan werklozen of werkenden. Moeheid, een

verdoofd gevoel in armen en benen, en lusteloosheid zijn daarbij de meest voorkomende symptomen. Deze worden door meer dan de helft van de arbeidsongeschikten, maar 'slechts' door maximaal een derde deel van de werklozen en werkenden ervaren.

Nadere analyse leert dat ten aanzien van verscheidene klachten ook werklozen en werkenden significant van elkaar verschillen. Vergeleken met werkenden voelen werklozen zich vaker snel moe en hebben zij vaker last van een verdoofd gevoel in de ledematen, lusteloosheid, kortademigheid en duizeligheid. In hoeverre deze symptomen zijn ontstaan als gevolg van het feit dat de betrokkenen werkloos zijn dan wel de werkloosheid mede hebben veroorzaakt, is met de beschikbare gegevens niet te achterhalen. Eerder onderzoek naar de reacties op werkloosheid heeft echter zoals in hoofdstuk 2 is beschreven, aangetoond dat werkloos worden een zeer stressvolle gebeurtenis is, die kan leiden tot lusteloosheid en andere gezondheidsproblemen.

Tot slot is gevraagd naar de tevredenheid van werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden met diverse aspecten van het leven. Voorbeelden van dergelijke levensaspecten zijn de al eerder besproken gezondheid, persoonlijke relaties, financiële positie en tijdsbesteding, maar ook de huidige samenleving en de woonsituatie. Deze en nog vijf andere items vormen tezamen een schaal 'algemene tevredenheid'.⁹

Tabel 3.20 Tevredenheid met diverse aspecten van leefsituatie, werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden, 1995

	werklozen	arbeidsongeschikten	werkenden	verschil
tevredenheid met ^a				
de maatschappij waarin wij leven	2,73	2,63	2,98	*
financiële positie	2,94	3,08	3,67	*
maatschappelijke positie	3,04	3,07	3,90	*
het leven dat men op dit moment leidt	3,29	3,35	3,99	*
de mogelijkheden van onderwijs en opleiding die men heeft genoten	3,49	3,61	3,65	*
dagelijkse bezigheden	3,53	3,59	4,06	*
gezondheid	3,72	2,57	3,97	*
woonsituatie (kwaliteit van de woning)	3,84	3,91	4,00	*
de jeugdijaren die men thuis heeft doorgebracht	3,85	3,73	4,07	*
vrienden- of kennissenkring	3,98	3,97	4,09	*
naaste familieleden	4,16	4,04	4,19	*
algemene tevredenheid ^b	3,50	3,41	3,87	*

Resultaten multiële classificatie-analyse, scores gecorrigeerd voor sekse, leeftijd, opleiding en etniciteit.

^a Antwoordschalen lopend van 1 'buitengewoon ontevreden' tot 5 'buitengewoon tevreden'.

^b Gemiddelde van de scores op de afzonderlijke items met betrekking tot tevredenheid.

* Significant verschil tussen arbeidsmarktposities ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'95)

Zoals de gegevens in tabel 3.20 aangeven, zijn alle drie arbeidsmarktcategoryën het meest tevreden over hun naaste familieleden en vriendenkring. Ook de jeugd-jaren scoren bij zowel werklozen en arbeidsongeschikten als werkenden hoog, terwijl de huidige maatschappij de minste aanleiding tot tevredenheid blijkt te geven. Ondanks deze overeenkomsten zijn ten aanzien van alle levensaspecten verschillen tussen de drie groepen te constateren, waarbij werkenden het meest tevreden zijn met hun leefsituatie. Met name onderscheiden zij zich van werklozen en arbeidsongeschikten in de waardering van hun dagelijkse bezigheden, hun financiële en hun maatschappelijke positie. Deze laatste bevinding is in overeenstemming met de deprivatietheorie, volgens welke betaalde arbeid voorziet in sociale status.

Nadere analyses, waarbij alleen werklozen en arbeidsongeschikten zijn betrokken, laten zien dat deze twee groepen ten aanzien van de meeste levensaspecten gelijkgestemd zijn. Alleen ten aanzien van de gezondheid, de naaste familie en de eigen jeugd worden verschillen gevonden, waarbij het oordeel van de arbeidsongeschikten in alle drie gevallen minder positief is dan dat van werklozen.

3.5 Samenvatting en conclusies

In dit hoofdstuk stonden de volgende onderzoeksvragen centraal:

- Wat zijn de meningen van werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden over arbeid en sociale zekerheid? In hoeverre verschillen deze drie groepen hierover van mening?
- In welke mate zoeken werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden naar ander werk en welke kanalen gebruiken zij hierbij? In hoeverre bestaan er verschillen in dit zoekgedrag tussen de drie groepen?
- Hoe ziet de leefsituatie van werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden eruit? In hoeverre bestaan er verschillen in de leefsituatie tussen de drie groepen?

De antwoorden op deze vragen zullen hierna kort worden samengevat. Bij de gepresenteerde analysesresultaten is gecorrigeerd voor verschillen tussen de drie groepen naar sekse, leeftijd, opleiding en etniciteit.

Opvattingen over arbeid en sociale zekerheid

Niet-werkenden, met name werklozen, zeggen relatief weinig belang te hechten aan allerlei aspecten van werk. Intrinsieke kenmerken zoals ontplooiingsmogelijkheden, interessant en verantwoordelijk werk, en extrinsieke kenmerken zoals een vaste baan en gunstige arbeidsvoorwaarden, worden door hen minder belangrijk geacht dan door werkenden. Mede gezien het geringere arbeidsethos van werklozen, zou dit kunnen worden opgevat als een algemene onverschilligheid ten aanzien van arbeid. Een alternatieve verklaring is echter dat werklozen minder kieskeurig zijn dan werkenden. Werklozen zijn mogelijk zo gespitst op het vinden van een nieuwe baan, dat de kenmerken van werk er voor hen niet zo veel toe doen. Ten slotte is een verklaring vanuit de mentale-incongruentietheorie eveneens

plausibel: werklozen passen hun normen aan de feitelijke situatie aan, als gevolg waarvan zij het ontbreken van een betaalde baan beter kunnen accepteren.

Zoekgedrag

Werklozen tonen een grotere bereidheid om werk met minder aantrekkelijke aspecten te accepteren dan arbeidsongeschikten en werkenden. Deze bevinding wijst opnieuw op een geringe kieskeurigheid onder werklozen ten aanzien van de kenmerken van een nieuwe baan. Daarnaast zijn zij frequenter en actiever dan de laatstgenoemde groepen op zoek naar een nieuwe baan, wat blijkt uit een groter aantal sollicitaties maar ook uit een intensiever contact met het arbeidsbureau. Dit vertoon van zoekgedrag vormt een ondersteuning voor de hiervoor genoemde verklaring dat het geringe arbeidsethos eerder aanpassing van normen dan onverschilligheid weerspiegelt. Overigens suggereren de bevindingen dat het uitstroombelief van de overheid zich doet gelden: niet alleen zijn uitkeringsgerechtigden sinds begin jaren negentig verplicht werk onder hun opleidingsniveau aan te nemen, maar ook is de controle op de naleving van de sollicitatieverplichting sinds het begin van de jaren negentig intensiever geworden.

Leefsituatie

Werklozen en arbeidsongeschikten verschillen niet van elkaar ten aanzien van de ervaren voor- en nadelen van niet-werken. Beide groepen zien eerder nadelen dan voordelen in een situatie zonder baan, waarbij de financiële achteruitgang en doelloosheid als belangrijkste nadelen worden genoemd. Verschillen tussen werklozen en arbeidsongeschikten worden wel gevonden in de mate van berusting als reactie op het verlies van hun baan: werklozen zien hun situatie minder als uitzichtloos, gaan minder bij de pakken neerzitten en doen meer moeite om weer werk te vinden. Voor een belangrijk deel zal hierbij de feitelijk hogere kans voor werklozen op nieuw werk een rol spelen.

Werklozen en arbeidsongeschikten noemen de financiële achteruitgang en het gevoel van doelloosheid als voornaamste nadelen van niet-werken. Werkenden melden als voordelen van arbeid onder andere het gevoel van eigenwaarde, het contact met collega's en zelfontplooiing. Gezamenlijk geven deze antwoorden de functies van arbeid weer, zoals die in de deprivatietheorie worden aangeduid: arbeid als middel tot inkomen, sociale contacten, sociale status, tijdsstructurering, maatschappelijke participatie en persoonlijk welbevinden. Vijf van deze functies zijn aan een nadere analyse onderworpen.

Uitkeringsgerechtigden blijken er door het verlies van hun baan aanzienlijk in inkomen op achteruit te gaan. Gemiddeld gaat het om een netto-inkomensterugval van 600 à 800 gulden per maand. Vooral RWW'ers blijken sterk de gevolgen van een laag inkomen te ondervinden. Bezuinigingsstrategieën zoals prijskopen, geld lenen en het langer laten openstaan van rekeningen worden door hen vaker gehanteerd dan door WW'ers of arbeidsongeschikten. Het is dan ook niet vreemd dat RWW'ers het minst tevreden zijn over hun financiële positie. Bij dit alles dient

wel te worden opgemerkt dat uitsluitend naar het persoonlijk inkomen is gevraagd. Onbekend is hoe hoog het inkomen van een eventuele partner is. Er kunnen dan ook geen gevolgtrekkingen worden gedaan over het totale inkomen of de welvaartspositie van het gezin. Toch duiden de bevindingen er opnieuw op dat het verlies van werk met name ongunstig is door het verlies van de mogelijkheid tot inkomensverwerving.

Mede door het lage (persoonlijke) inkomen, blijken niet-werkenden minder vaak uit te gaan en minder vaak lid te zijn van recreatieve verenigingen dan werkenden. Daarentegen besteden zij een groter deel van hun tijd aan vrijwilligerswerk. Blijkbaar trachten werklozen en arbeidsongeschikten door middel van vrijwilligerswerk te voldoen aan hun behoefte zich nuttig te voelen, sociale contacten te onderhouden en hun dagindeling te structureren. In die zin vervult vrijwilligerswerk ten dele de functies waarin normaliter door betaalde arbeid wordt voorzien. Dat werklozen zich toch vaak geen raad met hun tijd weten, kan worden toegeschreven aan het feit dat zij gemiddeld slechts een tot vijf uur per week aan vrijwilligerswerk besteden. Uitbreiding van dergelijke activiteiten zou door middel van premies, zoals die sinds 1 januari 1996 ook in de Algemene bijstandswet kunnen worden uitgekeerd voor niet-betaalde activiteiten van (aantoonbaar) algemeen maatschappelijk nut, kunnen worden gestimuleerd.

Voor het persoonlijk welbevinden heeft het niet-hebben van betaald werk eveneens gevolgen. Dat de gezondheid van arbeidsongeschikten slechter is dan die van werkenden, zal geen verrassing zijn. Echter, ook werklozen rapporteren bepaalde lichamelijke klachten meer dan werkenden. De aard van deze klachten, zoals lusteloosheid en moeheid, doen vermoeden dat het ten minste voor een deel gaat om 'stress-symptomen' ten gevolge van de werkloosheid.

Ook de relatief geringe tevredenheid van niet-werkenden met aspecten van de eigen leefsituatie levert bewijs voor de negatieve invloed van het verlies van arbeid. Het feit dat werklozen en arbeidsongeschikten hierin nauwelijks van elkaar verschillen, duidt aan dat de gevolgen van niet-werken voor de twee groepen vergelijkbaar zijn.

Een laatste gegeven dat extra aandacht verdient, heeft betrekking op het thema sociaal isolement. Hoewel werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden nauwelijks van elkaar verschillen in de frequentie van hun contacten met familie, vrienden en burens, blijkt eenzaamheid een groter probleem voor arbeidsongeschikten en werklozen dan voor werkenden. Arbeidsongeschikten melden in mindere mate dat er mensen zijn met wie zij goed kunnen praten of bij wie zij terecht kunnen, en zij voelen zich sterker van anderen geïsoleerd. Werklozen beoordelen hun sociale contacten als oppervlakkiger en voelen zich in mindere mate deel uitmaken van een groep vrienden. Gezien de reeds vermelde overeenkomsten tussen de drie groepen wat het aantal contacten met familie, vrienden en burens betreft, lijkt het al dan niet hebben van een baan hiervoor een mogelijke verklaring. Een van de functies van arbeid betreft immers het hebben van sociale contacten, met collega's en andere werkrelaties. Bovendien voorziet arbeid in de behoefte aan een gevoel van maatschappelijke integratie, van deelname aan de

maatschappij. Het verlies van werk heeft dan ook niet alleen een directe inperking van het persoonlijk netwerk tot gevolg, maar leidt tevens tot de ervaring dat men van de samenleving is buitengesloten.

Noten

- ¹ Multipele classificatie-analyse berekent het algemeen gemiddelde voor de afhankelijke variabele en, per niveau van iedere voorspellende variabele, de afwijking van dit gemiddelde (zie ook Andrews et al. 1973). In de onderhavige analyses zijn als voorspellende variabelen opgenomen: sekse, leeftijd, opleiding, etniciteit en arbeidsmarktpositie. In de tabellen zijn alleen de resultaten ten aanzien van de arbeidsmarktpositie gepresenteerd, berekend als 'algemeen gemiddelde minus / plus de desbetreffende afwijking van dit gemiddelde'. Hierbij is gecorrigeerd voor de invloed van de overige vier voorspellende variabelen.
- ² Er wordt niet gecorrigeerd voor de duur van de arbeidsmarktpositie, aangezien werkloosheids- of arbeidsongeschiktheidsduur een heel andere betekenis heeft dan de duur van werkzaamheid. Wel wordt ten aanzien van verscheidene attitudes, gedragingen en aspecten van de leefsituatie nagegaan of kortdurig (korter dan een jaar) werklozen verschillen van langdurig (ten minste een jaar) werklozen. Op dezelfde wijze wordt gekeken naar eventuele verschillen tussen volledig en gedeeltelijk arbeidsongeschiktverklaarden, en tussen werkenden met een deeltijdbaan (12-34 uur per week) en voltijdwerkers (35 uur per week of meer). Evenmin is gecorrigeerd voor huishoudenssamenstelling, aangezien eenoudergezinnen nauwelijks voorkomen onder arbeidsongeschikten en werkenden. Bovendien blijkt dat opname van de huishoudenssamenstelling als controlevariabele vrijwel geen veranderingen in de scores van de drie arbeidsmarktcategoryen tot gevolg heeft.
- ³ De interne consistentie van de schaal 'arbeidsethos' is gelijk aan 0,72 (Cronbachs alfa).
- ⁴ Het loon dat men minimaal wenst te ontvangen alvorens een baan te accepteren.
- ⁵ Het feit dat het percentage RWW'ers dat contact heeft met de gemeentelijke sociale dienst, lager is dan 100 doet vermoeden dat sprake is van enige onnauwkeurigheid bij de beantwoording van de desbetreffende vraag.
- ⁶ Per 1 januari 1995 is de gemeenschappelijke medische dienst opgeheven en vallen de medische keuringen onder verantwoordelijkheid van de bedrijfsvereniging. Het hoge percentage arbeidsongeschikten dat contact heeft gehad met de GMD, betreft naar alle waarschijnlijkheid personen die reeds vóór 1995 arbeidsongeschikt waren. De vraagstelling in de enquête is als volgt: 'Heeft u sinds u arbeidsongeschikt bent nog contact gehad met de gemeenschappelijke medische dienst?'
- ⁷ De vraagstelling voor werkenden is als volgt: 'Heeft u sinds u werk zoekt (of, indien niet is aangegeven dat men werk zoekt:) de afgelopen 12 maanden contact gehad met de bedrijfsvereniging of het GAK?'
- ⁸ De interne consistentie van de UCLA bedraagt 0,70 (Cronbachs alfa).
- ⁹ De interne consistentie van de schaal 'algemene tevredenheid' bedraagt 0,76 (Cronbachs alfa).

4 WERKLOZEN NADER ONDERZOCHT

4.1 Inleiding

In hoofdstuk 3 is ingegaan op verschillen tussen werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden. Centraal daarbij stonden hun attitudes en gedrag ten aanzien van arbeidsmarkt en sociale zekerheid en de beleving van hun leefsituatie. Bij een dergelijke vergelijking gaat het om verschillen in gemiddelden tussen de groepen werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden. Uiteraard zijn deze gemiddelden per groep een resultante van verschillen die ook binnen elk van deze drie groepen aanwezig zijn. Werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden vormen geen van drieën een homogene categorie. Ook binnen deze categorieën treedt variatie op. Alleen een nadere analyse per groep kan inzicht geven in de heterogeniteit van deze groep en in de wijze waarop verschillen in attitudes, gedrags- en belevingsaspecten samenhangen met andere kenmerken.

Binnen het kader van deze studie is het niet mogelijk de drie categorieën afzonderlijk uitgebreid te onderzoeken. Gekozen is voor een nadere beschouwing van de werklozen. Een belangrijke reden hiervoor is dat er ten aanzien van het werkloosheidsproces veel theorieën zijn ontwikkeld, die echter in beperkte mate empirisch zijn onderbouwd (zie hoofdstuk 2). In dit hoofdstuk zal worden getracht het hiaat aan empirisch materiaal enigszins op te vullen.

In paragraaf 4.2 wordt een beschrijving gegeven van de samenhang tussen enerzijds sekse, leeftijd, opleiding, etniciteit en werkloosheidsduur en anderzijds een aantal attitude-, gedrags- en belevingsaspecten. Daarbij is een selectie gemaakt uit de grote hoeveelheid aspecten waarover informatie beschikbaar is en zijn de meest centrale variabelen in de analyse opgenomen. Op basis van de analyseresultaten zal de plausibiliteit van de fasentheorie en van de rantsoeneringstheorie worden nagegaan. In paragraaf 4.3 wordt vervolgens een typologie voor werklozen geconstrueerd die in paragraaf 4.4 wordt beschreven naar een aantal persoons- en achtergrondkenmerken.

4.2 Opvattingen, gedrag en beleving van werklozen

In sociaal-wetenschappelijk onderzoek is reeds meermalen geconstateerd dat 'de' werkloze niet bestaat, dat er grote verschillen zijn tussen werklozen in de wijze waarop zij op hun werkloosheidssituatie reageren, in hun zoekgedrag, in de mate van welbevinden, enzovoort. In hoofdstuk 2 is aangegeven dat op basis van de rantsoeneringstheorie kan worden verondersteld dat vrouwen op hun werkloosheidssituatie anders zullen reageren dan mannen, omdat van hen - in de huidige Nederlandse samenleving - in mindere mate wordt verwacht dat zij betaalde arbeid verrichten. Hetzelfde geldt voor de jongste en oudste leeftijdsgroep versus de middencategorieën. Daarnaast gaat de fasentheorie ervan uit dat de gedragsreacties en het welbevinden van werklozen veranderen met de duur van de werkloosheid.

Een beschrijving van de totale groep van werklozen zoals in hoofdstuk 3 is gegeven, houdt geen rekening met deze verschillen.¹ Meer inzicht in de kenmerken van *deelgroepen* van werklozen kan bijdragen aan een beter begrip van de werkloosheidssituatie, van het functioneren van de arbeidsmarkt en van het sociale zekerheidssysteem. Daarom wordt in deze paragraaf nagegaan of er ten aanzien van opvattingen, gedrags- en belevingsaspecten verschillen zijn tussen mannen en vrouwen, of er verschillen zijn naar leeftijd, naar opleidingsniveau, etniciteit.² en naar werkloosheidsduur. Omdat deze kenmerken onderling sterk samenhangen - zo zijn jongeren relatief hoog opgeleid en zijn laagopgeleiden relatief lang werkloos - is gebruikgemaakt van een multivariate analysetechniek, namelijk multi-pele regressie-analyse. Met behulp van deze techniek wordt nagegaan wat het eigen directe effect van de verklarende variabele is op de afhankelijke variabele; dit wil zeggen het effect van een kenmerk onder constanthouding van de andere in de analyse betrokken kenmerken. Als verklarende variabelen zijn, naast werkloosheidsduur,³ de variabelen sekse, leeftijd, opleiding en etniciteit opgenomen. Voor de afhankelijke variabelen is een selectie gemaakt uit een aantal attitude-, gedrags- en belevingsvariabelen. De resultaten van deze analyses staan in de tabellen 4.1 tot en met 4.5.

Voor de overzichtelijkheid wordt alleen de richting van de effecten vermeld, waarbij een 'plus' of een 'min' duidt op een positieve respectievelijk negatieve samenhang (significant op 5%-niveau).

Het effect van leeftijd blijkt in sociaal-wetenschappelijk onderzoek vaak geen lineair maar een curvi-lineair verband te zien te geven. Dit wil zeggen dat de score op een bepaalde variabele toeneemt (respectievelijk afneemt) met de leeftijd om vervolgens vanaf een bepaalde leeftijd weer af te nemen (respectievelijk toe te nemen). Ook op basis van de rantsoeneringstheorie kan zo'n curvi-lineair verband worden verondersteld: de jongste en oudste leeftijdsgroep zullen minder gericht zijn op betaalde arbeid dan de middencategorieën. Om na te gaan of er sprake is van een curvi-lineair verband wordt in de analyses niet alleen 'leeftijd' maar ook het kwadraat van leeftijd (in de tabellen aangeduid met leeftijd²) als voorspellende variabele opgenomen.⁴

Evenals in het voorgaande hoofdstuk wordt allereerst ingegaan op een aantal opvattingen ten aanzien van werk. Vervolgens komt het zoekgedrag van de werklozen aan bod, waarna ten slotte wordt ingegaan op de (beleving van) de leefsituatie.

4.2.1 Opvattingen van werklozen

Arbeidsethos

De verzorgingsstaat waarin wij leven heeft zich ontwikkeld van een samenleving waarin ten aanzien van sociale zekerheid de nadruk op rechten (en niet op plichten) lag, naar een samenleving die gebaseerd is op een evenwichtige balans tussen rechten en plichten (zie ook § 5.5). Tegenover het recht op een uitkering staat de plicht tot het zoeken en accepteren van werk. Als een van de belangrijkste opvattingen

gen van werklozen kan worden gezien de mate waarin zij de plicht tot werken onderschrijven, hun arbeidsethos. Werklozen blijken hierin onderling te verschillen. Nagegaan is of deze verschillen samenhangen met bepaalde achtergrondkenmerken. Op basis van de rantsoeneringstheorie kan worden verondersteld dat vrouwen een geringer arbeidsethos zullen hebben dan mannen. Zij hebben een geringere maatschappelijke plicht tot betaalde arbeid en zijn daarom mogelijk ook in mindere mate op het verrichten van betaalde arbeid gericht. In eerder verricht onderzoek komt dit verband tussen sekse en ethos ook duidelijk naar voren (Heinen et al. 1980; OSA 1991). Voor de werklozen van 1995 lijkt deze veronderstelling op het eerste gezicht niet (meer) ondersteund te worden. Uit de analysesresultaten (zie tabel 4.1) blijkt dat er - ceteris paribus - geen verschil is tussen mannen en vrouwen wat hun arbeidsethos betreft. Wanneer echter expliciet gekeken wordt naar degenen die kinderen hebben of naar degenen met een partner, dan blijken mannen wel duidelijk over een sterker ethos te beschikken dan vrouwen. Mannen en vrouwen zonder kinderen of zonder partner, voelen daarentegen in gelijke mate een plicht tot arbeid.

De veronderstelling op basis van de rantsoeneringstheorie, dat men juist bij de middelste leeftijdscategorieën een hoger ethos zou verwachten dan bij de jongste en oudste leeftijdsgroep, blijkt niet bevestigd te worden. De relatie tussen ethos en leeftijd blijkt wel curvi-lineair te zijn, maar precies tegengesteld aan hetgeen volgens de theorie zou worden verwacht: men heeft een geringer ethos naarmate men ouder is, waarbij na een bepaalde leeftijd het ethos weer toeneemt. Ook uit een eerder gepubliceerde analyse op het LWW'95, waarin niet alleen werklozen, maar ook arbeidsongeschikten en werkenden zijn betrokken en waarin eveneens is gekeken naar de relatie tussen arbeidsethos en leeftijd, blijkt dat de jongste en oudste leeftijdsgroep hoger scoren op arbeidsethos dan de tussenliggende categorieën (SCP 1996a).

Wel in overeenstemming met de verwachting is de bevinding dat het arbeidsethos geringer is naarmate de werkloosheidsduur langer is. Op basis van de fasentheorie, volgens welke langdurige werkloosheid zou eindigen in fatalisme, aanpassing aan de situatie en terugtrekking, zou namelijk verwacht mogen worden dat ook het plichtsgevoel tot betaalde arbeid afneemt. De bevinding dat er sprake is van een geringer ethos bij een langere werkloosheidsduur geeft overigens nog geen inzicht in de causaliteit van de relatie. Het is namelijk de vraag of het ethos afneemt met de duur of dat een gering ethos leidt tot minder kans op herintreding en dientengevolge tot een langere duur. Mogelijk spelen beide effecten een rol. Verder dient bedacht te worden dat de in tabel 4.1 gepresenteerde samenhang tussen duur en ethos alleen geldt onder constanthouding van de andere opgenomen kenmerken. Wanneer niet gecorrigeerd wordt voor sekse, leeftijd, opleiding en etniciteit, is er geen sprake van significante samenhang. Dit is in overeenstemming met eerder onderzoek uit de jaren tachtig (SCP 1994; Ten Have en Jehoel-Gijsbers 1985).⁵ Dat lager opgeleiden een sterker arbeidsethos tonen dan hoger opgeleiden is een bevinding die reeds meermalen in empirisch onderzoek is gedaan (Heinen et al. 1980; De Witte 1990; OSA 1991). Ook voor de werklozen van 1995 vinden we dit verband.

Verschillen in arbeidsethos blijken verder nog samen te hangen met etniciteit: allochtonen onderschrijven de plicht tot werken in sterkere mate dan autochtonen. Volgens Reubsat (1990) leven er in Nederland veel vooroordelen ten aanzien van de arbeidsoriëntatie van allochtonen. Aan hen wordt vaak een geringe motivatie tot werken toegeschreven. Dit wordt door zijn bevindingen niet ondersteund. Evenmin blijkt dit uit het onderzoek van Van Eekert en Gelderloos (1990) onder Turkse, Marokkaanse en Surinaamse werklozen. Zij constateren dat deze groepen striktere opvattingen hebben ten aanzien van de arbeidsplicht dan Nederlandse werklozen. Ook in ons onderzoek blijken allochtonen een grotere nadruk op de plicht tot werken te leggen dan autochtonen.

Tabel 4.1 Attitudes van werklozen in 1995; resultaten van multi-pele regressie-analyses

	verklaarde variantie (%)	seks ^a	leeftijd	leeftijd ²	opleiding	etniciteit ^b	duur
arbeidsethos ^c	11,4	n.s.	-	+	-	-	-
self-serving orientation (sso) ^c	17,8	+	n.s.	n.s.	-	n.s.	n.s.
recht op uitkering ^d							
ik heb het gevoel mijn hand te moeten ophouden	3,2	n.s.	n.s.	n.s.	-	n.s.	n.s.
ik zie de uitkering als een recht mensen kijken op uitkerings-ontvangers neer	4,7	+	n.s.	n.s.	n.s.	+	n.s.
	3,8	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	-	+
intrinsieke werkaspecten ^e							
jezelf kunnen ontplooiën	6,6	+	n.s.	n.s.	+	n.s.	n.s.
interessant werk	5,4	n.s.	n.s.	n.s.	+	+	n.s.
zelf beslissingen kunnen nemen resultaten zien	7,2	+	n.s.	n.s.	+	+	n.s.
	n.s.						
verantwoordelijk werk	3,5	n.s.	n.s.	n.s.	+	+	n.s.
zelf tempo kunnen bepalen	2,7	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	-	+
extrinsieke werkaspecten ^e							
werk dicht bij huis	9,7	-	n.s.	n.s.	-	n.s.	n.s.
gunstige arbeidsvoorwaarden	n.s.						
hoog loon	10,6	n.s.	n.s.	n.s.	-	n.s.	n.s.
vaste baan	8,3	n.s.	n.s.	n.s.	-	n.s.	n.s.
gunstige werkomstandigheden	2,7	-	n.s.	n.s.	-	n.s.	n.s.
gunstige aanvangstijden	11,9	-	n.s.	n.s.	-	n.s.	n.s.
volledige werkweek	22,3	+	n.s.	n.s.	-	-	n.s.

^a Sekse: 0 = vrouw; 1 = man.

^b Etniciteit: 0 = allochtoon; 1 = autochtoon.

^c Naarmate de score hoger is heeft men een hoger arbeidsethos resp. hogere mate van self-serving orientation.

^d Score loopt van 1 'helemaal oneens' tot 5 'helemaal eens'.

^e Naarmate de score hoger is, vindt men het aspect belangrijker.

+ Significant positief verband.

- significant negatief verband.

n.s. Geen significant verband.

Bron: SCP (LWW'95)

Self-serving orientation

Een tweede opvatting die inzicht geeft in de wijze waarop werklozen omgaan met de verzorgingsstaat is de mate waarin zij gericht zijn op eigenbelang en daarvoor bereid zijn de normen en regels te overtreden. Door Hessing et al. (1992) is een schaal ontwikkeld om dit persoonlijkheidskenmerk te meten: de schaal voor 'self-serving orientation' ofwel de sso-schaal. Deze schaal meet in hoeverre mensen zich in keuzesituaties laten leiden door het collectieve belang of het eigenbelang, en in welke mate men zich iets aantrekt van sociale structuren en regels (SCP 1996a).⁶ Of, zoals Hessing et al. het wat scherper formuleren: in welke mate gaat het om "een competitief ingestelde, van de maatschappij vervreemde persoonlijkheid met weinig respect voor regels in het algemeen en de wet en het wetssysteem in het bijzonder" (Hessing et al., interne publicatie).

In de afgelopen decennia heeft in de politieke discussie vaak de bezorgdheid doorgeklonken dat een dergelijke, op het eigenbelang gerichte, instelling steeds vaker voorkomt en zou leiden tot het calculerend gebruik van voorzieningen en tot een gemiddeld langer uitkeringsduur. Of er werkelijk sprake is van zo'n toename kan met behulp van dit onderzoek niet worden nagegaan. Wel kan worden bekeken of er binnen de groep werklozen sprake is van een sterkere self-serving orientation naarmate men langer werkloos is. Uit tabel 4.1 blijkt echter dat er geen significant verband is met werkloosheidsduur. Binnen de groep van werklozen blijkt bij mannen in sterkere mate sprake te zijn van een self-serving orientation dan bij vrouwen, en bij lager opgeleiden meer dan bij hoger opgeleiden. Er blijkt geen significante samenhang met leeftijd. Deze bevindingen wat sekse, opleiding en leeftijd betreft, zijn in overeenstemming met die van Hessing et al. (interne publicatie), die in een studie voor het Sociaal en Cultureel Planbureau een overzicht geven van de resultaten van de sso-schaal in tien verschillende onderzoeken (waarvan negen Nederlandse). In geen van deze onderzoeken wordt een overtuigend effect van leeftijd gevonden, terwijl sekse, maar met name opleidingsniveau, duidelijk blijken samen te hangen met de score op de sso-schaal: mannen en lager opgeleiden geven een hogere mate van self-serving orientation aan.

Recht op uitkering

De houding van werklozen tegenover de verzorgingsstaat komt ook tot uiting in de mate waarin men de uitkering als een recht ervaart. Om deze houding te meten, zijn aan de werklozen drie uitspraken voorgelegd. Er blijkt slechts in beperkte mate verschil naar sekse, leeftijd, opleiding, etniciteit en werkloosheidsduur in de wijze waarop deze uitspraken zijn beantwoord: lager opgeleiden hebben wat vaker het gevoel dat zij hun hand moeten ophouden dan hoger opgeleiden. Mannen en autochtonen zijn wat vaker dan vrouwen en allochtonen van mening dat zij recht hebben op een uitkering. Langdurig werklozen en allochtonen hebben vaker het gevoel dat er op hen wordt neergekeken.

Belang van werkaspecten

Een andere attitude die het beeld van werklozen nader kan inkleuren, is het belang dat zij hechten aan verschillende werkaspecten. Daarbij is onderscheid gemaakt in intrinsieke en extrinsieke werkaspecten. Intrinsieke aspecten verwijzen naar de meer inhoudelijke kenmerken van een baan en extrinsieke aspecten naar de meer materiële kant van werken, zoals arbeidsvoorwaarden en arbeidsomstandigheden. Wanneer gekeken wordt naar het belang dat werklozen aan verschillende aspecten van werk hechten (tabel 4.1), dan valt met name op dat intrinsieke werkaspecten belangrijker worden gevonden naarmate men hoger is opgeleid, en extrinsieke werkaspecten naarmate men lager is opgeleid. Dit is conform eerdere onderzoeksbevindingen (Heinen et al. 1980; Koopmans et al. 1977).

Met betrekking tot de intrinsieke kenmerken is dit niet verwonderlijk, gezien het feit dat banen voor hoogopgeleiden ook vaker deze kenmerken zullen bezitten. Dat hoger opgeleiden wat minder belang hechten aan werk dicht bij huis en gunstige aanvangstijden past eveneens in het beeld van banen voor hoogopgeleiden. Opmerkelijker is dat hoogopgeleiden minder waarde hechten aan kenmerken als een hoog loon, een vaste baan en een volledige werkweek dan lager opgeleiden. Mogelijk dat hoger opgeleiden deze aspecten zo vanzelfsprekend aanwezig achten, dat zij deze niet als een belangrijk beoordelingscriterium beschouwen.

Mannen vinden het belangrijker dan vrouwen om zich te kunnen ontplooiën in het werk en om werk te hebben waarin men zelfstandig beslissingen kan nemen. Vrouwen beoordelen werk in veel sterkere mate op het feit of het dicht bij huis is en of het werk gunstige werkomstandigheden en gunstige aanvangstijden kent. Verder vinden zij een volledige werkweek minder belangrijk dan mannen. Het ligt voor de hand deze verschillen tussen mannen en vrouwen te verklaren vanuit het verschil in positie die beide groepen op de arbeidsmarkt en in de thuissituatie innemen. Vrouwen combineren vaker dan mannen een betaalde baan met zorgtaken en hebben daarom meer voorkeur voor een deeltijdbaan, dicht bij huis, met gunstige werktijden. Opmerkelijk is echter dat de verschillen tussen de seksen gelden voor zowel degenen met kinderen als degenen zonder kinderen en voor zowel mensen met als zonder partner. Vrouwen vinden de genoemde werkomstandigheden altijd belangrijker dan mannen, ook als zij geen kinderen of partner hebben. Met betrekking tot etniciteit kan worden vastgesteld dat autochtonen er meer belang aan hechten dat het werk interessant is, men zelf beslissingen kan nemen en dat het verantwoordelijk werk is. Deze verschillen hangen niet samen met verschil in opleiding tussen allochtonen en autochtonen; hiervoor is immers gecorrigeerd. Naar leeftijd en naar werkloosheidsduur zijn er geen verschillen geconstateerd in het belang dat aan diverse werkaspecten wordt toegekend. Dit houdt onder andere in dat men zijn normen gedurende de werkloosheidsduur niet aanpast door bepaalde werkaspecten als minder belangrijk te gaan beoordelen. Al met al geldt voor de onderzochte attitudes ten aanzien van werkaspecten dat deze vooral samenhangen met het opleidingsniveau en in enige mate met sekse en etniciteit, maar dat leeftijd en werkloosheidsduur niet van invloed zijn.

4.2.2 Zoekgedrag en acceptatiebereidheid

Hoewel uit onderzoek blijkt dat de kans op een baan sterk afhankelijk is van het opleidingsniveau en de leeftijd van de werkloze, kunnen werklozen deze kans ook enigszins zelf beïnvloeden door een actief zoekgedrag en een niet al te grote kieskeurigheid ten aanzien van de kenmerken van een baan. Als men niet of nauwelijks zoekt naar werk of als men erg kieskeurig is over de kenmerken van een baan, zal de kans op het vinden van een baan niet groot zijn. Werklozen blijken onderling nogal te verschillen in zoekgedrag en in offerbereidheid. Met betrekking tot de kenmerken sekse en leeftijd geven de gevonden samenhangen met zoekgedrag een ondersteuning van de rantsoeneringstheorie. Zo kan worden geconstateerd dat de jongste en oudste leeftijdsgroepen, van wie de samenleving minder verwacht dat zij betaald werk hebben, ook minder hard naar werk zoeken en minder moeite zeggen te doen om een andere baan te vinden dan de middelste leeftijdscategorieën, voor wie de arbeidsplicht in sterkere mate geldt. Ook zoeken mannen intensiever dan vrouwen, zeggen zij meer moeite te doen om werk te vinden en zoeken zij langs meer verschillende kanalen (zie tabel 4.2). Mannen hebben met meer verschillende uitvoeringsinstanties (bedrijfsvereniging, sociale dienst en arbeidsbureau) contacten gehad. Het aantal gesprekken dat zij hebben gevoerd met de bedrijfsvereniging/GAK verschilt overigens niet van dat van vrouwen. Daarentegen is het aantal gesprekken dat zij op het arbeidsbureau hebben gevoerd wel duidelijk hoger. Een verklaring hiervoor kan worden gevonden in het feit dat het bij bedrijfsvereniging/GAK in het algemeen gaat om gesprekken die verband houden met uitkeringsverstrekking en controle; gesprekken die in aantal niet naar sekse zullen verschillen. Bij het GAB gaat het uitdrukkelijk om uitstroombegleiding en bemiddeling naar werk. Het onderscheid naar sekse op dit punt doet vermoeden dat het arbeidsbureau zich sterker op de uitstroom van mannen dan op die van vrouwen richt. De alternatieve verklaring, dat het aantal gesprekken met het GAB hoger ligt bij mannen omdat zij vaker zelf het initiatief hiertoe nemen, blijkt geen opgeld te doen. Vrouwen komen net zo vaak op eigen initiatief tot een gesprek met het arbeidsbureau als mannen. Gemiddeld genomen hebben mannen 3,38 gesprekken gehad tegenover 2,72 bij de vrouwen (onder constanthouding van leeftijd, opleiding, etniciteit en werkloosheidsduur). Evenals ten aanzien van arbeidsethos laat ook hier nadere analyse zien, dat de verschillen tussen mannen en vrouwen alleen gelden indien men kinderen en/of partner heeft. Is dat niet het geval dan tonen vrouwen een even intensief zoekgedrag en hebben zij evenveel contacten met uitvoeringsinstanties als mannen. Deze bevindingen zijn vanuit de rantsoeneringstheorie zeer plausibel.

Er blijkt geen significante samenhang tussen opleidingsniveau enerzijds en zoekgedrag en aantal contacten met uitvoeringsinstanties anderzijds. Ook etniciteit blijkt slechts beperkt van invloed.

Op basis van de fasentheorie kan verwacht worden, dat het zoekgedrag geringer wordt met de werkloosheidsduur. In overeenstemming hiermee hanteren langdurig werklozen minder zoekkanalen en zeggen zij minder moeite te doen om werk te

vinden. Daarentegen heeft de werkloosheidsduur geen invloed op het aantal sollicitaties in het afgelopen jaar en op de zoekintensiteit. Bovendien hebben langdurig werklozen vaker contacten gehad en meer gesprekken gevoerd op het arbeidsbureau.

Tabel 4.2 Zoekgedrag van werklozen, contacten met uitvoeringsinstanties en inschatting van arbeidsmarktkansen; resultaten van multiële regressie-analyses

	verklaarde variantie (%)	sekse ^a	leeftijd	leeftijd ²	opleiding	etniciteit ^b	duur
zoekgedrag							
aantal sollicitaties afgelopen jaar	8,9	+	n.s.	-	n.s.	n.s.	n.s.
aantal zoekkanalen	8,8	+	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	-
zoekintensiteit ^c	9,7	+	+	-	n.s.	n.s.	n.s.
doe moeite weer iets te vinden ^c	17,6	+	+	-	n.s.	-	-
contacten							
aantal instanties waarmee contact	5,3	+	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	+
aantal gesprekken met bedrijfsvereniging/GAK	n.s.						
aantal gesprekken met GAB	7,3	+	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	+

^a Sekse: 0 = vrouw; 1 = man.

^b Etniciteit: 0 = allochtoon; 1 = autochtoon.

^c Naarmate de score hoger is, is er sprake van intensiever zoekgedrag.

+ Significant positief verband.

- Significant negatief verband.

n.s. Geen significant verband.

Bron: SCP (LWW'95)

Niet alleen het zoekgedrag, maar ook de mate waarin men bereid is een baan met onaantrekkelijke of ongunstige kenmerken te accepteren, wordt sterk beïnvloed door sekse: mannen zijn in veel sterkere mate hiertoe bereid dan vrouwen (tabel 4.3). Zij zijn veel meer bereid tot verhuizen en reizen, en tot het aanvaarden van werk met inconvenïenten, zoals werk met onregelmatige werktijden, ploegen-dienst, vuil en zwaar werk, werk met stank of lawaai. De enige aspecten waarop vrouwen hoger scoren, is de acceptatie van een halve baan (al dan niet aangevuld met een uitkering). Voor vrouwen is een halve baan echter vaak geen onaantrekke-lijk, maar juist een gewenst kenmerk van een baan. Voor hen heeft het accepteren van een halve baan dientengevolge niets te maken met de mate van acceptatie-bereidheid, maar past het in de wijze waarop de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen gestalte heeft gekregen: de ontwikkeling van het anderhalfverdienschap (zie § 5.4).

De voorgaande bevindingen zouden gemakkelijk tot de conclusie kunnen leiden dat vrouwen minder bereid zijn een baan met onaantrekkelijke kenmerken te accep-teren. Enige nuancering is hierbij op zijn plaats: vrouwen zonder partner zijn in dezelfde mate offerbereid als mannen zonder partner. De geringere bereidheid van

vrouwen een baan met onaantrekkelijke kenmerken te accepteren, geldt dus alleen als zij een partner hebben. Verondersteld kan worden dat de mate waarin men concessies wil doen, afhankelijk is van de financiële noodzaak tot het verrichten van betaald werk.

Verder blijken hoger opgeleiden minder bereid tot het accepteren van inconvenianten als ploegendienst, vuil werk en werk met stank of lawaai, maar blijken zij meer bereid een baan te accepteren waarvoor men moet verhuizen, reizen, omscholen of in deeltijd moet werken, aspecten die te maken hebben met de flexibiliteit van werknemers.

Tabel 4.3 Acceptatiebereidheid van werklozen; resultaten van regressie-analyses

	verklaarde variantie (%)	seks ^a	leeftijd	leeftijd ²	opleiding	etniciteit ^b	duur
werk met inconvenianten ^c							
onregelmatige werktijden	8,3	+	n.s.	n.s.	+	-	n.s.
lopende band	19,9	n.s.	n.s.	n.s.	-	-	+
ploegendienst	13,7	+	-	n.s.	-	-	n.s.
vuil werk	9,4	+	n.s.	n.s.	-	n.s.	n.s.
zwaar werk	10,2	+	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
met stank of lawaai	14,4	+	n.s.	n.s.	-	n.s.	-
onaantrekkelijke werkomstandigheden-/voorwaarden ^c							
verhuizen zonder vergoeding	7,6	+	n.s.	n.s.	+	n.s.	n.s.
verhuizen met vergoeding	11,6	+	n.s.	n.s.	+	-	n.s.
omscholing zonder vergoeding	5,6	n.s.	n.s.	n.s.	+	n.s.	n.s.
halve baan, aanvullende uitkering	2,9	-	n.s.	n.s.	+	n.s.	n.s.
halve baan, geen uitkering	11,2	-	n.s.	n.s.	+	n.s.	n.s.
4 dagen werken	3,4	n.s.	n.s.	n.s.	+	n.s.	n.s.
buiten eigen vak/beroep	2,7	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	+	n.s.
tijdelijk contract (< 6 mnd.)	n.s.						
2 uur reizen zonder vergoeding	12,2	+	n.s.	n.s.	+	n.s.	n.s.
eenvoudiger werk dan gewend	4,4	n.s.	n.s.	n.s.	-	-	n.s.
aantal malen offerbereid	9,9	+	n.s.	n.s.	+	-	n.s.

^a Sekse: 0 = vrouw; 1 = man.

^b Etniciteit: 0 = allochtoon; 1 = autochtoon.

^c Naarmate de score hoger is, is er sprake van een grotere bereidheid.

+ Significant positief verband.

- Significant negatief verband.

n.s. Geen significant verband.

Bron: SCP (LWW'95)

Autochtonen blijken in mindere mate bereid concessies te doen dan allochtonen. Dit komt met name tot uiting in de geringere mate waarin zij werk met onregelmatige werktijden, werk aan de lopende band of in ploegendienst willen aanvaarden. Ook blijken autochtonen minder bereid om eenvoudiger werk te accepteren dan zij gewend zijn. Voor de duidelijkheid zij vermeld dat deze

verschillen in bereidheid niet te maken hebben met verschillen in opleidingsniveau. Daarvoor is namelijk via de multiële regressie-analyse gecorrigeerd. Geconcludeerd kan worden dat bij gelijke opleidingsniveaus de acceptatiebereidheid van allochtonen groter is dan die van autochtonen.

Opvallend is dat de acceptatiebereidheid van werklozen niet of nauwelijks samenhangt met leeftijd, noch met werkloosheidsduur. Verwacht had mogen worden dat jongeren, die nog geen staat van dienst hebben opgebouwd, wat minder selectief zouden zijn in hun baankeuze. Wat de werkloosheidsduur betreft zou, mede naar aanleiding van de fasentheorie, verondersteld kunnen worden dat men minder offerbereid is naarmate men langer werkloos is. Dit zou enerzijds het gevolg kunnen zijn van een steeds fatalistischer houding en een steeds sterkere afwijking van de arbeidsmarkt, en anderzijds van een selectie-effect: degenen die het minst offerbereid zijn, blijven werkloos. Deze veronderstellingen blijken niet bevestigd te worden. Langdurig werklozen zijn in even sterke (of even geringe) mate offerbereid als kortdurig werklozen.

4.2.3 Beleving van de leefsituatie

Algemeen wordt verondersteld dat werkloosheid gevolgen heeft voor de verschillende aspecten van de leefsituatie. Vanuit de theorie (fasentheorie, deprivatietheorie) wordt met name uitgegaan van negatieve gevolgen. Toch is aan de werklozen niet alleen een groot aantal veronderstelde nadelen van hun situatie, maar ook een aantal mogelijke voordelen voorgelegd. Nadat de werklozen al deze voor- en nadelen hadden beoordeeld naar de mate waarin zij deze van toepassing achtten, is hen gevraagd de voor- en nadelen tegen elkaar af te wegen en te beoordelen welk van beide het zwaarst wegen. Bij deze 'totaalafweging' wordt er in de multivariate analyse alleen een effect geconstateerd van leeftijd (tabel 4.4): men vindt de nadelen vaker overheersen naarmate men ouder is, om vanaf een bepaalde leeftijd de voordelen weer sterker te ervaren. De middelste leeftijdsgroep ervaart dus de nadelen in sterkere mate dan de jongste en oudste categorie, hetgeen conform de rantsoeneringstheorie is. Wat sekse, opleiding en werkloosheidsduur betreft wordt echter geen enkel effect op de afweging van voor- en nadelen geconstateerd.

Wanneer daarentegen meer concreet naar de beoordeling van de *afzonderlijke* voor- en nadelen wordt gekeken, blijken er wel degelijk verschillen. De wijze waarop men de eigen werkloosheidssituatie beleeft, blijkt - evenals opvattingen, zoekgedrag en offerbereidheid - duidelijk te worden beïnvloed door sekse en opleiding (tabel 4.4). Daarnaast speelt ook leeftijd enige rol van betekenis.

Tabel 4.4 Voor- en nadelen van niet-werken door werklozen; resultaten van multi-pele regressie-analyses

	verklaarde variantie (%)	seks ^a	leeftijd	leeftijd ²	opleiding	etniciteit ^b	duur
voordelen ^c							
meer vrijheid, geen verplichtingen	5,9	-	n.s.	n.s.	+	+	n.s.
meer tijd voor hobby's	6,4	n.s.	n.s.	n.s.	+	+	n.s.
meer tijd voor gezinsleven	4,2	-	+	-	n.s.	n.s.	n.s.
uitrusten, relaxen	n.s.						
geld krijgen zonder te werken	n.s.						
gelegenheid bij te verdienen	n.s.						
nadelen ^c							
financiële achteruitgang	3,0	+	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
gevoel van doelloosheid	n.s.						
gevoel van nuttelosheid	n.s.						
maatschappelijke vervreemding	2,5	n.s.	+	-	n.s.	n.s.	n.s.
sociaal isolement	3,2	-	+	-	n.s.	n.s.	n.s.
geestelijke spanning	3,0	+	n.s.	n.s.	-	n.s.	n.s.
lichamelijke achteruitgang	3,2	n.s.	n.s.	n.s.	-	n.s.	n.s.
gevoel minder waard te zijn	n.s.						
onzekere toekomst	3,2	+	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
geen geregeld leven	6,3	+	n.s.	n.s.	-	n.s.	n.s.
onvrij voelen	3,9	+	+	-	n.s.	-	n.s.
futloosheid	3,1	n.s.	n.s.	n.s.	-	n.s.	n.s.
slapeloosheid	5,1	n.s.	n.s.	n.s.	-	n.s.	n.s.
afweging voor en nadelen ^d	3,9	n.s.	+	-	n.s.	n.s.	n.s.

^a Sekse: 0 = vrouw; 1 = man.

^b Etniciteit: 0 = allochtoon; 1 = autochtoon.

^c Naarmate de score hoger is, is er meer sprake van voor-, resp. nadelen.

^d Antwoordcategorieën: 1 'voordelen het grootst', 2 'voor- en nadelen gelijk', 3 'nadelen het grootst'.

+ Significant positief verband.

- Significant negatief verband.

n.s. Geen significant verband.

Bron: SCP (LWW'95)

Mannen zien meer nadelen in hun werkloosheidssituatie dan vrouwen: mannen ervaren in sterkere mate een financiële achteruitgang, geestelijke spanningen, de onzekerheid over de toekomst, het ontbreken van een geregeld leven en een gevoel van onvrijheid. Alleen op het punt van sociaal isolement ervaren zij hun positie als beter: mannen noemen dit in geringere mate als een nadeel.

Vrouwen ervaren niet alleen minder nadelen, zij zien ook meer voordelen aan hun werkloosheid: zij ervaren het niet-hebben van verplichtingen en de grotere hoeveelheid tijd voor het gezinsleven in sterkere mate als een voordeel dan mannen. Ook uit studies in de jaren tachtig van Becker en Vink (1984) en van De Goede en Maassen (1988), die analyses hebben verricht op het LWW'82, blijkt dat vrouwen hun werkloosheidssituatie positiever beleven dan mannen. Bij nadere analyses bleek dat die positievere beleving samenhangt met het al dan niet hebben van een partner (De Goede en Maassen 1988). Ook bij nadere analyse van de werklozen in het hier gebruikte onderzoek (LWW'95) blijkt dat het verschil tussen mannen en

vrouwen alleen geldt voor degenen die een partner hebben: bij aanwezigheid van een partner ervaren de mannen meer nadelen en de vrouwen meer voordelen. Bij degenen zonder partner is er nauwelijks een verschil te constateren tussen mannen en vrouwen.⁷ Hetzelfde patroon zien we terug wanneer een uitsplitsing wordt gemaakt naar het al dan niet hebben van kinderen: er blijkt geen verschil tussen mannen en vrouwen in het ervaren van voor- en nadelen indien er geen kinderen zijn. Zijn er wel kinderen, dan ervaren mannen meer nadelen en vrouwen meer voordelen.

Een voor de hand liggende verklaring hiervoor is dat vrouwen met een partner en/of met kinderen meer dan mannen met een partner/kinderen de mogelijkheid hebben tot het vervullen van een alternatieve rol, namelijk die van huisvrouw en/of moeder. Deze argumentatie blijkt niet alleen voor de werklozen van 1982, maar ook dertien jaar later - in 1995 - nog steeds op te gaan. De emancipatie van de vrouw, die ontegenzeggelijk de afgelopen decennia sterk is toegenomen, is blijkbaar nog niet zover ontwikkeld dat deze ook heeft geleid tot een gelijke beleving van de werkloosheidssituatie. Het kostwinnersdenken, waarbij met name de man verantwoordelijk wordt gesteld voor het huishoudensinkomen, is nog niet verdwenen.

Dit komt ook tot uiting in het feit dat werkloze mannen minder tevreden zijn met hun financiële en maatschappelijke positie en met het 'leven van dit moment' (zie tabel 4.5). Dit verschil tussen mannen en vrouwen geldt voor zowel alleenstaanden als degenen met een partner, en voor zowel mensen met als zonder kinderen. Dat mannen negatiever zijn over hun financiële positie tijdens werkloosheid is overigens evenmin verwonderlijk als we kijken naar de mate waarin vrouwen en mannen er financieel op zijn achteruitgegaan. De teruggang in inkomen blijkt bij mannen, onder constanthouding van de overige kenmerken, 360 gulden per maand meer te zijn dan bij vrouwen (niet in tabel opgenomen).

Wat leeftijd betreft zien we dat de middencategorieën meer nadelen ervaren dan de jongste en oudste leeftijdsgroep. Tegelijkertijd ervaren zij het feit dat zij meer tijd aan hun gezin kunnen besteden als een voordeel. De gezinsfase van de betrokkenen zal hierbij uiteraard een rol spelen; de middelste leeftijdscategorieën zullen relatief vaak een gezin met thuiswonende kinderen hebben. De sterker ervaren nadelen bij de middelste leeftijdsgroep gaan gepaard met een geringere tevredenheid met hun maatschappelijk positie en 'het leven van dit moment' (tabel 4.5).

De hoger opgeleiden lijken beter te kunnen omgaan met hun werkloosheidssituatie dan lager opgeleiden: hoger opgeleiden zien minder nadelen en ervaren meer voordelen aan hun situatie van niet-werken (tabel 4.4). De mate waarin men voor- en nadelen ervaart, blijkt samen te gaan met de wijze waarop men de werkloosheidssituatie beleeft. Zo blijken hoger opgeleiden ook meer tevreden met diverse aspecten van hun leefsituatie en zijn zij duidelijk minder berustend dan de lager opgeleiden (tabel 4.5). Bovendien voelen zij zich gezonder en hebben zij minder problemen met hun tijdsbesteding dan lager opgeleiden: zij zeggen beter raad te weten met hun tijd, gaan vaker uit en zien vaker hun vrienden en kennissen. Zij hebben daarentegen wel minder contacten met hun eigen familie.

Eenzelfde antwoordpatroon, maar dan in minder sterke mate, zien we terug bij de autochtonen versus de allochtonen: autochtone werklozen zien wat meer voordelen, zijn meer tevreden en minder berustend dan de allochtonen.

Gezien de vele theoretische veronderstellingen over de invloed van de werkloosheidsduur is het enigszins opmerkelijk dat deze variabele in het geheel niet samenhangt met de ervaren voor- en nadelen (tabel 4.4). Wel zijn langdurig werklozen minder tevreden met hun vriendenkring, met hun financiële positie en met de door hen genoten opleiding (die hen wellicht geen mogelijkheid heeft geboden uit de werkloosheid te geraken). Tevens weten zij minder goed hun tijd te vullen en ervaren zij meer gezondheidsproblemen (tabel 4.5).

Hoewel deze bevindingen steun geven aan de veronderstellingen afgeleid uit de fasentheorie, waarin een verslechtering van de leefsituatie wordt verondersteld naarmate de werkloosheid langer duurt, moet toch ook geconstateerd worden dat de duur op een zeer groot aantal andere aspecten van de leefsituatie geen significante invloed heeft. Met name opmerkelijk is dat kort- en langdurig werklozen zich niet onderscheiden in de mate van berusting.

Vanwege het op theoretische gronden onverwachte geringe effect van de werkloosheidsduur op de leefsituatie van werklozen in 1995, is nagegaan of deze geringe invloed ook gold voor de werklozen die in 1982 zijn geïnterviewd. Het antwoordpatroon blijkt in 1982 vrijwel identiek aan dat van 1995. Wel is men in 1982 iets minder tevreden naarmate de werkloosheid langer duurt; dit geldt met name ten aanzien van gezondheid. Maar het enige duidelijke verschil tussen 1982 en 1995 wat de invloed van de werkloosheidsduur betreft, heeft betrekking op aspecten van resignatie: in 1982 heeft men een duidelijk meer berustende houding als men langer werkloos is. Dat langdurig werklozen zich in 1982 meer neerlegden bij hun werkloosheidssituatie, terwijl dat in 1995 niet gebeurt, kan verklaard worden uit de werkgelegenheidsontwikkeling in die jaren. In 1995 zijn de vooruitzichten op werk veel gunstiger dan in 1982.

Tabel 4.5 Beleving van leefsituatie door werklozen; resultaten van regressie-analyses.

	verklaarde variantie (%)	seks ^a	leeftijd	leeftijd ²	opleiding	etniciteit ^b	duur
tevredenheid met ^c							
dagelijkse bezigheden	5,5	-	n.s.	n.s.	n.s.	+	n.s.
gezondheid	3,9	n.s.	n.s.	n.s.	+	n.s.	n.s.
vriendenkring	2,9	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	-
familie	n.s.						
financiële positie	14,2	-	n.s.	n.s.	+	+	-
maatschappelijke positie	7,3	-	-	+	n.s.	n.s.	n.s.
maatschappij	6,9	n.s.	n.s.	n.s.	+	-	n.s.
leven van dit moment	7,6	-	-	+	n.s.	+	n.s.
woonsituatie	3,8	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
eigen opleiding	15,8	n.s.	n.s.	n.s.	+	n.s.	-
eigen jeugd	n.s.						
algemene tevredenheid	10,2	-	n.s.	+	+	n.s.	n.s.
tijdsbesteding ^c							
tijd waarmee men geen raad weet	14,1	+	n.s.	n.s.	-	-	n.s.
frequentie uitgaan	8,8	n.s.	-	+	+	n.s.	n.s.
sociale contacten ^c							
frequentie contact familieleden	6,5	-	n.s.	n.s.	-	n.s.	n.s.
frequentie contact vrienden/kennissen	3,1	n.s.	n.s.	n.s.	+	n.s.	n.s.
frequentie contact burens	n.s.						
sociaal isolement	3,7	+	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
gezondheid							
aantal gezondheidsklachten (VOEG) ^d	7,6	n.s.	n.s.	n.s.	-	n.s.	+
subjectief oordeel gezondheid ^d	6,4	n.s.	n.s.	n.s.	0	n.s.	n.s.
belemmerd in dagelijks leven ^e	6,0	n.s.	n.s.	n.s.	-	n.s.	+
berusting ^f							
weet niet hoe het verder moet	14,2	+	n.s.	n.s.	-	-	n.s.
doe moeite weer iets te vinden	17,6	+	+	-	n.s.	-	-
werken niet meer voor mij weggelegd	14,2	n.s.	n.s.	n.s.	-	-	n.s.
er valt toch niets aan te veranderen	13,8	n.s.	-	+	-	n.s.	n.s.
niet bij de pakken neer gaan zitten	12,1	n.s.	n.s.	n.s.	+	+	n.s.

^a Sekse: 0 = vrouw; 1 = man.

^b Etniciteit: 0 = allochtoon; 1 = autochtoon.

^c Naarmate de score hoger is, is er sprake van meer tevredenheid, respectievelijk een hogere frequentie of aantal.

^d Naarmate de score hoger is, is het oordeel positiever.

^e Score loopt van 1 'nooit' tot 5 'altijd'.

^f Score loopt van 1 'helemaal oneens' tot 5 'helemaal eens'.

+ Significant positief verband.

- Significant negatief verband.

n.s. Geen significant verband.

Bron: SCP (LWW'95)

4.3 Typologie van werklozen

In dit onderzoek zijn zeer veel variabelen opgenomen om de attitudes, gedrags- en belevingsaspecten van werklozen te analyseren. Al deze variabelen zijn erop gericht inzicht te geven in de reacties van werklozen op een situatie van niet-werken. Het analyseren van deze variabelen leidt tot een zeer uitgebreide beschrijving van de onderzoeksgroep, waarbij de grote hoeveelheid informatie ten koste kan gaan van het inzicht. Het blijkt echter mogelijk om bepaalde patronen te ontdekken in de reactiewijzen van werklozen, op basis waarvan zij kunnen worden ingedeeld in groepen. In deze paragraaf wordt beschreven tot welke typologie van werklozen op basis van dit onderzoek is gekomen. Zoals in hoofdstuk 2 is aangegeven, vormt de typologie die door de Amerikaanse socioloog Merton is ontwikkeld, een belangrijke basis voor de typologieconstructie bij werklozen. De typologie van Merton (1967) is gericht op de wijze waarop individuen zich aanpassen aan een veranderende situatie.

In de typologie van Merton (1967), en ook in die van Engbersen (1990), wordt uitgegaan van de combinatie van attitudes en gedrag (zie § 2.3). In een onderzoek naar de gevolgen van niet-werken lijkt ook de wijze waarop men de situatie beleeft een belangrijke dimensie voor de typologie. Vandaar dat in de hier geconstrueerde typologie, naast attitudes en gedrag, ook het belevingsaspect een plaats heeft gekregen.

Een andere aanvulling die voor de typologieconstructie is gemaakt, betreft het bekijken van de mate waarin er sprake is van een op eigenbelang gerichte, een calculerende houding van de werkloze. Het begrip calculerende burger is het afgelopen decennium herhaaldelijk gebruikt voor de wijze waarop burgers gebruikmaken van voorzieningen. De calculerende burger heeft een consumentistische houding ten aanzien van het stelsel van sociale zekerheid; hij is erop gericht zo lang mogelijk en maximaal gebruik te maken van uitkeringsrechten. Ten behoeve van de typologieconstructie is de schaal voor self-serving orientation (sso-schaal) gebruikt als operationalisatie voor zo'n houding (zie ook § 4.2.1). De volgende variabelen zijn in de typologieconstructie betrokken.

Attitudes

- arbeidsethos: de mate waarin men de plicht tot werken onderschrijft;
- self-serving orientation: de mate waarin men denkt vanuit eigen belang opportunisme en men het minder nauw neemt met wet- en regelgeving;
- het belang dat men hecht aan een hoog loon.

Gedrag(sintenties)

- zoekintensiteit: het aantal verschillende zoekkanalen dat men gebruikt om werk te vinden;
- acceptatiebereidheid: de mate waarin men bereid zegt te zijn een baan met onaantrekkelijke kenmerken te accepteren (gemeten via sommatie van het aantal kenmerken dat men zegt te zullen accepteren).

Beleving

- gevoel van vervreemding: de mate waarin men zich sociaal uitgesloten voelt;

- tevredenheid: de mate van tevredenheid met diverse aspecten van de eigen leefsituatie.

De variabelen arbeidsethos, self-serving orientation, tevredenheid en gevoel van vervreemding zijn elk geconstrueerd met behulp van een Likert-schaal.⁸

Om tot een typologie te komen, is gebruikgemaakt van latente klasse-analyse. Uitgangspunt voor latente klasse-analyse is dat er een gemeenschappelijke latente variabele is die de relaties tussen de manifeste variabelen kan verklaren. Deze analysetechniek is zodoende geschikt om na te gaan of er min of meer homogene subgroepen binnen de onderzoeksgroep kunnen worden onderscheiden. De analyse blijkt een indeling in drie latente klassen op te leveren. Deze oplossing is de best passende. In bijlage C staan de procedure, de percentages en de toetsingsresultaten van de oplossing beschreven.

In tabel 4.6 wordt het resultaat van de analyse weergegeven. Een 'plus' betekent dat relatief veel respondenten hoog scoren op de desbetreffende variabele, een 'min' betekent dat relatief veel respondenten laag scoren, en een 'nul' betekent dat circa de helft (45-55%) positief en circa de helft negatief scoort.

Tabel 4.6 Typologie van werklozen

	attitudes			gedrag(sintenties)		beleving	
	arbeidsethos	self-serving orientation	belang hoog loon	aantal gebruikte zoekkanalen	offerbereidheid	vervreemding	tevredenheid
latente klasse							
1 (38%)	+	++	++	+	+	+++	---
2 (29%)	--	--	-	-	0	---	++
3 (32%)	0	0	+++	--	---	--	++

- 0 Tussen 45 en 55% van die klasse heeft een hoge of lage score.
- +/- Meer dan 55% in die klasse heeft een hoge respectievelijk lage score.
- ++/- - Meer dan 65% in die klasse heeft een hoge respectievelijk lage score.
- +++/- - - Meer dan 75% in die klasse heeft een hoge respectievelijk lage score.

Bron: SCP (LWW'95)

Klasse 1 en 2 vormen op vrijwel alle variabelen elkaars tegenpolen. Klasse 1, die 38% van de totale groep omvat, wordt gevormd door een groep die relatief sterk op arbeid is gericht, opportunistisch denkt en veel belang hecht aan een hoog loon. Daarnaast vertonen de leden van groep een actiever zoekgedrag dan die uit klasse 2 (en ook klasse 3), en zijn zij in sterkere mate bereid concessies te doen om aan het werk te komen. In hun situatie van niet-werken voelen zij zich in grotere mate uitgesloten, vervreemd van de maatschappij en zijn zij relatief ontevreden met hun leefsituatie. Het gaat om een groep werklozen die in termen van de typologie van Merton benoemd zou kunnen worden als 'conformisten' (zie tabel 2.1). Zij gedragen zich volgens de regels van de moderne verzorgingsstaat, waarin de plicht tot

arbeid en het zoeken naar werk wordt onderschreven en een werkloosheidssituatie als negatief wordt ervaren.

Opmerkelijk is dat in klasse 1 een relatief hoog arbeidsethos en intensief zoekgedrag, kenmerken die getuigen van een conformistische houding, samengaan met een hoge mate van self-serving orientation, een kenmerk dat juist tegengesteld kan worden geacht aan conformisme. Het is mogelijk dat de schaal voor self-serving orientation een slechte indicator is van een opportunistische of calculerende houding. Evenzeer is het echter mogelijk dat een calculerende houding bij werklozen juist níet inhoudt dat men zich van de arbeidsmarkt afwendt en van een uitkering 'geniet', maar dat men zich - op grond van overwegingen van eigenbelang - juist in sterke mate op betaalde arbeid richt. Dit wil zeggen dat iemand die calculeert, zal proberen zo snel mogelijk de uitkering te verlaten. Dit sluit overigens niet uit, dat, zolang men in de uitkering zit, men op een calculerende wijze gebruik zal maken van de sociale zekerheidsvoorzieningen. In de onderzoeksliteratuur wordt zo'n calculerende houding ten opzichte van sociale zekerheid echter vaak gelijk gesteld met het zo lang mogelijk willen 'genieten' van een uitkering. Zo lezen we in de studie van Teulings et al. (1997: 205): "De uitkeringsgerechtigde die er doelbewust op aanstuurt door calculerend gedrag in de bijstand te blijven, ...". Ook Engbersen (1990) gaat bij de typering die hij van calculerenden geeft uit van een langdurig verblijf in een uitkering. In zijn typologie vinden calculerenden arbeid niet belangrijk en zijn zij niet op zoek naar werk. Zij hechten echter wel aan een hoog consumptieniveau, dat zij trachten te verwerven door extra inkomsten via oneigenlijk gebruik of misbruik van het sociale zekerheidsstelsel. Toch blijkt bij nadere analyse ook uit zijn onderzoek dat calculerenden juist wat minder vertegenwoordigd zijn onder de langdurig werklozen.

Klasse 2 (29% van de totale groep) wordt gevormd door een groep werklozen met een relatief gering arbeidsethos, in geringe mate denkend vanuit eigenbelang, en relatief weinig waarde hechtend aan een hoog loon. Zij zoeken in vergelijking met de werklozen in klasse 1 minder actief naar werk en zijn middelmatig bereid om werk met onaantrekkelijke aspecten te accepteren. Conform de typologie van Merton (zie tabel 2.1) zou deze klasse getypeerd kunnen worden als de 'teruggetrokkenen'; zij wijzen zowel de centrale waarde van betaalde arbeid als het middel om dat te bereiken af. Maar de term 'teruggetrokkenen' geeft geen uitdrukking aan de relatief positieve beleving die deze werklozen hebben van hun situatie: ze voelen zich in het geheel niet uitgesloten van de samenleving en zijn tevreden met hun situatie. Hoewel longitudinale gegevens nodig zijn om vast te stellen of er sprake is van acceptatie van hun situatie, lijkt het plausibel te veronderstellen dat dit het geval is. Deze groep kan getypeerd worden als de 'adaptieven'.

Klasse 3 (32% van de totale groep) lijkt in de beleving van de situatie op klasse 2, maar wijkt daarvan af in attitudes en in zekere mate ook in het gedrag. De betrokkenen zijn evenals degenen in klasse 2 tevreden met hun situatie en voelen zich niet uitgesloten van de samenleving. De werklozen in klasse 3 onderscheiden zich echter van die in klasse 2 vanwege een iets hoger arbeidsethos en een sterkere gerichtheid op het eigenbelang. Een hoog loon vinden zij in veel grotere mate

belangrijk dan de werklozen in klasse 2. Ondanks het wat hogere arbeidsethos en het veel grotere belang dat zij aan een hoog loon hechten, zijn zij echter veel minder offerbereid dan groep 2 en is hun zoekintensiteit geringer. Zij willen graag veel verdienen, maar doen weinig moeite werk te vinden. Wellicht dat er bij deze groep sprake is van 'face-saving', een term die door Van Berkel et al. (1996) wordt gebruikt in een longitudinaal onderzoek onder Rotterdamse werklozen. Van Berkel et al. constateren dat er met de duur van de werkloosheid enerzijds sprake is van een afnemend arbeidsethos en een afname in zoekgedrag, en anderzijds van hogere eisen aan een baan en aan het inkomen van die baan. Zij hebben dit proces geïnterpreteerd als 'face-saving' van de langdurig werkloze, van het ophouden van diens waardigheid en zelfrespect: als men toch weinig kans op werk heeft, kan men zich maar beter voordoen alsof men veel waard is.

Deze groep is moeilijk met één woord te karakteriseren. In termen van de typologie van Merton zou deze groep als 'innovatieven' worden aangeduid (aanvaarden van centrale waarden, afwijzen van gangbare middelen om die waarden te bereiken). De benaming 'innovatief' veronderstelt echter een actieve houding om de situatie te veranderen. Dit past slecht bij de relatief hoge mate van tevredenheid met de werkloosheidssituatie die deze groep kenmerkt, en die eerder een passieve dan innovatieve houding veronderstelt. Vanwege hun geringe mate van acceptatiebereidheid hebben wij ze getypeerd als de 'kieskeurigen', hoewel deze term niet alle kenmerken van het type dekt. Ondanks het feit dat zij in redelijke mate gericht zijn op werk en ondanks het grote belang dat zij hechten aan een hoog loon, zijn zij weinig offerbereid en vertonen zij weinig inzet om aan het werk te komen. Intussen weten zij zich goed aan te passen aan een situatie die hen noch werk, noch een hoog loon, noch andere opbrengsten van werk biedt. Zij maken er het beste van en voelen zich tevreden met hun situatie.

De hiervoor weergegeven typologie is geen replicatie van de typologieconstructie zoals die door Engbersen is ontwikkeld (zie tabel 2.2). Daarvoor is er een te groot verschil in variabelen die in beide typologieconstructies zijn betrokken. Ook de analysemethode verschilt. Toch blijkt in beide typologieën ruim een derde deel tot de conformisten te worden gerekend en ruim een kwart tot de teruggetrokkenenen c.q. adaptieven. Ook in het *Sociaal en Cultureel Rapport 1990*, waarin verschillende typologieën worden beschreven, wordt geconcludeerd dat de werklozen voor een groot deel bestaan uit conformisten en teruggetrokkenenen (SCP 1990).

Waar Engbersen nog vier andere typen van elk circa 10% onderscheidt, wordt in de hier gepresenteerde typologie één relatief homogene groep gevonden die ongeveer een derde deel van de werklozen omvat: de kieskeurigen. De meer alternatieve gedragsreacties (calculerend, ondernemend, autonoom) die Engbersen onderscheidt, worden hier niet aangetroffen. Dit hangt ook samen met het feit dat geen informatie beschikbaar is over het gebruik van informele strategieën (zoals zwart werken en oneigenlijk gebruik van de uitkering).

Op basis van de resultaten van de latente klasse-analyse zijn alle werkloze respondenten toegewezen aan een bepaalde subgroep. Dit gebeurt op basis van kansen die in de latente klasse-analyse worden berekend. Voor elke combinatie van kenmerken

(antwoordpatroon) wordt per respondent berekend hoe groot de kans is om tot een van de drie klassen te behoren. Respondenten worden vervolgens toegewezen aan de klasse met de grootste kans. De feitelijke verdeling van respondenten wijkt daarom iets af van de theoretische verdeling zoals die in tabel 4.6 is weergegeven:

- 37% behoort tot de conformisten (theoretisch voorspeld: 38%);
- 26% behoort tot de adaptieven (theoretisch voorspeld: 29%);
- 37% behoort tot de kieskeurigen (theoretisch voorspeld 32%).

Toewijzing geschiedt op basis van kansen, daarom moeten deze percentages niet al te absoluut worden genomen. Uit de resultaten van de latente klasse-analyse blijkt dat de kans op een correcte toewijzing voor de totale responsgroep tot een van de drie klassen 74% is.⁹ De hiervoor weergegeven percentages zijn dus het resultaat als *alle* respondenten worden toebedeeld; ook degenen met een antwoordpatroon dat niet zo heel duidelijk tot een bepaalde klasse behoort. Wanneer de respondenten wat 'strenger' worden toegewezen (tabel 4.7), dit wil zeggen dat alleen die respondenten tot een bepaalde klasse worden gerekend die een antwoordpatroon hebben dat zeer expliciet tot die klasse behoort,¹⁰ dan komt de verdeling over de drie typen wat anders te liggen. Met het strengere selectie criterium wordt 47% van de respondenten niet meer toegewezen. De overige 53% is als volgt verdeeld:

- 45% behoort tot de conformisten;
- 28% behoort tot de adaptieven;
- 27% behoort tot de kieskeurigen.

De kans op een juiste toewijzing is bij toepassing van het strengere criterium gestegen naar 90% voor de conformisten, 89% voor de adaptieven en 82% voor de kieskeurigen.

Vergelijking met tabel 4.6 laat zien dat de feitelijke indeling in drie klassen bij een 'strengere' toewijzing in zuivere typen leidt tot een scherper contrast tussen de typen. In deze 'strengere' type-indeling blijken de werklozen voor bijna de helft tot de conformisten te kunnen worden gerekend; de conformistische gedragsreactie is dominant.

Tabel 4.7 Feitelijke reactiepatronen van werklozen bij 'strengere' toewijzing

	attitudes			gedrag(sintenties)		beleving	
	arbeidsethos	self-serving orientation	belang hoog loon	aantal gebruikte zoekkanalen	offerbereidheid	vervreemding	tevredenheid
latente klasse (feitelijke verdeling)							
1 conformisten (45%)	++	++	++	++	++	+++	---
2 adaptieven (28%)	---	---	---	0	0	---	+++
3 kieskeurigen (27%)	+	--	+++	---	---	---	+++

- 0 Tussen 45% en 55% van die klasse heeft een hoge of lage score.
 +/- Meer dan 55% in die klasse heeft een hoge respectievelijk lage score.
 ++/-- Meer dan 65% in die klasse heeft een hoge respectievelijk lage score.
 +++/- -- Meer dan 75% in die klasse heeft een hoge respectievelijk lage score.

Bron: SCP (LWW'95)

4.4 Typologie en kenmerken van werklozen

In paragraaf 4.3 is beschreven op welke wijze de groep werklozen kan worden onderverdeeld in drie min of meer homogene groepen die ten opzichte van elkaar maximaal contrasteren. Op grond van verschillende theorieën, gepresenteerd in hoofdstuk 2, kan worden verondersteld dat er enige samenhang zal zijn tussen de drie onderscheiden typen en een aantal kenmerken van de werklozen, zoals sekse, leeftijd, opleiding en werkloosheidsduur.

Zo is in hoofdstuk 2 aangegeven dat op basis van de rantsoeneringstheorie vrouwen en de jongste en oudste leeftijdsgroep minder de plicht tot en het recht op arbeid hebben dan mannen en de middelste leeftijdscategorieën. Verondersteld kan worden dat dit verschil in rechten en plichten samengaat met verschillen in attitudes, gedrag en beleving en daarmee tot een ander 'type' werkloze leidt bij mannen versus vrouwen en bij de jongste en oudste leeftijdsgroepen versus de middelste groep.

Uit de analyse¹¹ blijkt dat deze veronderstelling alleen geldt voor sekse en niet voor leeftijd (tabel 4.8). Mannen behoren relatief vaak tot de conformisten (type 1). Ruim de helft van de mannen (55%) zit in deze groep, terwijl dat van de vrouwen ruim een derde deel (37%) is. Vrouwen behoren relatief vaak tot de kieskeurigen (type 3), degenen die zich hebben afgewend van de arbeidsmarkt en niet ontevreden zijn met die situatie: 32% van de vrouwen versus 23% van de mannen behoort tot dit type. Maar ook hebben vrouwen vaker een aangepaste, berustende houding dan mannen: 31% behoort tot de adaptieven tegenover 22% bij de mannen. Bij nadere analyse blijkt deze samenhang tussen type en sekse vooral te gelden voor mensen met kinderen. Mannen met kinderen behoren voor 64% tot de conformisten, terwijl dit percentage bij vrouwen slechts 36 bedraagt. Bij werklozen zonder kinderen is het verschil in type tussen mannen en vrouwen veel geringer.

Er is geen significante samenhang tussen leeftijd en type. Wel zijn de gevonden percentages in overeenstemming met de veronderstelling: het zijn de jongste en de

oudste leeftijdsgroep die zich wat minder vaak conformistisch opstellen. Zij richten zich in relatief geringe mate op werk en vertonen een weinig actief zoekgedrag.

Tabel 4.8 Typologie en kenmerken van werklozen (verdeling over de drie typen in procenten)

	conformisten	adaptieven	kieskeurigen	totaal	chi- kwadraat	df	p-waarde
seks					9.623	2	0,01
man	55	22	23	100			
vrouw	37	31	32	100			
leeftijd					14.813	8	0,06
18-24 jaar	41	28	31	100			
25-34 jaar	49	28	22	100			
35-45 jaar	48	24	28	100			
45-54 jaar	41	29	29	100			
55-64 jaar	8	23	69	100			
huishoudssituatie					13.801	6	0,03
man met kinderen	64	22	15	100			
vrouw met kinderen	36	32	33	100			
man zonder kinderen	49	23	29	100			
vrouw zonder kinderen	39	30	31	100			
opleiding					54.640	8	0,00
basisonderwijs	51	4	45	100			
lbo/mavo	47	18	35	100			
mbo/havo	45	35	20	100			
hbo	28	63	9	100			
wo	33	56	11	100			
etniciteit					27.185	6	0,00
autochtoon	35	29	25	100			
Turken + Marokkanen	61	11	27	100			
Surinamers + Antillianen	40	6	55	100			
overige allochtonen	37	28	34	100			
totaal	45	28	27	100			

In deze analyse gaat het slechts om 53% van de respondenten; alleen diegenen die volgens een 'streng' toewijzingscriterium tot een bepaalde klasse behoren, zijn in de analyse betrokken.

Bron: SCP (LWW'95)

Opleiding is een belangrijke factor in het socialisatieproces van mensen en vormt daardoor een centrale variabele in de ontwikkeling van iemands opvattingen, gedragsreacties en de wijze waarmee men met een situatie omgaat *coping behaviour*. Uit de vele studies die verricht zijn onder werklozen blijkt veelvuldig dat iemands opleiding in sterke mate samenhangt met attitudes ten aanzien van arbeid en sociale zekerheid, met zoekgedrag, met kansen op herintreding, enzovoort. Het is dan ook niet verwonderlijk dat ook hier blijkt dat het opleidingsniveau significant samenhangt met de typologie van werklozen. Naarmate men lager is

opgeleid, behoort men vaker tot de conformisten en de kieskeurigen en minder vaak tot de adaptieven. Vooral onder degenen met alleen basisonderwijs is het percentage adaptieven laag: 4% versus een gemiddelde van 28%. Bij de hbo'ers en wo'ers komt men dit type relatief vaak tegen: 63% respectievelijk 56%. De hbo'ers en academici, maar ook de mbo'ers behoren daarentegen minder vaak tot degenen die zich kieskeurig opstellen.

Overdracht van waarden en normen vindt uiteraard niet alleen plaats via opleiding. De cultuur waarin men in de thuissituatie opgroeit, is daarvoor meer bepalend (zie ook De Goede en Maassen 1988). Cultuurverschillen zullen met zich meebrengen dat autochtonen en allochtonen verschillen in de betekenis die zij aan arbeid en aan sociale zekerheid geven. In paragraaf 4.2 is dit ook gebleken. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de etniciteit van werklozen sterk samenhangt met de typologie: Turken en Marokkanen behoren relatief vaak tot de conformisten en Surinamers/Antillianen relatief vaak tot de kieskeurigen. Bij de autochtonen en overige allochtonen is geen sprake van oververtegenwoordiging van een bepaald type.

Een ander kenmerk waarvan verondersteld kan worden dat het samenhang zal vertonen met de typologie, is de werkloosheidsduur van de respondent. In de fasentheorie (zie hoofdstuk 2) wordt ervan uitgegaan dat een werkloze verschillende stadia doormaakt wat zijn of haar beleving van de werkloosheidsituatie betreft. Om empirisch na te gaan of deze stadia zich ook in werkelijkheid voordoen, is het nodig longitudinaal onderzoek te verrichten. Werklozen dienen in de tijd te worden gevolgd om vast te stellen of er verandering optreedt in hun beleving van de situatie. Een dergelijke analyse is niet mogelijk met de beschikbare data. Wel is er informatie over de werkloosheidsduur van de onderzoeksgroep. Door na te gaan of er samenhang is tussen de duur van werkloosheid en de typologie kan een indruk worden verkregen over de eventuele fasen die zich voordoen. Het gaat dus duidelijk om een indruk en niet om een bewijs. Het is immers goed mogelijk dat er sprake is van selectie, waardoor werklozen met bepaalde kenmerken langdurig zonder werk blijven. Een bepaalde attitude, gedrag of beleving is dan niet het gevolg van het werkloos blijven, maar juist de oorzaak ervan.

Verwacht zou mogen worden dat bij een lange werkloosheidsduur onder de werklozen minder conformisten aangetroffen worden en meer adaptieven en kieskeurigen.

Hoe plausibel de veronderstelling van fasen in het werkloosheidsproces ook moge klinken, de analyseresultaten laten geen significante samenhang zien tussen de verschillende typen en werkloosheidsduur (tabel 4.9). Dit is overigens in overeenstemming met de eerdere in dit hoofdstuk beschreven resultaten (zie § 4.2). Wel blijkt de typologie samen te hangen met de eigen inschatting van de werkloze van zijn of haar arbeidsmarktkansen. Degenen die hun kansen (zeer) slecht inschatten, behoren relatief vaak tot de conformisten, terwijl degenen die betere kansen denken te hebben op de arbeidsmarkt vaker tot de kieskeurigen behoren. Deze relatie kan ook andersom lopen: wellicht geeft de relatief goede kans om een baan te vinden hen ook de mogelijkheid kieskeuriger te zijn.

Tabel 4.9 Typologie en werkloosheidsduur, inschatting arbeidsmarktkansen en gemeentegrootte (verdeling over typen in procenten)

	conformisten	adaptieven	kieskeurigen	totaal	chi- kwadraat	df	p-waarde
werkloosheidsduur					8.085	10	0,62
< 7 maanden	43	31	26	100			
7-12 maanden	41	41	19	100			
13-24 maanden	48	31	21	100			
25-48 maanden	47	24	29	100			
49-72 maanden	41	21	38	100			
> 72 maanden	43	25	32	100			
inschatting arbeidsmarkt- kansen					23.289	6	0,00
zeer slecht	61	16	23	100			
slecht	42	33	25	100			
niet goed, niet slecht	27	30	43	100			
(zeer) goed	26	39	35	100			
gemeentegrootte					4.330	2	0,11
> 200.000 inwoners	52	12	36	100			
< 200.000 inwoners	44	29	27	100			
totaal	45	28	27	100			

In deze analyse gaat het slechts om 53% van de respondenten; alleen diegenen die volgens een 'streng' toewijzingscriterium tot een bepaalde klasse behoren, zijn in de analyse betrokken.

Bron: SCP (LWW'95)

De afgelopen jaren wordt er in de politieke discussie en in het beleid veel aandacht geschonken aan de problematiek in de grote steden. Men is beducht voor 'gettovorming' als gevolg van grote concentraties niet-actieven in bepaalde grotestads-wijken; een ontwikkeling zoals die in de Amerikaanse onderzoeksliteratuur wordt geschetst. Als in buurten werkloosheid meer als norm geldt dan betaald werken, dreigt het ontstaan van een armoedecultuur.

Hoewel in dit onderzoek de indicatoren ontbreken om na te gaan of er sprake is van de ontwikkeling van een armoedecultuur, kan wel worden nagegaan of in grote steden een ander type werklozen de overhand heeft dan in kleinere steden. Uit de analyses blijkt dat er inderdaad sprake is van enig verschil (hoewel niet-significant), maar dan alleen tussen de vier grootste steden met meer dan 200.000 inwoners en de rest. Het blijkt dat in de grote steden relatief wat meer conformisten en kieskeurigen te vinden zijn. Daartegenover staan relatief weinig adaptieven: 12% in de vier grote steden versus 29% in de overige gemeenten.

4.5 Samenvatting en conclusie

In de fasentheorie wordt verondersteld dat werklozen verschillende fasen doormaken tijdens hun werkloosheidsduur. De analysesresultaten overziende blijkt er echter weinig grond gevonden te worden voor deze theorie. De werkloosheidsduur hangt

niet samen met de attitudes van werklozen ten opzichte van werk en sociale zekerheid, en slechts in beperkte mate met het zoekgedrag en de beleving van de werkloosheidssituatie. Er is wel enig verband met de gezondheidsbeleving en de beleving van de financiële situatie.

Attitudes, gedrag en beleving van de werkloosheidssituatie worden vooral bepaald door sekse, opleidingsniveau en etniciteit. Hierbij wordt duidelijk dat vrouwen met kinderen en/of partner zich minder op arbeid richten en de werkloosheid als minder problematisch ervaren dan vrouwen zonder kinderen en/of partner en mannen. Deze bevindingen ondersteunen de rantsoeneringstheorie op basis waarvan vrouwen met zorgverantwoordelijkheid minder dan mannen door de samenleving verplicht worden geacht betaald werk te verrichten. Ook wat de invloed van leeftijd betreft, beantwoorden de analysesresultaten aan de verwachting die op basis van deze theorie kan worden geschetst: jongeren en ouderen zijn minder op arbeid gericht en ervaren minder nadelen dan de tussenliggende leeftijdscategorieën.

In dit hoofdstuk is tevens een typologie van werklozen geconstrueerd. Op basis van zeven verschillende variabelen is de groep werklozen ingedeeld in drie min of meer homogene typen, die hier zijn benoemd als 'conformisten', 'adaptieven' en 'kieskeurigen'.

De grootste groep wordt gevormd door de conformisten, degenen die zich conform de waarden en normen van de huidige verzorgingsstaat gedragen. Dit zijn degenen die zich sterk op arbeid richten, die actief zoeken naar werk en relatief weinig kieskeurig zijn ten aanzien van de kenmerken van een baan. Zij voelen zich niet gelukkig met hun werkloosheid en zijn bereid zich in te zetten om aan het werk te komen. Het gaat hier relatief vaak om mannen en laagopgeleiden. Vanuit het oogpunt van het sociale zekerheidsbeleid zal deze groep weinig reden tot bezorgdheid geven.

De adaptieven laten een tegenovergesteld beeld zien: zij richten zich niet (meer) op arbeid of op een hoog inkomen, hun zoekgedrag is duidelijk minder dan dat van de conformisten en ze zijn weinig bereid offers te brengen om aan het werk te komen. Ze voelen zich relatief tevreden met hun werkloosheidsstijtuatie en hebben zich aangepast aan een situatie van niet-werken. Zij hebben zich min of meer afgewend van de arbeidsmarkt. In deze groep treft men relatief wat meer vrouwen en hoogopgeleiden aan. Deze categorie zal zonder extra stimulans of aandacht vanuit het sociale zekerheidsstelsel niet snel aan het werk gaan. Daarnaast zou meer en betere kinderopvang voor de vrouwen een belangrijke belemmering om te participeren weg kunnen nemen.

Ook de kieskeurigen tonen zich tevreden met hun werkloosheidssituatie, maar zij verschillen van de adaptieven doordat zij mentaal nog wel enigszins op betaalde arbeid gericht zijn en een hoog loon belangrijk vinden. Toch is hun zoekgedrag nog geringer dan dat van de adaptieven en zijn zij nog kieskeuriger ten aanzien van werk. Het beeld ontstaat van een groep die wel betaald werk wil verrichten als dat maar goed loont en als de baan maar volledig naar wens is; voor minder doen zij het niet. Zolang dat niet het geval is, weten zij zich intussen goed tevreden te stellen met hun werkloosheid. Vrouwen, ouderen en laagopgeleiden komt men

binnen deze groep relatief vaak tegen. Bij deze groep werklozen is wellicht een intensievere uitstroombegeleiding op zijn plaats.

Tot welk type werklozen men behoort, blijkt vooral samen te hangen met sekse, opleiding, huishoudenssituatie, etniciteit en de eigen inschatting van arbeidsmarktkansen. Vooral de conformisten zijn duidelijk verschillend van de andere twee typen. Globaal kan worden gesteld dat tot de conformisten enerzijds personen (vooral mannen) met zorgverantwoordelijkheid behoren, en anderzijds personen die objectief gezien minder goede kansen op de arbeidsmarkt hebben, zoals laagopgeleiden en Turken en Marokkanen. Ook personen die naar hun eigen oordeel weinig arbeidsmarktkansen hebben, behoren relatief vaak tot de conformisten.

Adaptieven en kieskeurigen zijn relatief vaak van het vrouwelijk geslacht en denken vrij positief over hun kansen op de arbeidsmarkt. Het onderscheid tussen deze twee typen zit vooral in het opleidingsniveau: de adaptieven zijn vaker hoog opgeleid dan de kieskeurigen.

Naar leeftijd en naar grootte van de woonplaats van de respondent zijn er ook enige verschillen tussen de drie typen, maar deze zijn niet-significant. Opvallend is ook hier weer het ontbreken van een relatie met werkloosheidsduur.

Noten

- ¹ In hoofdstuk 3 wordt op enkele plaatsen wel onderscheid gemaakt naar een werkloosheidsduur van minder of meer dan 12 maanden, maar wordt niet systematisch gecorrigeerd voor duur.
- ² De onderzoeksvariabele etniciteit onderscheidt de volgende groepen: autochtonen, Surinamers en Antillianen, Turken en Marokkanen, overige allochtonen. Ten behoeve van de multi-pele regressie-analyse is een dummy-variabele geconstrueerd, waarbij autochtonen de score 1 hebben gekregen en de andere groepen de score 0. Ook Surinamers en Antillianen worden tot de allochtonen gerekend, hoewel dit enigszins discutabel is. Zij hebben immers meestal de Nederlandse nationaliteit. Om twee redenen zijn zij bij de allochtonen ingedeeld: hoewel Surinamers en Antillianen een betere arbeidsmarktpositie hebben dan Turken en Marokkanen, is hun positie toch altijd duidelijk slechter dan die van de autochtone Nederlanders (Tesser et al. 1996); bovendien zou het toevoegen van de Surinamers en Antillianen aan de autochtone groep tot gevolg hebben dat de dummy-variabele etniciteit zeer scheef verdeeld wordt (86% versus 14%), hetgeen problemen kan opleveren bij de analyses.
- ³ De variabele werkloosheidsduur is in feite geen zuiver onafhankelijke, verklarende variabele. Een lange duur kan leiden tot een negatieve beleving van de werkloosheidssituatie, maar omgekeerd kan een negatieve beleving ook leiden tot een kortere duur, omdat men zo snel mogelijk de uitkeringssituatie wil verlaten.
- ⁴ Een 'plus' op leeftijd en een 'min' op leeftijd² (leeftijd in het kwadraat) wil zeggen dat er sprake is van een hogere score naarmate de leeftijd toeneemt, maar dat na een bepaalde leeftijd de score weer afneemt. Een 'min' op leeftijd en een 'plus' op leeftijd² houdt in dat er sprake is van afname naarmate de leeftijd toeneemt, maar dat na een bepaalde leeftijd de score weer stijgt. Indien bij leeftijd een 'plus' of 'min' staat en bij leeftijd² een 'nul', wil dat zeggen dat er sprake is van een lineair verband: een hogere of lagere score naarmate men ouder is.
- ⁵ Dat er multivariaat wel samenhang is, is een gevolg van het feit dat lager opgeleiden en allochtonen gemiddeld genomen lang werkloos zijn en tegelijkertijd een relatief hoog arbeidsethos blijken te hebben.
- ⁶ De sso-schaal is een empirisch beproefde combinatie van oudere deelschalen voor de attitude jegens de wet en het wetstelsysteem (Rundquist en Sletto 1936), anomie (Srole 1956), en machiavellisme (Christie en Geiss 1970). De verkorte versie die in deze analyses is gebruikt, levert in LWV'95 een redelijk betrouwbare schaal op (Cronbachs alfa = 0,78) en omvat de volgende items:
  1. Het is moeilijk om vooruit te komen als je het al te nauw neemt.
  2. Vertel nooit iemand de werkelijke reden waarom je iets deed, tenzij je daarbij voordeel hebt.

3. Het grootste verschil tussen de meeste misdadigers en andere mensen is dat misdadigers stom genoeg zijn om gepakt te worden.
4. Mensen moeten alleen die wetten naleven die hun redelijk lijken.
5. Wetten worden zo vaak gemaakt voor kleine belangengroepen, dat het moeilijk is om respect te hebben voor de wet.
6. Wetsovertreding is niet erg, als je maar niet gepakt wordt.
7. Tegenwoordig moet je meer van dag tot dag leven en je niet bekommeren om de toekomst.
8. Je weet eigenlijk niet meer op wie je kunt bouwen.
9. Onwillekeurig vraag je je wel eens af of dit alles nog de moeite waard is.
10. Er bestaan geen eerlijke en oneerlijke manieren meer om geld te verdienen: alleen nog maar gemakkelijke en moeilijke manieren.

7 Alleenstaande mannen voelen zich iets minder nutteloos en alleenstaande vrouwen ervaren het hebben van meer tijd voor gezin en kinderen vaker een voordeel. Voor het overige zijn er geen significante verschillen.

8 De schaalconstructie van arbeidsethos en tevredenheid en de mate van betrouwbaarheid daarvan is in hoofdstuk 3 aangegeven; voor de constructie van de sso-schaal wordt verwezen naar noot 6. De variabele 'gevoel van vervreemding' is ten behoeve van de typologieconstructie ontwikkeld en is gebaseerd op de volgende items met betrekking tot ervaren nadelen van niet-werken:

- gevoel van doelloosheid
- gevoel van nutteloosheid
- gevoel van uitschakeling uit de maatschappij
- gevoel van sociaal isolement
- gevoel minder waard te zijn dan vroeger.

Op basis van deze vijf items is een Likert-schaal gevormd met een grote mate van betrouwbaarheid (Cronbachs alfa = 0,88).

9 De kans op een correcte toewijzing varieert enigszins per klasse: 75% voor klasse 1, 76% voor klasse 2 en 71% voor klasse 3.

10 Om tot 'zuivere' types te komen, zijn alleen die respondenten toebedeeld die een antwoordpatroon hebben dat een kans heeft van meer dan 0,75 om tot een bepaalde klasse te behoren.

11 Om de samenhang tussen typologie en achtergrondkenmerken na te gaan, is uitgegaan van de meest 'zuivere' typologie-indeling. De veronderstelling was dat de typologie-indeling volgens het strenge selectie criterium meer onderscheidend zou zijn naar achtergrondkenmerken dan de typologie waarbij alle werklozen worden ingedeeld. Daardoor zou een beter beeld van de verschillende types kunnen worden verkregen. Het verschil tussen de 'gewone' en de 'strenge' typologie wat samenhang met achtergrondkenmerken betreft blijkt, echter zeer beperkt.

DEEL III VERANDERINGEN IN DE TIJD, 1974-1995

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt een beknopte beschrijving gegeven van de ontwikkelingen in de samenleving in het tijdvak 1974-1995, de periode waarop deze studie betrekking heeft. Verondersteld kan worden dat deze maatschappelijke ontwikkelingen van invloed zijn (geweest) op attitudes en gedrag van werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten, en op de beleving van hun leefsituatie. Deze beschrijving richt zich uitsluitend op aspecten, die van rechtstreeks belang zijn voor het terrein van arbeid en sociale zekerheid. Achtereenvolgens komen in dit hoofdstuk onder andere ontwikkelingen in de omvang van de werkgelegenheid, in het sociale zekerheidsstelsel, in de arbeidsparticipatie van bepaalde groepen in de samenleving, en op het gebied van normen en waarden aan de orde. Deze veranderingen vormen het interpretatiekader voor de in hoofdstuk 6 gepresenteerde resultaten van de longitudinale analyses.

In de slotparagraaf worden enkele verwachtingen geformuleerd ten aanzien van de mogelijke invloed van de geschetste maatschappelijke veranderingen op de attitudes, het gedrag en de beleving van de leefsituatie.

5.2 Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt

De bespreking van ontwikkelingen in de werkgelegenheid en de werkloosheid is grotendeels gebaseerd op het hoofdstuk Arbeid in het *Sociaal en Cultureel Rapport 1998* (SCP 1998a). Voor meer gedetailleerde informatie zij verwezen naar het genoemde hoofdstuk. Daar wordt ook een overzicht gegeven van het arbeidsmarkt- en werkgelegenheidsbeleid gedurende de afgelopen 25 jaar.

5.2.1 Samenstelling van de beroepsbevolking

De beroepsbevolking omvat alle personen van 15-64 jaar, die ten minste twaalf uur per week betaald werk verrichten of op zoek zijn naar werk voor ten minste twaalf uur per week. De omvang en samenstelling van de beroepsbevolking wordt in belangrijke mate bepaald door demografische ontwikkelingen. Allereerst is de omvang van de *potentiële* beroepsbevolking (iedereen in de leeftijd van 15-64 jaar) van belang, aangezien vrijwel de gehele beroepsbevolking hieruit afkomstig is. De potentiële beroepsbevolking is tussen 1970 en 1996 met 30% toegenomen van ruim acht miljoen tot ruim tien miljoen personen. Ten tweede is de leeftijdsopbouw van de potentiële beroepsbevolking relevant, aangezien leeftijdscategorieën van elkaar verschillen ten aanzien van de mate van arbeidsparticipatie. De 'ontgroening' van de samenleving is reeds merkbaar in de potentiële beroepsbevolking: het aandeel jongeren tot 24 jaar is tussen 1971 en 1996 gekrompen van 27% tot 19%. Onder invloed van de 'vergrijzing' zal naar verwachting het aandeel ouderen binnen de

potentiële beroepsbevolking de komende jaren gaan groeien. Een derde demografische ontwikkeling die van belang is voor de samenstelling van de beroepsbevolking, betreft de toename van het aantal allochtonen. Sinds 1987¹ is hun aandeel in de potentiële beroepsbevolking toegenomen van 8% tot 11%. Het belang van deze ontwikkeling is vooral gelegen in de relatief zwakke arbeidsmarktpositie van sommige minderheidsgroepen.

De samenstelling van de beroepsbevolking wordt niet alleen beïnvloed door demografische ontwikkelingen, maar ook door processen van emancipatie en individualisering (zie ook § 5.4). Het meest opvallende effect van deze processen is de sterke toename van de arbeidsparticipatie van (gehuwde) vrouwen. Ook het gestegen opleidingsniveau van de potentiële beroepsbevolking kan worden gezien als het resultaat van een emancipatieproces, aangezien een hoger onderwijsniveau steeds minder aan een sociale bovenlaag is voorbehouden. Als gevolg van de langere onderwijsdeelname betreden jongeren op latere leeftijd dan voorheen de arbeidsmarkt.

5.2.2 Werkgelegenheid en werkloosheid

De werkgelegenheid kan worden uitgedrukt in banen of in arbeidsjaren. Voor de vergelijking van de werkgelegenheid onder verschillende bevolkingsgroepen, levert het gebruik van arbeidsjaren de zuiverste gegevens op. Arbeidsjaren worden berekend door alle banen om te rekenen naar voltijdbanen, waardoor deeltijdbanen slechts voor een deel worden meegeteld. Bij een toename van het aantal deeltijdbanen zal de werkgelegenheid in termen van arbeidsjaren dan ook minder sterk stijgen dan die in termen van banen (CBS 1997a).

Uitgedrukt in arbeidsjaren is de werkgelegenheid tussen 1970 en 1996 met 16% gegroeid (van bijna 4,8 miljoen naar ruim 5,5 miljoen arbeidsjaren); in termen van banen bedraagt deze groei 30% (van ongeveer 5,5 miljoen naar ruim 7 miljoen banen). Het gaat hierbij echter niet om een constante stijging: tussen 1980 en 1983 was sprake van een duidelijk daling in de werkgelegenheid, en ook in het begin van de jaren negentig trad eveneens een stagnatie op. Een vermindering in werkgelegenheid gaat, afhankelijk van onder andere de hiervoor genoemde demografische ontwikkelingen, meestal samen met een stijging van de werkloosheid.

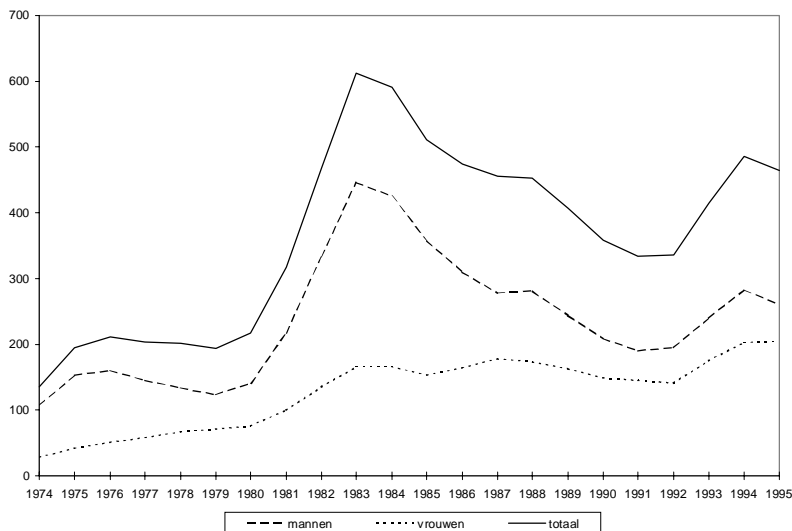
Omvang van de werkloosheid

Het vaststellen van de ontwikkelingen in de omvang van de werkloosheid is een minder eenvoudige taak dan op het eerste gezicht lijkt. Ten eerste maakt het nogal uit of men kijkt naar de werkloze beroepsbevolking of naar de geregistreeerde werkloosheid. De werkloze beroepsbevolking omvat personen die ten minste 12 uur per week willen werken, hiervoor op korte termijn beschikbaar zijn én actief naar werk zoeken. Het actief zoeken naar werk vormt het centrale element van deze definitie van werkloosheid. De geregistreeerde werkloosheid heeft betrekking op personen die als werkzoekenden staan ingeschreven bij een arbeidsbureau, niet of minder dan 12 uur per week werken en beschikbaar zijn voor een baan van ten minste 12 uur per week. Een groot deel van de werkloze beroepsbevolking maakt

derhalve ook deel uit van de geregistreerde werkloosheid. Ook ingeschrevenen die niet actief op zoek zijn naar werk, worden echter tot de geregistreerde werklozen gerekend. Aangezien in deze studie de inschrijving bij een arbeidsbureau als selectiecriteria is gehanteerd bij de steekproeftrekking onder werklozen, zal de beschrijving van ontwikkelingen in de omvang van de werkloosheid uitsluitend betrekking hebben op het aantal geregistreerde werklozen.

Een tweede reden waarom het vaststellen van veranderingen in het aantal werklozen niet zo eenvoudig is, heeft betrekking op het feit dat de definitie van geregistreerde werkloosheid door de jaren heen enkele malen is verruimd, waardoor men eerder als werkloze wordt meegerekend. Zo behoorde men tot 1 januari 1978 tot de geregistreerde werklozen indien men beschikbaar was voor werk vanaf ten minste 30 uur per week; vanaf die datum telde men al mee indien men voor 25 uur per week beschikbaar was. In 1983 en 1991 is deze urengrens nog eens verlaagd tot twintig, respectievelijk twaalf uur per week (zie ook bijlage B11.2 in SCP 1998a). In figuur 5.1 is de ontwikkeling van de werkloosheid vanaf 1974 weergegeven. Ten behoeve van de vergelijkbaarheid zijn alle gegevens berekend volgens de definitie van werkloosheid uit 1991 (CBS 1997b).

Figuur 5.1 Geregistreerde werkloosheid, totaal en naar sekse, 1974-1995

Bron: CBS (1997b)

In 1974 bedroeg het totaal aantal geregistreerde werklozen circa 135.000. Dit betekende een verdrievoudiging in vergelijking met 1970, toen dat aantal nog geen 45.000 bedroeg. De oliecrisis van 1973 kan als belangrijkste veroorzaker van deze massale werkloosheid worden aangewezen. Dit bleek echter nog slechts het begin:

na de tweede oliecrisis in 1979 nam de werkloosheid opnieuw dramatisch toe. In 1982 was het aantal geregistreerde werklozen reeds gestegen tot bijna 470.000, waarna het nog verder opliep tot ongeveer 612.000 in 1983. Daarna vond een daling plaats tot in 1991 een niveau van ruim 330.000 werd bereikt. Onder invloed van de economische recessie medio 1992 trad opnieuw een forse stijging op in de werkloosheid tot een aantal van 486.000 geregistreerde werklozen in 1994. Vanaf dat jaar heeft zich weer een daling ingezet. In 1995, het jaar van de laatste data-verzameling voor dit onderzoek, was het aantal werklozen reeds gedaald tot ruim 460.000, terwijl dit aantal eind 1997 is teruggelopen tot 329.000 (CBS 1998).

Samenstelling van de geregistreeerde werkloosheid

Hoewel de massale werkloosheid inmiddels een structureel karakter lijkt te hebben gekregen, is de samenstelling van de groep werklozen drastisch veranderd sinds 1970. Binnen de groep geregistreeerde werklozen is het aandeel mannen, jongeren tot 25 jaar, ouderen vanaf 55 jaar, en laagopgeleiden duidelijk afgenomen. Vrouwen, 25-54-jarigen, en middelbaar en hoger opgeleiden vormen daarentegen steeds belangrijker categorieën binnen het werklozenbestand. Voor een belangrijk deel zijn deze veranderingen in de samenstelling van de werkloosheid een weerspiegeling van veranderingen in de samenstelling van de beroepsbevolking. Ook in de beroepsbevolking is het aandeel vrouwen en hoger opgeleiden immers toegenomen sinds 1970. De daling van het aandeel ouderen moet voornamelijk worden toegeschreven aan het feit dat velen langs andere kanalen, zoals de WAO of de VUT, het arbeidsproces hebben verlaten. Daarnaast hoeven werklozen van 57,5 jaar en ouder niet te solliciteren, waardoor zij niet meer als werklozen worden meegeteld.

Langdurig werklozen

De samenstelling van de geregistreeerde werkloosheid is niet alleen veranderd ten aanzien van demografische kenmerken, maar ook in termen van de duur van de werkloosheid. In het begin van de jaren zeventig zat nog geen 10% van de werklozen langer dan een jaar zonder werk. Eind jaren zeventig bedroeg dit aandeel al 25% en sinds 1983 is ongeveer de helft van de betrokkenen langdurig werkloos. Binnen de groep langdurig werklozen is sinds medio jaren tachtig bovendien het percentage zeer langdurig werklozen (ten minste drie jaar werkloos) toegenomen. Vooral laagopgeleiden en allochtonen blijken risico te lopen tot de langdurig werklozen te gaan behoren. Daarentegen is er weinig verschil in de kans op langdurige werkloosheid tussen mannen en vrouwen, of tussen leeftijdscategorieën. Vrouwen zijn licht oververtegenwoordigd onder de langdurig werklozen, terwijl jongeren tot 25 jaar iets ondervertegenwoordigd zijn (De Beer 1996a).

5.2.3 Arbeidsongeschiktheid

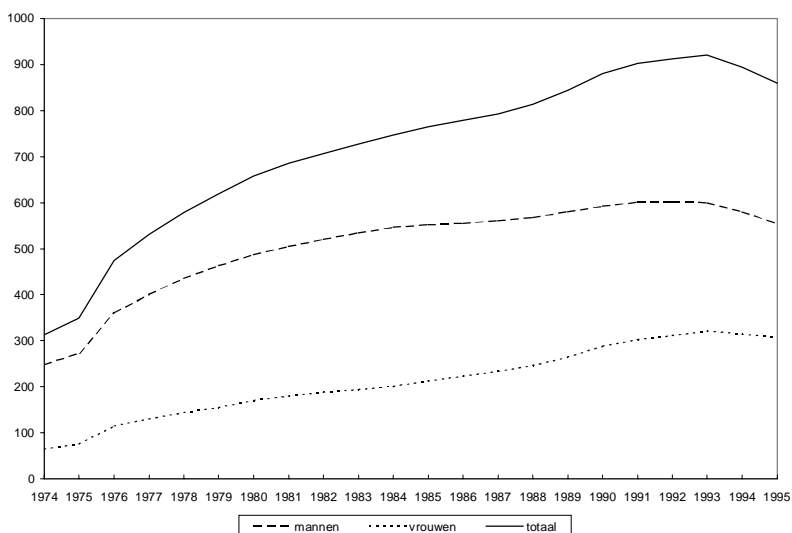
Niet alleen de werkloosheid is de afgelopen jaren sterk gestegen. Ook de arbeidsongeschikten maken een steeds groter deel van de beroepsbevolking uit. In 1974

waren er ruim 300.000 arbeidsongeschikten. Dit aantal liep op tot ruim 700.000 in 1982, om in 1993 een hoogtepunt te bereiken van 920.000 (zie figuur 5.2). Mede onder invloed van een wetswijziging in augustus 1993 (zie § 5.3) is de instroom van arbeidsongeschikten in 1994 en 1995 afgenomen, terwijl de uitstroom is gestegen. Het resultaat is een daling van het totale arbeidsongeschiktenbestand tot ongeveer 860.000 personen in 1995.

Verreweg de meeste arbeidsongeschikten zijn volledig, dat wil zeggen voor ten minste 80%, arbeidsongeschikt verklaard. In 1974 en 1982 was het aandeel volledig arbeidsongeschikten gelijk aan 84%; in 1995 ging het om een iets lager percentage van 75.

In de loop der jaren is het aandeel vrouwen in het arbeidsongeschiktenbestand sterk toegenomen. Was dit aandeel in 1974 nog slechts 21%, in 1982 bedroeg het al 27% en in 1995 36%. Deze toename zal grotendeels het gevolg zijn van de gestegen deelname aan het arbeidsproces van vrouwen. Immers, alleen werkenden hebben bij langdurige ziekte recht op een WAO-uitkering, terwijl men om in aanmerking te komen voor een AAW-uitkering in het voorgaande jaar 'enig inkomen uit arbeid' moet hebben verworven.

Figuur 5.2 Aantal personen met een arbeidsongeschiktheidsuitkering, totaal en naar sekse, 1974-1995

Bron: Lisv (1997)

Ook ten aanzien van leeftijd zijn er enkele (lichte) verschuivingen opgetreden in de groep arbeidsongeschikten. Van degenen die in 1974 een arbeidsongeschiktheidsuitkering ontvingen, was 45% 55 jaar of ouder. Door de jaren heen is dit percentage gedaald tot 38 in 1993, waarna het weer is gestegen tot 40 in 1995. De overige leeftijdscategorieën laten eveneens lichte schommelingen zien (Lisv 1997). Hoewel

het telkens om slechts een paar procent verschil gaat, lijkt er over het algemeen toch sprake van een verjonging van het arbeidsongeschikthenbestand.

5.3 Veranderingen in het sociale zekerheidsstelsel

Het sociale zekerheidsstelsel is een dynamisch systeem dat continu aan veranderingen onderhevig is. Aangezien een volledige weergave van de geschiedenis van de sociale zekerheid hier te ver voert, volgt hier een korte bespreking van de voorzieningen, zoals die van kracht waren in 1974 (het eerste jaar van dataverzameling voor deze studie), gevolgd door een beknopt overzicht van de veranderingen vanaf dat jaar. Gezien het thema van dit rapport, wordt hier uitsluitend aandacht besteed aan de verschillende werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidsregelingen.

Voor de onderstaande beschrijving is gebruik gemaakt van het hoofdstuk Sociale zekerheid in diverse uitgaven van het Sociaal en Cultureel Rapport (SCP 1974, 1976, 1982, 1984, 1996a en 1998a).

5.3.1 *Het sociale zekerheidsstelsel in 1974*

De *Werkloosheidswet* (WW) verschaftte aan personen die buiten hun schuld werkloos waren geraakt, gedurende maximaal een half jaar een uitkering van 80% van het laatstverdiende loon. Om in aanmerking te komen voor een WW-uitkering, diende men ten minste 13 weken achtereen te hebben gewerkt. Werklozen die niet aan de toetredingscriteria van de *Werkloosheidswet* voldeden of die de maximale uitkeringsduur hadden bereikt, kwamen in aanmerking voor een uitkering krachtens de *Wet werkloosheidsvoorziening* (WWV). Een WWV-uitkering werd gedurende maximaal twee jaar verstrekt en bedroeg 75% van het laatstverdiende loon. Gehuwde vrouwen hadden uitsluitend recht op deze uitkering indien zij (mede) kostwinner waren.

Wie ook geen recht (meer) had op een WWV-uitkering, kon een beroep doen op de *Rijksgroepsregeling voor werkloze werknemers* (RWW). Deze regeling was onderdeel van de Algemene bijstandswet. De uitkeringshoogte was gelijk aan het sociaal minimum, waarbij rekening werd gehouden met de gezinssamenstelling. Ontvangers van een RWW-uitkering waren, in tegenstelling tot 'gewone' bijstandsontvangers, verplicht om betaalde arbeid te zoeken.

Langdurig zieke werknemers konden een beroep doen op de *Wet arbeidsongeschiktheidsverzekering* (WAO). Krachtens deze wet werden uitkeringen verstrekt tot maximaal 80% van het laatstverdiende loon. De uitkeringshoogte werd vastgesteld aan de hand van de mate waarin men door ziekte of handicap minder gelegenheid had werk te verkrijgen. Teneinde in aanmerking te komen voor een WAO-uitkering, moest men voor ten minste 15% arbeidsongeschikt zijn verklaard. De uitkering liep, zolang de arbeidsongeschiktheid voortduurde, in principe door tot de pensioengerechtigde leeftijd. Ook werd vanaf 1973 verdiscontering van werkloosheid in de WAO toegepast. Op grond van een richtlijn van de Sociale Verzekeringsraad konden arbeidsongeschikten die gedeeltelijk werkloos waren, voor dat deel een arbeidsongeschiktheidsuitkering ontvangen, dat wil zeggen in een

hogere arbeidsongeschiktheidsklasse worden ingedeeld. De WAO kende hierdoor een zekere mate van verborgen werkloosheid.

5.3.2 Veranderingen in de sociale zekerheid na 1974

Na 1974 vonden enkele ingrijpende wijzigingen in de sociale zekerheid plaats. Ten aanzien van de werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidsregelingen is allereerst de invoering, in oktober 1976, van de *Algemene arbeidsongeschiktheidswet* (AAW) relevant. Met deze wet werden niet alleen werknemers, maar ook zelfstandigen, studerende en vroeggehandicapten verzekerd tegen de financiële gevolgen van arbeidsongeschiktheid. De AAW leverde in geval van arbeidsongeschiktheid een basisinkomen aan alle gezinshoofden en alleenstaanden. Vanaf 1980 konden ook gehuwde vrouwen voor een AAW-uitkering in aanmerking komen, indien zij in het jaar voorafgaand aan de arbeidsongeschiktheid voldoende arbeidsinkomen hadden ontvangen. De hoogte van de uitkering bedroeg, afhankelijk van de mate van arbeidsongeschiktheid, maximaal 100% van het minimumloon. Arbeidsongeschikt verklaarde werknemers ontvingen nu veelal vanuit twee bronnen een uitkering: een basisvergoeding vanuit de AAW en een aanvulling hierop vanuit de WAO.

Vanaf het eind van de jaren zeventig zijn pogingen gedaan de structuur van de sociale zekerheid te vereenvoudigen. Niet alleen moest die vereenvoudiging leiden tot meer overzicht en een betere hanteerbaarheid van het pakket van maatregelen, maar vooral ook tot een kostenbesparing. Al vanaf de jaren zestig was namelijk sprake van een sterke stijging van de kosten van de sociale zekerheid. De uitgaven van de uitkeringen werden hoger, onder meer doordat de minimumuitkeringsbedragen werden opgetrokken tot het nettominimumloon (dat bovendien aan het begin van de jaren zeventig een aantal maal structureel werd verhoogd). Verder nam het aantal personen dat een beroep deed op de sociale zekerheid sterk toe. Deze laatste ontwikkeling werd veroorzaakt door de economische recessie en de vergrijzing, maar ook door het hanteren van een brede definitie ten aanzien van ziekte, waardoor het aantal personen met een arbeidsongeschiktheidsuitkering steeg.

De overheid trachtte de kosten van de sociale zekerheid eerst te beteugelen door de uitkeringsniveaus te verlagen. Dit *prijnsbeleid* kwam onder meer tot uiting in de ont koppeling, als gevolg waarvan de koopkracht van de minimumuitkeringen in de eerste helft van de jaren tachtig daalde. Voor een kleine, en in de loop der tijd steeds selectere, groep zogeheten (meerjarige) echte minima werden de inkomensgevolgen van de ont koppeling beperkt door de eenmalige uitkeringen. Naast de ont koppeling werden in 1984 en 1985 de uitkeringspercentages van de WW, WWV en WAO verlaagd naar 70% van het laatstverdiende loon.

Vanaf het begin van de jaren tachtig streefde de overheid ook naar een *volumebeleid*, gericht op de beperking van het aantal uitkeringsgerechtigden, met name werklozen, bijstandsontvangers en arbeidsongeschikten. Dit beleid kwam echter moeizaam van de grond. De stelselherziening van 1987 was een eerste poging tot volumebeleid, waarbij onder meer de mogelijkheid tot verdiscontering van werkloosheid in de WAO/AAW formeel werd afgeschaft. Gedeeltelijk arbeidsongeschik-

ten ontvingen niet langer een volledige WAO-uitkering, maar moesten voor het deel dat zij werkloos waren een beroep doen op een werkloosheidsregeling. Ten aanzien van de werkloosheidsuitkeringen werden in 1987 eveneens belangrijke wijzigingen doorgevoerd. De WWV als zelfstandige regeling werd afgeschaft en in de WW geïntegreerd. Het recht op een WW-uitkering werd nadrukkelijker verbonden aan het arbeidsverleden en de toetredingseisen voor een (verlengde) WW werden aanzienlijk verzwakt. Als gevolg daarvan hadden minder mensen recht op deze uitkering en was men sneller aangewezen op een kortdurende WW-uitkering, die 70% van het wettelijk minimumloon bedroeg, of op een uitkering krachtens de Algemene bijstandswet. Vooral jongeren, herintredende vrouwen en uitzendkrachten, die over het algemeen minder arbeidsverleden hebben opgebouwd, kwamen daardoor eerder in de RWW terecht.

De stelselherziening leidde echter niet tot de beoogde vermindering van het aantal uitkeringsontvangers. Het feit dat het aantal personen dat een werkloosheidsuitkering ontving, inderdaad daalde (van 610.000 in 1986 tot 530.000 in 1990²), was vermoedelijk eerder toe te schrijven aan de gunstige economische ontwikkelingen dan aan de aanpassingen in het werkloosheidstraject. Vanaf het begin van de jaren negentig liep het aantal ontvangers van een werkloosheidsuitkering weer op, met een naoorlogs hoogtepunt (757.000) in 1994 (Lisv 1997).

Evenmin ging de afschaffing van de verdisconteringsbepaling gepaard met een afname van het aantal arbeidsongeschikten. Hoewel bij de nieuwe gevallen het aandeel volledig afgekeurden na de stelselherziening wel iets daalde (van 88% in 1984 naar 77% in 1988), bleef het totaal aantal arbeidsongeschikten ook na 1987 sterk toenemen (zie figuur 5.2).

In de jaren negentig is daarom een aantal nieuwe aanpassingen in de uitkeringsvoorwaarden doorgevoerd, die erop gericht zijn het beroep op de werkloosheids- en de arbeidsongeschiktheidsregelingen te verminderen. Zo zijn met betrekking tot de WW in 1991 en 1995 de eisen die aan het arbeidsverleden werden gesteld, verder aangescherpt. Ten aanzien van de arbeidsongeschiktheid is de invoering in 1993 van de wet Terugdringing beroep op de arbeidsongeschiktheidsregelingen (TBA) van belang. Deze wet kende vier ingrijpende wijzigingen: een strikter arbeidsongeschiktheidsbegrip (het verlies van verdien capaciteit door ziekte moet 'rechtstreeks en objectief medisch' vastgesteld worden); een ruimere definitie van passende arbeid; een beperking van de duur en hoogte van de uitkeringen, die bovendien afhankelijk zijn van de leeftijd; en een herbeoordeling van jongere arbeidsongeschikten volgens de nieuwe criteria. Vanaf 1993 begon het aantal arbeidsongeschikten te dalen (zie figuur 5.2), wat vooral kan worden toegeschreven aan de herbeoordelingsoperatie. Sinds 1996 neemt het arbeidsongeschiktheidsvolume echter weer in lichte mate toe (Ctsv 1997). Op dit moment kan nog niet worden vastgesteld of en in hoeverre de wet TBA tot een structurele vermindering van het beroep op de arbeidsongeschiktheidsregelingen leidt.

5.3.3 De uitvoering van de sociale zekerheid

Een van de belangrijkste veranderingen in de uitvoering van sociale zekerheid is de grotere nadruk op de uitstroombetovordering. Tot de jaren negentig lag het accent van de uitvoeringsinstanties vooral op claimbeoordeling (het beoordelen of iemand recht heeft op een uitkering) en uitkeringsverstrekking (het tijdig verstrekken van de juiste uitkeringsbedragen). Sinds de parlementaire enquête van 1993 naar de uitvoering van de sociale zekerheid heeft de uitstroombetovordering echter veel meer aandacht gekregen. De bedrijfsverenigingen en gemeentelijke sociale diensten moeten veel actiever worden in het begeleiden van werklozen en gedeeltelijk arbeidsongeschikten naar de arbeidsmarkt. Hiertoe dienen zij meer te gaan samenwerken met de regionale bureaus voor arbeidsvoorziening. Uiteindelijk moet dit op regionaal niveau leiden tot één loket voor werk en inkomen (de Centra voor werk en inkomen) (SCP 1996a).

In dezelfde periode, begin jaren negentig, is ook de aandacht voor fraudebestrijding sterk toegenomen. Deze discussie rond misbruik en oneigenlijk gebruik van de sociale zekerheid richtte zich met name op de Algemene bijstandswet. Uit verschillende studies was namelijk gebleken dat een (volgens enkele ramingen aanzienlijk) deel van de ontvangers van een ABW-uitkering inkomsten verzwijgt, een andere dan de feitelijke leefvorm opgeeft of een foutieve woon- of verblijfplaats vermeldt (SCP 1994). Onder meer naar aanleiding van deze rapportages zijn wetsvoorstellen gedaan die uiteindelijk hebben geleid tot de invoering per 1 januari 1996 van de nieuwe Algemene bijstandswet.

Meer aandacht kwam er ook voor de controle op naleving van sollicitatie- en andere verplichtingen, niet alleen in het kader van de ABW maar ook in het kader van de WW. In 1991 verscheen de *Notitie passende arbeid* waarin een striktere toepassing van de criteria met betrekking tot passende arbeid wordt bepleit.

Werklozen zijn verplicht, bij elk half jaar dat zij langer werkloos zijn, werk te accepteren dat een beroepsniveau lager ligt. Zij krijgen maximaal zes maanden de tijd om een baan op hun eigen niveau te vinden. Als dat niet lukt, dient men de volgende zes maanden te zoeken naar een werk dat één niveau lager ligt, enzovoort. Ook dienen dan concessies te worden gedaan ten aanzien van het inkomen.

Uitvoeringsorganen moeten in de bemiddeling en begeleiding van werklozen strenger toezien op de naleving van de plicht tot het aanvaarden van werk (TK 1990/1991). Bovendien zijn sinds de stelselherziening van 1987 binnen de WW de mogelijkheden tot sanctietoepassing bij niet-naleving van de plichten verruimd.

Doel van de sancties is vooral de uitkeringsontvanger aan te zetten tot een actiever arbeidsmarktgedrag: intensiever zoeken en solliciteren, lagere eisen stellen ten aanzien van loon en kwaliteit van arbeid, en meer bereidheid tot omscholing tonen. Het aantal door de uitkerende instanties opgelegde sancties wegens onvoldoende zoekgedrag, het achterhouden van informatie of het nalaten van administratieve handelingen (werkbriefjes inleveren, enz.) is toegenomen van circa 8.000 in 1987 tot bijna 34.000 in 1994 (Mullenders 1996).

5.4 Sociale veranderingen

In de afgelopen twintig jaren heeft zich in hoog tempo een aantal sociale veranderingen voorgedaan. Enkele daarvan worden er hier uitgelicht en besproken. De keuze is bepaald door het gegeven of deze ontwikkelingen directe consequenties hebben voor de arbeidsmarkt en het stelsel van sociale zekerheid, en of zij leiden tot veranderingen in de samenstelling van de beroepsbevolking. Allereerst wordt aandacht besteed aan de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen en de toename van het aandeel van allochtonen in de beroepsbevolking. Vervolgens wordt ingegaan op de langere onderwijsdeelname (waardoor jongeren later de arbeidsmarkt betreden) en op de vervroegde uittreding.

5.4.1 Toename in arbeidsparticipatie van vrouwen

Een zeer opvallende ontwikkeling op de arbeidsmarkt gedurende de afgelopen decennia is de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen. Zakte de brutoparticipatiegraad bij mannen tussen 15 en 65 jaar in de periode 1975-1995 van 81% naar 76%, bij vrouwen steeg deze in hetzelfde tijdvak van 30% naar 49% (SCP 1996a). De grootste stijging heeft plaatsgevonden na 1985. Deze was vooral te danken aan een toenemende participatie van gehuwde en samenwonende vrouwen. Aanvankelijk betrof het vooral herintreedsters die - wanneer de kinderen oud genoeg waren om enige tijd zonder toezicht door te brengen - weer aan het arbeidsproces gingen deelnemen, meestal in deeltijd. In latere jaren verrichtten ook steeds meer vrouwen met jonge kinderen betaald werk. Het aandeel vrouwen in de beroepsbevolking is tussen 1975 en 1995 gestegen van 27% tot 38%. De toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen ging samen met een sterke stijging van het aantal deeltijdbanen.

De stijging van het arbeidsaanbod van vrouwen had mede tot gevolg dat bij de paren het aantal tweeverdieners flink is toegenomen: in 1975 hadden nog slechts in 15% van de volledige gezinnen met een inkomen uit arbeid beide partners een betaalde baan, in 1995 was dit al 43%. Omgerekend naar personen betekent dit dat het aantal tweeverdieners toenam van 18% in 1975 tot 35% in 1995 (SCP 1998a, hoofdstuk Arbeid).

Door deze ontwikkeling wordt de arbeidsmarkt steeds meer bevolkt door werknemers van wie het gezin niet volledig afhankelijk is van het door hen zelf verdiende inkomen; steeds vaker is er een tweede inkomen aanwezig.

5.4.2 Toename allochtonen

Het aandeel allochtonen in de (potentiële) beroepsbevolking is in de afgelopen decennia in belangrijke mate toegenomen.

Overigens is de telling van het aantal allochtonen problematisch gezien de verschillende definities die worden gehanteerd.³ Volgens de ruimste definitie die allochtonen definieert als 'geboren in het buitenland of een van beide ouders geboren in het buitenland', waren er in 1995 2,6 miljoen allochtonen in Nederland (WRR 1996). Ten behoeve van arbeidsmarktstatistieken en werkloosheidsregistraties gaat

het Centraal Bureau voor de Statistiek uit van een beperktere definitie, waarbij alleen personen die in het buitenland geboren zijn of een niet-Nederlandse nationaliteit bezitten tot de allochtonen worden gerekend. Enigszins betrouwbare registraties van allochtonen vinden pas sinds 1987 plaats.

In tabel 5.1 worden de cijfers voor 1987 en 1995 gepresenteerd. Volgens de hier gehanteerde definitie is er sprake van een toename van de allochtone bevolking van 838.000 in 1987 naar 1,1 miljoen in 1995, een toename van 32%, terwijl de autochtone bevolking in die periode met 2% is gegroeid. De arbeidsmarktpositie van allochtonen blijkt zeer ongunstig. Dit komt duidelijk naar voren als we kijken naar hun aandeel in de werkzame en werkloze beroepsbevolking. Terwijl allochtonen 8% van de werkzame bevolking uitmaken, is hun aandeel bij de werklozen 23%. Het aandeel allochtonen in de werkloze beroepsbevolking is bovendien in de periode 1987-1995 sterker toegenomen dan hun aandeel onder de werkenden. Ook onder arbeidsongeschikten is sprake van een oververtegenwoordiging van allochtonen (Dagevos et al. 1996). Dit komt mede door het feit dat met name Turken en Marokkanen, die begin jaren zeventig als gastarbeider naar Nederland zijn gehaald, veelal lichamelijk zwaar werk hebben verricht.

De nettoarbeidsparticipatie in 1995 ligt bij allochtonen dan ook duidelijk lager dan bij autochtonen (44% versus 59%) en het werkloosheidspercentage aanzienlijk hoger (20% versus 7%). Vermeld dient te worden dat de arbeidsparticipatie ook tussen groepen allochtonen sterk verschilt. Surinamers en Antillianen vormen een groep met een relatief hoge participatiegraad (51% resp. 48%), terwijl de arbeidsparticipatie bij de Turken en Marokkanen rond de 30% ligt. Ook wanneer de ontwikkeling voor de verschillende allochtone groepen in de periode 1987-1995 in ogenschouw wordt genomen blijkt deze relatief gunstig te zijn voor Surinamers en Antillianen. De arbeidsparticipatie voor deze groepen is in die periode flink toegenomen, terwijl die bij de Turken en Marokkanen stabiel laag blijft (30% resp. 29% in 1995). Ten slotte ligt het werkloosheidspercentage voor Surinamers en Antillianen zo'n 20% lager dan dat van Turken en Marokkanen (rond de 20% versus ruim 30%).

Hoewel er voor de jaren 1974 en 1982 (resp. het eerste en tweede meetmoment in deze studie) geen gegevens beschikbaar zijn over het aandeel allochtonen onder de werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten, kan op basis van de stijging tussen 1987 en 1995, gevoeglijk worden aangenomen dat dit aandeel in die jaren flink lager was.

Naar etniciteit ziet de werkzame en niet-werkzame beroepsbevolking er in 1995 dus veel gevarieerder uit dan in 1974. Dit heeft naar alle waarschijnlijkheid ook gevolgen voor de opvattingen van werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten ten aanzien van betaalde arbeid en sociale zekerheid. Zoals in hoofdstuk 4 reeds duidelijk is geworden, zijn allochtonen gemiddeld genomen sterker op arbeid gericht dan autochtonen. Zij hebben een sterker arbeidsethos en hebben een negatievere beleving van hun werkloosheid. Wel worden binnen de groep allochtonen grote verschillen naar etnische groepering geconstateerd, zoals tussen Surinamers enerzijds en Turken en Marokkanen anderzijds. Ook binnen de groep Surinamers zijn weer verschillende groepen aan te duiden. Zo zijn Hindoestanen

zeer sterk op arbeid gericht en tonen zij een grote mate van offerbereidheid, terwijl dat bij Creolen in veel geringere mate het geval is (Van Eekert en Gelderloos 1990).

Tabel 5.1 Werkzame en werkloze beroepsbevolking, ^a nettoparticipatiegraad en werkloosheidspercentage naar etniciteit, 15-64 jaar, 1987 en 1995

	1987		1995		toename (%)
	aantal	%	aantal	%	
werkzame beroepsbevolking					
autochtonen	4.898.000	93,2	5.574.000	91,9	+14
allochtonen	359.000	6,8	489.000	8,1	+36
totaal	5.257.000	100	6.063.000	100	
werkloze beroepsbevolking					
autochtonen	399.000	82,1	412.000	77,3	+3
allochtonen	87.000	17,9	122.000	22,9	+40
totaal	498.000	100	533.000	100	
nettoparticipatiegraad					
autochtonen		53,3		59,4	
allochtonen		42,8		44,2	
ww. Turken		33,7		30,3	
Marokkanen		25,4		28,6	
Surinamers		36,4		51,1	
Antillianen		40,0		48,5	
werkloosheidspercentage					
autochtonen		7,5		6,9	
allochtonen		20,0		20,0	
ww. Turken		23,0		32,3	
Marokkanen		35,0		31,9	
Surinamers		31,0		18,8	
Antillianen		-		23,1	

^a Omdat voor 1987 geen cijfers beschikbaar zijn over de geregistreeerde werkloosheid onder allochtonen, hebben de gegevens betrekking op de werkloze beroepsbevolking.

Bron: Bewerking gegevens Sociale Nota 1998 (TK 1997/1998)

5.4.3 Langere onderwijsdeelname

Jongeren gaan steeds langer naar school. Van de 18-20-jarigen participeerde in 1979 slechts 33% in het volledig dagonderwijs, terwijl dat in 1995 58% bedraagt. Bij de 21-25-jarigen liggen deze percentages op respectievelijk 11 en 24 (CBS 1981, 1997c). Dit heeft tot gevolg dat schoolverlaters op steeds latere leeftijd op de arbeidsmarkt komen. Zo was in 1980 58% van de mannelijke en 76% van de vrouwelijke schoolverlaters jonger dan 20 jaar, terwijl dat in 1995 was verminderd tot 36% voor de jongens en 35% voor de meisjes (zie tabel 5.2).

Tabel 5.2 Vertrek uit het voltijds onderwijs en beschikbaarheid voor de arbeidsmarkt, in procenten van het totaal aantal jongens en meisjes, 1980-1995

	1980	1995
jongens		
15, 16, 17 jaar	27	16
18, 19 jaar	31	20
≥ 20 jaar	41	64
meisjes		
15,16,17 jaar	35	12
18, 19 jaar	41	23
≥ 20 jaar	25	66

Bron: CBS (1981, 1997c)

Een langere onderwijsdeelname gaat gepaard met een hoger opleidingsniveau. Het gemiddelde opleidingsniveau van de beroepsbevolking is in de periode 1974-1995 dan ook flink gestegen. Het percentage met een hbo- of universitaire opleiding is toegenomen van circa 13 in 1979 tot 25 in 1995. Had in 1979 nog 22% geen enkele opleiding voltooid na het basisonderwijs, in 1995 is dat gedaald tot 9%. Overigens gaat een langere onderwijsdeelname ook gepaard met een toename van werkende scholieren en studenten. Dit houdt in dat er in 1995, vergeleken met 1974 en 1982, meer jongeren zullen zijn die hun studie combineren met betaalde arbeid, veelal in een deeltijdbaan of op basis van een flexibel contract.

Niet alleen heeft het opleidingsniveau een grote invloed op de feitelijke arbeidsmarktpositie die iemand kan bereiken, ook is het in sterke mate van invloed op houdingen en opvattingen die mensen ontwikkelen ten aanzien van arbeid en sociale zekerheid. Naast het gezin vormt de school immers een belangrijke factor in het socialisatieproces van jongeren en speelt zij een belangrijke rol in het internaliseren van waarden en normen. Hoger opgeleiden zijn meestal meer op zelfontplooiing en op de inhoudelijke, intrinsieke aspecten van werk gericht, en zij onderschrijven in mindere mate de plicht tot arbeid. Ook jongeren blijken in geringere mate de plicht tot arbeid te onderschrijven (Heinen et al. 1980; OSA 1991). Kortom, de langere onderwijsdeelname, die gepaard gaat met een geringer aandeel jongeren en een groter aandeel hoogopgeleiden op de arbeidsmarkt, kan ertoe leiden dat attitudes, gedrag en beleving van werkenden en niet-werkenden gemiddeld genomen gaan veranderen.

5.4.4 Vervroegde uittrading

In de jaren tachtig zijn er veel maatregelen ontwikkeld om het voor werknemers aantrekkelijk te maken vervroegd uit te treden. Een belangrijke reden hiervoor was de toentertijd grote omvang van werkloosheid onder de jongere leeftijdscategorieën. Het was wenselijk dat ouderen plaatsmaakten voor jongeren om te voorkomen dat er een 'verloren generatie' zou ontstaan, die niet meer aan het werk zou komen. Er ontwikkelde zich de opvatting dat ouderen, die vaak op jonge leeftijd al met werken waren begonnen, hun aandeel in betaalde arbeid inmiddels wel geleverd hadden.

Tevens speelde een rol dat ouderen zich in het algemeen minder snel konden aanpassen aan de snel veranderende eisen van de arbeidsmarkt in de jaren tachtig en dus voor werkgevers minder aantrekkelijk werden. Niet alleen via vervroegde uittredingsregelingen, die veelal vanaf 62- of 63-jarige leeftijd golden, nam de arbeidsdeelname van ouderen af. Ook was er sprake van afvloeiing van ouderen via de WAO en werden werklozen ouder dan 57,5 jaar vrijgesteld van de sollicitatieplicht. Als gevolg van al deze maatregelen is, vergeleken met andere West-Europese landen, de arbeidsparticipatie van 55-plussers in Nederland zeer laag. Slechts een kwart van de groep tussen de 55 en 64 jaar neemt nog deel aan het arbeidsproces. Hoewel het percentage participierenden sinds enige tijd niet meer verder afneemt, is het nog steeds vrij vanzelfsprekend om vóór de leeftijd van 65 jaar, de eigenlijke pensioengerechtigde leeftijd, op te houden met werken. Verondersteld kan worden dat de in de afgelopen jaren gegroeide praktijk van vervroegde uittreding invloed heeft op de opvattingen over de arbeidsplicht van ouderen.

Conclusie

Als gevolg van sociale veranderingen is de samenstelling van de beroepsbevolking de afgelopen decennia gewijzigd. Er is sprake van een toename van (gehuwde) vrouwen, van allochtonen en van hoger opgeleiden. Daarentegen is er een afname van de jongste en oudste leeftijdsgroep. Deze veranderingen naar sekse, etniciteit, opleiding en leeftijd kunnen leiden tot verschuivingen in attitudes, gedrag en beleving van werkenden en niet-werkenden. Bij de longitudinale analyses zal hiermee rekening moeten worden gehouden.

5.5 Culturele veranderingen

Hoewel culturele veranderingen, veranderingen in waarden en normen, zich in het algemeen wat moeilijker laten meten dan veranderingen op economisch terrein, in het sociale zekerheidsstelsel of ten aanzien van de kenmerken van de beroepsbevolking, kan worden gesteld dat zich in de afgelopen decennia ook in cultureel opzicht ingrijpende ontwikkelingen in onze samenleving hebben voorgedaan. Hier wordt de aandacht gericht op waarden en normen die van betekenis zijn voor de houding ten aanzien van betaalde arbeid en sociale zekerheid, onder meer op basis van de eerder door de OSA gepubliceerde studie *Sociale zekerheid en arbeidsparticipatie* (Jehoel-Gijsbers et al. 1995).

5.5.1 Pluriformiteit van waarden en normen

Door sociale veranderingen, zoals in paragraaf 5.4 geschetst, is de samenstelling van de beroepsbevolking veel meer pluriform geworden. De arbeidsmarkt wordt in 1995 bevolkt door nieuwe groepen (zoals gehuwde en samenwonende vrouwen, studenten) voor wie de noodzaak tot continue en volledige participatie veel minder dwingend is dan voor de alleenverdiener (alleenstaand of kostwinner). De grotere diversiteit van leefsituaties heeft ertoe geleid dat de scheiding tussen participatie en

non-participatie diffuser is geworden en dat meer mensen dan voorheen op enig moment in de levens- en arbeidscyclus een bewuste afweging en keuze maken voor participatie, gedeeltelijke participatie of non-participatie. Het lijkt aannemelijk dat deze grotere diversiteit in groepen een grotere diversiteit aan waarden en normen met zich meebrengt.

5.5.2 Modernisering en individualisering

Een samenleving is voortdurend aan verandering onderhevig en als zodanig altijd aan het 'moderniseren'. In de sociaal-wetenschappelijke literatuur worden met het concept modernisering in het algemeen de sociaal-culturele veranderingen bedoeld, die plaatsvonden als gevolg van de overgang van een agrarische naar een geïndustrialiseerde samenleving (Halman 1991). Dit is onder andere samengegaan met processen als gezinsverdunding, ontkerkelijking en afbrokkeling van de macht van sociale instituties en met verdergaande individualisering. In vroeger jaren kon vooral gemeenschappelijkheid in waarden en normen, in rechten en plichten, worden gevonden tussen verschillende groepen. Instituties zoals kerk, gezin en familie, schreven waarden en normen voor die in elkaars verlengde lagen en die min of meer vanzelfsprekend waren. Nu worden in toenemende mate vragen gesteld over de redelijkheid en het nut van waarden en normen. Volgens Adriaansens en Zijdeveld (1981) zijn moderne waarden en normen niet meer hecht verankerd, maar zijn zij vrijblijvend en uitwisselbaar geworden. Zij baseren zich voor deze conclusie op Simmel die aangeeft dat het moderne individu "een veelvoud van rollen moet spelen, die niet alleen met elkaar in conflict kunnen komen, maar die hem ook beletten te leven vanuit één duidelijke set van waarden, betekenissen en normen" (Adriaansens en Zijdeveld 1981: 107-108). Een en ander zou inhouden dat er niet alleen sprake is van meer pluriformiteit aan waarden en normen tussen groepen op de arbeidsmarkt, maar ook dat er binnen één individu sprake is van meer pluriformiteit van waarden en normen, afhankelijk van de situatie en de sociale rol die men vervult.

Toch kan volgens Halman ook nu een centrale waarde worden onderscheiden die door grote groepen van mensen zou worden onderschreven, namelijk het belang van "individuele vrijheid, zelfontplooiing, zelf-expressie en creativiteit" (Halman 1991: 7). Cultuursociologen geven op verschillende manieren uitleg aan deze 'ik-gerichtheid' van de samenleving. Globaal kan een pessimistische en een optimistische cultuurvisie worden onderscheiden. Zijdeveld is in zijn bijdrage *Het ethos van de verzorgingsstaat* (in Adriaansens en Zijdeveld 1981) een vertolker van de pessimistische visie. Volgens hem leiden modernisering en individualisering tot "egocentrisme, immoralisme en consumentisme". Ook Idenburg (in Albeda en Idenburg 1983) geeft een negatieve connotatie aan de ik-gerichtheid en stelt dat waarden als verantwoordelijkheid, plicht en trouw zijn vervangen door een consumptie-ethiek, met als belangrijkste kenmerk dat vooral vanuit rechten wordt gedacht en niet vanuit plichten.

Volgens de optimistische cultuurvisie impliceert de ik-gerichtheid een sterkere nadruk op post-materialistische waarden, waarbij mensen meer belang gaan hechten aan persoonlijke, niet-materiële zaken en waarbij ontplooiing via

persoonlijke contacten belangrijk wordt gevonden (Inglehart 1990). In deze visie leidt individualisering niet tot nastreven van eigenbelang, maar gaat het hand in hand met solidariteit.

5.5.3 Opvattingen over rechten en plichten

De houding ten aanzien van sociale zekerheid wordt in belangrijke mate bepaald door de opvattingen die burgers hebben over hun rechten en plichten in het sociale zekerheidsstelsel. De verhouding tussen deze rechten en plichten zijn de afgelopen jaren veelvuldig onderwerp van discussie geweest in politiek en beleid. In hun rapport *Arbeid en sociaal burgerschap* onderscheiden Dercksen en Engbersen (1992) drie verschillende visies.

Accent op rechten

In deze visie, door Ralf Dahrendorf naar voren gebracht, zijn rechten onvoorwaardelijk verbonden aan sociaal burgerschap. Dat wil zeggen dat burgers rechten hebben, onafhankelijk van hun plichten. In concreto betekent dit dat werklozen aanspraak moeten kunnen maken op een uitkering zonder dat daar een arbeidsplicht tegenover staat. Dahrendorf gaat er van uit dat burgers uit zichzelf op adequate wijze van hun rechten gebruik zullen maken.

Accent op plichten

In deze visie, verwoord door Lawrence Mead, worden de sociale plichten benadrukt die burgers hebben en die door de overheid kunnen worden afgedwongen. Met name het verrichten van arbeid ziet Mead als een plicht. Het recht op een uitkering dient volgens hem verbonden te zijn met de wil om te werken, ongeacht de kwaliteit van het werk. Zijn visie van sociaal burgerschap is sterk gericht op de individuele verplichtingen van burgers en nauwelijks op de verplichtingen van de overheid om voldoende voorwaarden te scheppen.

Balans tussen rechten en plichten

In deze nieuwe visie op de verzorgingsstaat staat de balans tussen rechten en plichten centraal. Sociale rechten worden hierin als voorwaardelijk gezien. Tegenover het recht op onderwijs of een sociale uitkering dienen verplichtingen van de kant van de burgers te staan. Tegelijkertijd verplicht de overheid zich om zorg te dragen voor voldoende adequate voorzieningen.

Vanaf begin jaren negentig begint deze nieuwe visie op de verzorgingsstaat, de activerende verzorgingsstaat, meer voet aan de grond te krijgen in Nederland. Zij is in Nederland met name in gang gezet door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) die er in verschillende studies (1987, 1989, 1990) aandacht aan heeft besteed. Zowel in politiek en beleid als vanuit de uitvoeringsinstanties was vaak het geluid te horen dat er sprake is van normvervaging als het gaat om de arbeidsplicht of het gebruik van sociale zekerheid. Het begrip 'de calculerende burger', de burger die maximaal van zijn rechten gebruik wil maken, deed zijn intrede. De visie in het overheidsbeleid dat er een nieuw evenwicht tussen rechten

en plichten moet komen, is mede gebaseerd op de vrees dat uitkeringsontvangers zich steeds meer afwenden van de arbeidsmarkt. In de *Sociale Nota 1994* (TK 1993/1994) wordt in dit verband gesproken over de wederkerigheid van relaties die meer accent moet krijgen: tegenover rechten staan nadrukkelijk ook plichten, zowel van de burger als van de overheid.

5.6 Enkele verwachtingen

De hier besproken ontwikkelingen op de arbeidsmarkt, in het sociale zekerheidsstelsel, en op sociaal en cultureel gebied vormen de context van de interpretatie van de analyseresultaten, die in hoofdstuk 6 worden beschreven. Onderstaand wordt een aantal verwachtingen geformuleerd ten aanzien van de invloed van deze ontwikkelingen op opvattingen over arbeid, werkloosheid en sociale zekerheid, op het zoekgedrag en op de beleving van de leefsituatie.

Verwachting op grond van ontwikkelingen op de arbeidsmarkt

Van de drie onderzoeksjaren was 1982 in veel opzichten het jaar met de ongunstigste vooruitzichten op de arbeidsmarkt. De geregistreerde werkloosheid was bijna op haar hoogtepunt, de werkgelegenheidstoename gering en de economische vooruitzichten ongunstig. Ten opzichte van dit conjuncturele dieptepunt was 1974 een veel gunstiger jaar. Voor 1995 mag een tussenpositie worden verondersteld. De economische vooruitzichten waren in dat jaar gunstig en de werkgelegenheid nam sterk toe. Daar staat echter tegenover dat het aantal werklozen ook in 1995 nog hoog was en het aandeel langdurig werklozen onder hen zelfs iets hoger lag dan in 1982. Het aantal arbeidsongeschikten is in 1995 wel iets aan het afnemen, maar ligt toch beduidend hoger dan in 1982.

Verwachting 1

In 1982 hebben niet-werkenden minder perspectief op een nieuwe baan dan in 1995 en 1974. Als gevolg daarvan zullen zij in 1982 de morele plicht tot arbeid minder onderschrijven, meer berusten in hun niet-werkende situatie en een minder actief zoekgedrag vertonen. Tegelijkertijd zullen zij hun leefsituatie echter als negatief ervaren en, teneinde uit die ongunstige omstandigheden te geraken, minder eisen stellen aan werk. Aangezien baan zekerheid meer garanties biedt dat de uitstroom uit de werkloze situatie permanent is, hechten zij veel belang aan zaken als een vaste baan, een volledige werkweek en gunstige arbeidsvoorwaarden.

Zoals reeds vermeld is in 1995 het aandeel langdurig werklozen nog steeds relatief groot. De mogelijkheid dat dit de gunstige effecten van de aantrekkende economie (ten dele) weer teniet doet, kan dan ook niet worden uitgesloten. In het geval dat verwachting 1 blijkt te worden tegengesproken door de data, zal worden nagegaan of de werkloosheidsduur daarbij een rol heeft gespeeld.

Verwachting op grond van ontwikkelingen in de sociale zekerheid

Na 1974 hebben de ontwikkelingen in het sociale zekerheidsstelsel vooral in het teken gestaan van bezuinigingen. Teneinde de kosten van de sociale zekerheid te beperken, zijn de uitkeringsniveaus verlaagd en is het recht op een werkloosheids- of arbeidsongeschiktheidsuitkering aan banden gelegd. Daarnaast is er in het uitvoeringsproces meer nadruk komen te liggen op controle en uitstroombestemming. Aan de betrokkenen zullen deze maatregelen niet ongemerkt voorbij zijn gegaan, hetgeen leidt tot de volgende verwachting.

Verwachting 2

In 1995 beoordelen zowel werklozen als arbeidsongeschikten hun leefsituatie, en dan met name hun inkomenspositie, minder gunstig dan in 1982 en 1974. Om die reden, maar ook als gevolg van strengere controle door en intensievere begeleiding vanuit de uitvoeringsinstanties, vertonen zij actiever zoekgedrag en zijn zij minder veeleisend ten aanzien van de kenmerken van een nieuwe baan. Aangezien zij door middel van betaalde arbeid meer zekerheid en een gunstiger financiële positie willen verwerven, zullen zij meer belang hechten aan materiële werkaspecten.

Verwachtingen op grond van ontwikkelingen op sociaal terrein

De samenstelling van de beroepsbevolking is in de periode tussen 1974 en 1995 sterk gewijzigd naar achtergrondkenmerken zoals sekse, leeftijd, opleidingsniveau en etniciteit. De arbeidsparticipatie van vrouwen is, met name sinds medio jaren tachtig, toegenomen. Als gevolg hiervan heeft het traditionele kostwinnershuishouden aan belang ingeboet ten gunste van het tweeverdienerschap. Mede door de langere onderwijsdeelname is het aandeel van de jongeren op de arbeidsmarkt (met name die onder de 20 jaar) aanzienlijk gedaald, terwijl als gevolg van de mogelijkheden tot vervroegde uittreding ook het aandeel van de 55-plussers is afgenomen. Verder heeft de langere onderwijsdeelname geleid tot een groter percentage hoogopgeleiden in de beroepsbevolking. Met betrekking tot etniciteit is vastgesteld dat het aandeel allochtonen in de periode tussen 1974 en 1995 flink is toegenomen. Naar verwachting leiden deze wijzigingen tot veranderingen in attitudes, gedrags- en belevingsaspecten van werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten. Omdat de vier genoemde achtergrondkenmerken blijken te verschillen in de mate en de richting waarin zij invloed uitoefenen, is op voorhand niet te zeggen wat het saldo van de verschillende invloeden is. Een veronderstelde verlaging van het arbeids-ethos op basis van wijziging van de beroepsbevolking naar sekse staat bijvoorbeeld tegenover een veronderstelde verhoging op basis van verandering naar leeftijds-samenstelling. Een en ander houdt in dat op grond van ontwikkelingen op sociaal terrein geen concrete verwachtingen kunnen worden geformuleerd. In het volgende hoofdstuk zal worden nagegaan of de wijzigingen in de samenstelling van de beroepsbevolking per saldo hebben geleid tot veranderingen in attitudes, gedrags- en belevingsaspecten van werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden (zie § 6.2). Daartoe worden de gegevens twee keer geanalyseerd, eenmaal zonder correctie en eenmaal met correctie voor verschillen in bestandssamenstelling.

Verwachtingen op grond van ontwikkelingen op cultureel gebied

Ook op individueel niveau hebben er zich ontwikkelingen voorgedaan. Als gevolg van de individualisering zijn waarden en normen steeds minder collectief verankerd en is er een steeds grotere nadruk komen te liggen op 'ik-gerichtheid'. Dit individualiseringsproces kan enerzijds leiden tot een egocentrische en consumentistische houding (pessimistische cultuurvisie) en anderzijds tot een nadruk op post-materialistische waarden (optimistische cultuurvisie). Daarnaast heeft zich de laatste jaren een visie op de verzorgingsstaat ontwikkeld, waarin minder eenzijdig naar de rechten in de sociale zekerheid wordt gekeken (zoals dat tot de jaren negentig nog wel het geval was), en meer nadruk is komen te liggen op de plichten van de burger. Dit leidt tot drie verwachtingen.

Verwachting 3

3a. Vanuit de pessimistische cultuurvisie kan worden verwacht dat werklozen en arbeidsongeschikten zich in 1995, meer dan in 1974 en 1982, berekenend opstellen ten aanzien van het sociale zekerheidsstelsel, een consumentistische houding aannemen en proberen maximaal gewin te halen. Zij hebben een laag arbeidsethos, vertonen weinig zoekgedrag en hechten veel belang aan de materiële aspecten van werk.

3b. Vanuit de optimistische cultuurvisie kan worden verwacht dat niet-werkenden zich in 1995 juist meer richten op persoonlijke ontplooiing in relatie tot anderen, hetgeen onder andere via betaalde arbeid mogelijk is. In overeenstemming hiermee vinden zij vooral intrinsieke kenmerken van een baan belangrijk.

3c. Onder invloed van de veranderde visie op de verzorgingsstaat vinden werklozen en arbeidsongeschikten in 1995 het recht op een uitkering minder vanzelfsprekend dan in 1982 en 1974 het geval was. Zij onderschrijven in 1995 in sterkere mate de plichten, hetgeen tot uiting komt in een hoger arbeidsethos en een actiever zoekgedrag.

Noten

¹ Vergelijkbare gegevens over eerdere jaren zijn niet bekend.

² Het aantal ontvangers van een werkloosheidsuitkering ligt hoger dan het aantal geregistreerde werklozen (zie figuur 5.1), omdat tot de eerstgenoemde groep ook personen behoren die vrijgesteld zijn van de sollicitatieplicht of die niet direct beschikbaar zijn voor werk.

³ Voor een verdere bespreking van dit definitieprobleem verwijzen wij naar de *Rapportage minderheden 1996* (Tesser et al. 1996).

6.1 Inleiding

In hoofdstuk 3 is ingegaan op de vraag in welke mate werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden onderling van elkaar verschillen ten aanzien van attitudes, gedragingen en de levenssituatie. Het ging daarbij om een beschrijving voor één meetmoment, namelijk 1995. In het huidige hoofdstuk komen de analyseresultaten aan bod voorzover het gaat om de ontwikkelingen in gevolgen van niet-werken in de periode tussen 1974 en 1995. Onderzocht wordt of in de loop der tijd verschillen kunnen worden geconstateerd in attitudes, gedrag(sintenties) en de beleving van de levenssituatie onder respectievelijk werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden. Hierbij wordt nagegaan of bepaalde trends plausibel zijn¹ en hoe deze zijn te interpreteren vanuit economische, politieke en sociaal-culturele ontwikkelingen. Voor de werklozen kan voor een deel van de kenmerken een vergelijking worden gemaakt tussen 1974, 1982 en 1995. Voor een ander deel dient de vergelijking echter beperkt te blijven tot 1982 en 1995. Voor de arbeidsongeschikten en werkenden geldt zonder meer dat alleen veranderingen vanaf 1982 kunnen worden waargenomen, omdat over deze twee categorieën data uit 1974 ontbreken. De afbakening van de groepen werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden wijkt enigszins af van die in hoofdstuk 3. Voor de analyse in het huidige hoofdstuk is het van belang de groepen dusdanig te definiëren dat zij voor de drie onderzoeksjaren (1974, 1982 en 1995) zo veel mogelijk vergelijkbaar zijn. Dit heeft tot gevolg dat er ten opzichte van de afbakening in hoofdstuk 3 een inperking heeft plaatsgevonden. Tot de groep werklozen behoren nu, in tegenstelling tot in hoofdstuk 3, alleen degenen die langer dan drie maanden werkloos zijn. Wat betreft de groep arbeidsongeschikten zijn in 1982 geen gedeeltelijk arbeidsongeschikten ondervraagd, zodat in het huidige hoofdstuk alleen diegenen in de analyses worden betrokken die volledig (80%-100%) arbeidsongeschikt verklaard zijn. De categorie werkenden omvat in het huidige hoofdstuk alleen voltijdwerkers (ten minste 35 uur per week), omdat in 1982 geen deeltijdwerkers in het onderzoek waren betrokken. Tot slot zijn in 1982 alleen personen ondervraagd die de Nederlandse nationaliteit bezitten, waardoor ook de trendanalyse beperkt moet blijven tot deze groep.

De onderwerpen die in dit hoofdstuk aan de orde komen, zijn veelal sociaal-psychologisch van aard. In hoofdstuk 1 is reeds aangegeven dat de volgende aspecten zullen worden onderzocht:

- attitudes ten aanzien van arbeid en sociale zekerheid;
- gedrag(sintenties), zoals de offerbereidheid van niet-actieven ten aanzien van het aanvaarden van een baan en het zoekgedrag op de arbeidsmarkt;
- beleving van de eigen situatie met betrekking tot:
  - financiële positie
  - sociale contacten

- sociale status
- maatschappelijke betrokkenheid
- tijdsbesteding
- persoonlijk welbevinden en gezondheid.

Van elk van deze aspecten zal worden nagegaan of er sprake is van verandering in de tijd. Per subparagraaf wordt een van de aspecten besproken: in paragraaf 6.3 komen de attitudes aan bod, in paragraaf 6.4 en 6.5 het arbeidsmarktgedrag, in concreto de acceptatiebereidheid van werklozen en het feitelijke zoekgedrag, en in paragraaf 6.6 de beleving van de leefsituatie. Bij dit alles zal regelmatig worden verwezen naar de verwachtingen die in het vorige hoofdstuk (§ 5.6) zijn geformuleerd. Deze verwachtingen dienen echter niet te worden beschouwd als te toetsen hypothesen. Naast de economische, politieke en sociaal-culturele veranderingen die in hoofdstuk 5 aan de orde zijn gekomen, zijn er namelijk nog vele andere factoren die mogelijk een rol spelen bij de totstandkoming van attitudes, gedragingen en ervaringen van werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden. Aan de hand van de beschikbare gegevens is het onmogelijk met al deze invloeden rekening te houden. De geformuleerde verwachtingen vormen derhalve een 'ad hoc' interpretatiekader voor de onderzoeksbevindingen die in paragraaf 6.3 tot en met 6.6 worden gepresenteerd. Wel wordt in paragraaf 6.7 nog eens systematisch nagegaan welke van de verwachtingen door de resultaten zijn bevestigd. Allereerst wordt nu echter het onderscheid in een 'bruto'- en 'netto'-verandering besproken.

6.2 'Bruto'- en 'netto'-veranderingen

In dit hoofdstuk gaat het om het opsporen van veranderingen door de tijd heen. Hierbij wordt onderscheid gemaakt in een 'bruto'- en een 'netto'-verandering. Daartoe zijn de data op twee manieren geanalyseerd. Op de eerste plaats zijn de scores voor 1974, 1982 en 1995 per categorie (werklozen, arbeidsongeschikten, werkenden) direct, zonder correctie, met elkaar vergeleken en getoetst. Deze vergelijking geeft inzicht in de 'bruto'-verandering.² Deze 'bruto'-verandering kan worden beschouwd als de resultante van een aantal economische, politieke, sociale en culturele ontwikkelingen in die periode (zie hoofdstuk 5 voor een beschrijving van een aantal van deze ontwikkelingen). Echter, mede als gevolg van die ontwikkelingen, en dan met name van die op sociaal terrein, is ook de *samenstelling* van het werklozen-, arbeidsongeschikten- en werkendenbestand in de loop der jaren veranderd. Dit komt ook tot uiting in de databestanden waarmee in dit onderzoek wordt gewerkt. Zo blijkt dat de samenstelling van de groep werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden in het databestand van 1995 in sterke mate verschilt van die van 1982 wat sekse, leeftijd, opleiding en duur van de werkloosheid of arbeidsongeschiktheid betreft. Wat de werklozen betreft is tevens een vergelijking mogelijk met 1974. Opnieuw blijken grote verschillen tussen de jaren te bestaan (zie § 1.2 en bijlage A).

Het is mogelijk dat de verschillen in attitudes, gedragsintenties en -reacties, en de beleving van de leefsituatie, zoals die met de brutotrend tussen de jaren worden

vastgesteld, te maken hebben met verschillen in bestandssamenstelling tussen de jaren.

Zo zou het kunnen zijn dat vrouwen minder actief naar werk zoeken dan mannen, dat de jongste en oudste leeftijdsgroepen minder zoeken dan de tussenliggende leeftijdscategorieën, of dat langdurig werklozen en arbeidsongeschikten minder zoeken dan kortdurig werklozen of arbeidsongeschikten. Indien er een vermindering van zoekgedrag in de loop der jaren wordt vastgesteld (de brutoverandering), is het relevant te weten dat deze vermindering wellicht is veroorzaakt door het feit dat bijvoorbeeld het aandeel vrouwen of het aandeel langdurig werklozen is gestegen. Mogelijk dat de intensiteit van het zoekgedrag niet veranderd zou zijn, als de samenstelling van het werklozenbestand niet was gewijzigd. Daarom is nagegaan of de onderzoeksresultaten veranderen als rekening wordt gehouden met verschillen in bestandssamenstelling. In feite wordt hiermee gecorrigeerd voor de sociale veranderingen die in de periode 1974-1995 hebben plaatsgevonden (zie § 5.6) Deze correctie verricht via variantieanalyse (multipale classificatie analyse). Er is gecorrigeerd voor de kenmerken sekse, opleiding en leeftijd. Voor de werklozen en arbeidsongeschikten is ook nog rekening gehouden met verschillen naar duur van de werkloosheid, respectievelijk arbeidsongeschiktheid. Zoals in paragraaf 6.1 al is vermeld, zijn bij de analyses alleen respondenten met de Nederlandse nationaliteit betrokken. Hiertoe behoren ook Surinamers en Antillianen. Omdat in het bestand van 1982 de etnische herkomst niet is vastgelegd, kan echter niet worden gecorrigeerd voor verschillen tussen autochtone Nederlanders en personen met een Surinaamse of Antilliaanse herkomst. De onderzoeksresultaten na correctie kunnen beschouwd worden als de 'netto' verandering: de trend die resteert als de groepen werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden in de loop der jaren qua samenstelling niet zouden zijn veranderd. Deze nettotrend wordt ook wel gezien als de autonome ontwikkeling die heeft plaatsgevonden.

Voor een inzicht in de ontwikkelingen in de tijd is zowel de bruto- als de nettoverandering van belang. Voor de overzichtelijkheid is echter besloten in dit hoofdstuk slechts een van beide te presenteren. Gekozen is voor de brutoverandering. Deze geeft namelijk de echte ontwikkeling aan, die in de werkelijkheid wordt waargenomen, terwijl de nettoverandering een geconstrueerd cijfer is, dat mede afhankelijk is van de kenmerken waarvoor wordt gecorrigeerd. Alleen daar waar als gevolg van de correctie voor verschillen in bestandssamenstelling significante wijzigingen van de scores optreden, wordt dit in de tekst vermeld. Voor het overige staan de resultaten na correctie, de nettoverandering, vermeld in tabellen 6.1b tot en met 6.20b in bijlage B.

6.3 Attitudes ten aanzien van arbeid en sociale zekerheid

Gezien de ingrijpende en snelle ontwikkelingen die de Nederlandse samenleving gedurende de afgelopen decennia heeft doorgemaakt, kan worden verwacht dat ook opvattingen van burgers zullen zijn veranderd, zeker wanneer het gaat om de opvattingen ten aanzien van arbeid en sociale zekerheid. In de Westerse samenleving vormt het hebben van betaalde arbeid of het ontbreken daarvan een van de

meest bepalende dimensies van iemands bestaan. Dat ingrijpende veranderingen op de terreinen van arbeid en sociale zekerheid ook veranderingen in attitudes met zich mee zullen brengen, lijkt evident. In welke richting deze veranderingen zullen plaatsvinden, is echter minder vanzelfsprekend. De ontwikkelingen die op economisch, politiek en sociaal terrein hebben plaatsgevonden, wijzen niet vanzelfsprekend naar eenzelfde richting (zie hoofdstuk 5).

Met behulp van de beschikbare onderzoeksdata is het voor drie attitudes mogelijk na te gaan welke veranderingen zich de afgelopen jaren hebben voorgedaan:

- het belang dat werklozen hechten aan intrinsieke en extrinsieke werkaspecten;
- het arbeidsethos: het onderschrijven van de plicht tot werken;
- het gevoel recht te hebben op de uitkering.

Belang van intrinsieke en extrinsieke werkaspecten

Op basis van ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en die in de sociale zekerheid komt men tot tegenstrijdige verwachtingen met betrekking tot het belang dat aan intrinsiek en extrinsieke werkaspecten wordt gehecht. Zoals in paragraaf 5.6 reeds is aangegeven, zijn voor niet-werkenden in 1982 de vooruitzichten op werk relatief ongunstig. Als gevolg daarvan zullen zij de 'garantie' willen hebben dat een nieuwe baan leidt tot een permanente uitstroom uit de werkloosheidssituatie en zich sterk richten op extrinsieke kenmerken zoals een vaste baan en een volledige werkweek (zie verwachting 1). In 1995 is men echter reeds gedurende een groot aantal jaren geconfronteerd met een selectiever en minder royaal sociaal zekerheidsstelsel. In die context kan worden verwacht dat juist in dat jaar werklozen via arbeid meer zekerheid in het bestaan zullen trachten te verwerven en kenmerken, zoals een hoog loon en vast werk, belangrijker zullen vinden (zie verwachting 2 in § 5.6).

In paragraaf 5.5.2 is aangegeven dat als gevolg van het moderniserings- en individualiseringsproces in de samenleving de 'ik'-gerichtheid sterker is geworden. Ook is daar aangegeven dat deze 'ik'-gerichtheid verschillende consequenties heeft, afhankelijk of men deze beziet vanuit een optimistische dan wel een pessimistische cultuurvisie. Zoals in hoofdstuk 5 reeds is beschreven, kan binnen de optimistische visie verwacht worden dat intrinsieke kenmerken van werk, zoals ontplooiingsmogelijkheden, in de loop der jaren steeds belangrijker gevonden worden, terwijl aan extrinsieke dimensies, zoals loon en werktijden, steeds minder belang wordt gehecht (zie verwachting 3b). Anderzijds kan vanuit een pessimistische cultuurvisie worden verwacht dat werklozen zich meer berekenend zijn gaan opstellen en daarom juist aan de materiële (extrinsieke) aspecten van een baan meer waarde hechten (zie verwachting 3a).

Aan de werklozen is in 1974, 1982 en 1995 gevraagd hoe belangrijk zij het vinden dat een aantal intrinsieke en extrinsieke werkaspecten in een baan aanwezig zijn. In tabel 6.1 zijn de bevindingen gepresenteerd.

Tabel 6.1 Belang van aspecten in nieuwe baan,^a werklozen, 1974, 1982 en 1995

	1974	1982	1995	verschil ^b	richting ^c
intrinsieke werkaspecten					
zelf beslissingen kunnen nemen	3,08	2,83	2,86	*	-
verantwoordelijk werk	2,98	2,93	2,93	n.s.	
werk waarvan resultaten te zien zijn	3,16	3,12	3,18	n.s.	
interessant werk	3,28	3,22	3,29	n.s.	
ontplooiingsmogelijkheden	3,33	3,35	3,36	n.s.	
extrinsieke werkaspecten					
gunstige aanvangstijden	2,52	2,62	2,72	*	+
werk dicht bij huis	2,59	2,42	2,86	***	+
hoog loon	3,07	2,92	2,88	*	-
gunstige arbeidsvoorwaarden	3,25	3,27	3,28	n.s.	
gunstige werkomstandigheden	3,17	3,20	3,28	*	+
vaste baan	2,97	3,36	3,38	*	+

^a Aantwoordschalen lopend van 1 'zeer onbelangrijk' tot 4 'zeer belangrijk'.

^b Aangegeven wordt of de score van het ene jaar verschilt van die van het andere jaar (Scheffé-toets, $p < 0,05$; n.s. = niet-significant), waarbij:

* 1995 verschilt significant van 1974;

** 1995 verschilt significant van 1982;

*** 1995 verschilt significant van 1974 en 1982.

^c + Aan aspect wordt in 1995 meer belang gehecht dan in 1982 en/of 1974.

- Aan aspect wordt in 1995 minder belang gehecht dan in 1982 en/of 1974.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95); IVA (BEW'74)

Uit deze bevindingen kunnen de volgende conclusies worden getrokken:

- Van de intrinsieke aspecten wordt geen enkel aspect in 1995 belangrijker gevonden dan in 1982. Op één aspect na zijn ook de verschillen met 1974 niet-significant. Deze uitzondering betreft het 'beslissingen kunnen nemen'. In tegenstelling tot de vorenstaande verwachting op basis van de optimistische cultuurvisie wordt aan dit aspect in 1995 en 1982 echter *minder* waarde gehecht dan in 1974. Overigens vindt men de intrinsieke aspecten in alle drie jaren op zichzelf wel belangrijk (gemiddelde score ligt rond de 3), maar er is geen sprake van *toename* in belangrijkheid.
- Op één aspect na (werk dicht bij huis) wordt in 1995 ook aan de extrinsieke werkaspecten geen groter belang gehecht dan in 1982. Wel worden de meeste van deze aspecten (gunstige aanvangstijden, werk dicht bij huis, gunstige werkomstandigheden en een vaste baan) in 1995 belangrijker gevonden dan in 1974. Opmerkelijk is dat een hoog loon in 1995 (en 1982) als minder belangrijk geldt dan in 1974. Nadat is gecorrigeerd voor verschillen in bestands-samenstelling komt echter een ander beeld naar voren. Nu blijkt dat in 1995 meer belang wordt gehecht aan een hoog loon dan in zowel 1982 als 1974. Dit heeft vooral te maken met het feit dat het werklozenbestand in 1995 bestaat uit relatief veel hoogopgeleiden die aan een hoog loon minder belang zeggen te hechten dan lager opgeleiden. Correctie voor het opleidingsniveau leidt dan tot een verhoging van de gemiddelde score op 'belang van hoog loon' in 1995 en een verlaging in 1974 (zie tabel 6.1b in bijlage B).³

- Het belang van een vaste baan is in de loop der jaren duidelijk gestegen. Stond van de elf bevraagde aspecten een vaste baan in 1974 nog op de achtste plaats in de volgorde van belangrijkheid, in 1995 is dit kenmerk op de eerste plaats terecht gekomen.
- Voor het aspect 'gunstige arbeidsvoorwaarden' is geen significant verschil tussen de jaren gevonden. Dit verschil treedt echter wel op wanneer gecorrigeerd wordt voor verschillen in bestandssamenstelling (nettoverandering). Wanneer gesimuleerd wordt dat in de drie onderzochte jaren het werklozenbestand dezelfde samenstelling heeft naar sekse, leeftijd, opleiding en werkloosheidsduur, dan blijken gunstige arbeidsvoorwaarden in 1995 belangrijker gevonden te worden dan in de voorgaande jaren (zie tabel 6.1b in bijlage B).

Geconcludeerd kan worden dat de nettoverandering als resultaat geeft dat aan *alle* extrinsieke werkaspecten in 1995 meer belang wordt gehecht, terwijl dat voor *geen enkele* van de intrinsieke werkaspecten geldt. Deze data vormen een ondersteuning voor verwachting 2.

De bevinding dat er tussen 1974 en 1995 geen sprake is van toename in het belang dat men aan intrinsieke werkaspecten hecht, doet twifelen aan de juistheid van de optimistische cultuurvisie, die ervan uitgaat dat men steeds meer gericht is op de eigen ontplooiing. Er lijkt meer grond aanwezig voor de pessimistische cultuurvisie, waarin de nadruk op materieel eigenbelang voorop staat (verwachting 3a). Ook vanuit ontwikkelingen op de arbeidsmarkt kan de bevinding dat baanzekerheid en hoog loon zo hoog scoren, worden verklaard. Hoewel de werkgelegenheid in 1995 weer wat aantrekt, is men op dat moment reeds gedurende een groot aantal jaren geconfronteerd met hoge werkloosheidscijfers, geringe arbeidsmarktkansen, loonmatiging en een steeds flexibeler wordende arbeidsmarkt. Een vaste baan en een hoog loon zijn in die periode steeds 'schaarser' geworden en daardoor mogelijk voor werklozen belangrijker als selectiecriteria voor een baan.

Arbeidsethos

De activerende verzorgingsstaat, zoals we die in Nederland kennen, is gebaseerd op een evenwichtige balans tussen rechten en plichten. In paragraaf 5.5.3 hebben we gezien dat tot de jaren negentig in Nederland sterk de nadruk heeft gelegen op het recht op sociale zekerheid, waardoor de plichten van burgers minder nadruk kregen. In de jaren negentig is er meer aandacht ontstaan voor de plichten van uitkeringsgerechtigden. In relatie tot het stelsel van sociale zekerheid is de plicht tot arbeid het meest belangrijk. Over de houding van werklozen tegenover deze arbeidsplicht is in de afgelopen decennia veel gezegd. In politieke en publieke discussies vindt men vaak de bewering terug dat het arbeidsethos aan het afzwakken is en dat steeds meer (langdurig) werklozen zich afwenden van de arbeidsmarkt. Als die redenering klopt, zou de niet-werkzame beroepsbevolking steeds meer uit personen met een laag arbeidsethos moeten bestaan (zie verwachting 3a). Ook op basis van de mentale incongruentietheorie kan worden verondersteld dat het arbeidsethos van werklozen afneemt. Verondersteld kan immers worden dat werklozen ter reductie van hun incongruentie de plicht tot werken minder zullen

onderschrijven naarmate de werkloosheid langer duurt. Aangezien in de onderzoeksgroep het aandeel langdurig werklozen het kleinst is in 1974 en het grootst in 1995 kan men dus een afname van het ethos verwachten.

In de onderzoeken van 1982 en 1995 zijn enkele uitspraken opgenomen die een indicator zijn voor het arbeidsethos. De wijze waarop deze uitspraken zijn beantwoord, geeft aan dat er in 1995 inderdaad sprake is van een geringere nadruk op de plicht tot werken (zie tabel 6.2). Zowel werklozen als arbeidsongeschikten zijn het in dat jaar meer eens met de uitspraak dat het al dan niet werken een eigen keuze moet zijn. Vooral de laatstgenoemden zijn het bovendien minder eens met de uitspraak dat je profiteert van anderen als je niet werkt. Opmerkelijk is echter dat deze afname van het arbeidsethos tot op zekere hoogte ook geldt voor werkenden. In 1995 zijn zij het (hoewel niet-significant) meer dan in 1982 eens met de uitspraak dat werken een vrije keuze zou moeten zijn, terwijl zij in mindere mate van mening zijn dat niet-werkenden van anderen profiteren. De afname van het ethos blijkt derhalve een algemeen geldende trend in de samenleving, zowel bij werkenden als niet-werkenden.

Tabel 6.2 Aspecten van arbeidsethos,^a werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden, 1982 en 1995

	werlozen			arbeidsongeschikten			werkenden		
	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil
eigenlijk moest iedereen kunnen kiezen of hij wil werken	2,53	2,79	*	2,01	2,5	*	2,26	2,37	n.s.
als je niet wilt werken, profiteer je van anderen	3,74	3,58	n.s.	4,28	3,91	*	4,27	3,88	*

^a Antwoordschalen lopend van 1 'helemaal oneens' tot 5 'helemaal eens'.

* Significant verschil tussen jaren ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95); IVA (BEW'74)

Recht op uitkering

De plicht tot werken is een van de attitudes die als een belangrijke maatstaf wordt gezien voor het normbesef in de samenleving. Een andere belangrijke attitude is het recht dat men denkt te hebben op een uitkering. Vanuit de pessimistische cultuurvisie bezien, is onder invloed van het individualiseringsproces niet alleen de plicht tot werken vervaagd, maar heeft men ook een meer consumentistische houding ten opzichte van sociale zekerheid gekregen (zie verwachting 3a). Volgens Terpstra (1984) is sprake van zo'n houding als men de uitkering als een recht ziet en men het leven van een uitkering niet als stigmatiserend ervaart.

Uit tabel 6.3 blijkt dat zowel werklozen als arbeidsongeschikten in 1995 veel minder dan in 1982 het gevoel hebben dat zij hun hand moeten ophouden en veel minder het gevoel hebben dat anderen hen erop aan kijken dat zij een uitkering

ontvangen. Het leven van een uitkering ervaart men in 1995 meer dan in 1982 als een maatschappelijk geaccepteerd verschijnsel, als niet-stigmatiserend. Toch zien zowel de werklozen als de arbeidsongeschikten in 1995 een uitkering minder als een recht dan in 1982. Het is mogelijk dat dit te maken heeft met het tweede deel van de voorgelegde uitspraak, waarin dat recht wordt gekoppeld aan het feit dat je toch ergens van moet leven en dat je er genoeg voor hebt betaald. Deze laatste toevoeging plaatst het recht op een uitkering in een consumentistische, calculerende context, waar respondenten het in 1995 blijkbaar minder mee eens zijn dan in 1982. De vrees voor de calculerende burger die in het overheidsbeleid ten aanzien van sociale zekerheid in de beginjaren negentig doorklonk, lijkt gezien deze bevindingen niet erg gegrond.

Het is ook mogelijk dat mensen een uitkering minder vanzelfsprekend zijn gaan vinden als gevolg van de maatschappelijke discussie in de afgelopen jaren over de rechten en plichten van uitkeringsontvangers, en over de houdbaarheid en betaalbaarheid van het sociale zekerheidsstelsel. Via de media zijn burgers begin jaren negentig veelvuldig geconfronteerd met de noodzaak van volumebeheersing in de sociale zekerheid en met bestrijding van misbruik en oneigenlijk gebruik. Het is niet ondenkbaar dat men deze nieuwe visie op de verzorgingsstaat (deels) heeft geïnternaliseerd (verwachting 3c).

Tabel 6.3 Recht op uitkering,^a werklozen en arbeidsongeschikten, 1982 en 1995

	werklozen			arbeidsongeschikten		
	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil
ik zie de uitkering als een recht, je moet toch ergens van leven en je hebt er genoeg voor betaald	4,07	3,68	*	4,26	4,11	*
ik heb het gevoel dat ik mijn hand moet ophouden	3,09	2,65	*	2,51	2,20	*
vaak kijken mensen je erop aan, als je een uitkering krijgt	3,47	3,13	*	3,33	2,99	*

^a Antwoordschalen lopend van 1 'helemaal oneens' tot 5 'helemaal eens'.

* Significant verschil tussen jaren (t-toets, $p < 0,05$).

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95); IVA (BEW'74)

6.4 Acceptatiebereidheid van werklozen

Werklozen verschillen in de mate waarin zij bereid zijn een baan met onaantrekkelijke kenmerken te accepteren. Zo zijn banen waarin in ploegendienst moet worden gewerkt of banen aan de lopende band en vuil of zwaar werk voor veel mensen niet aantrekkelijk. Verondersteld kan worden dat dit type banen eerder geaccepteerd zal worden naarmate de werkgelegenheidssituatie slechter is. Wil men immers werk krijgen in een situatie waarin de arbeidsmarktmogelijkheden gering zijn, dan zal men niet al te kieskeurig moeten zijn. In lijn met deze gedachte wordt verwacht dat de acceptatiebereidheid in 1982, toen de werkloosheid bijna op zijn hoogtepunt was groter is, dan in 1974 en in 1995 (zie verwachting 1). Anderzijds geven de ontwikkelingen in de sociale zekerheid, waarbij de uitkeringsniveaus in de tweede helft van de jaren tachtig zijn verlaagd en de uitvoering in de jaren negentig veel strikter

is geworden, aanleiding te veronderstellen dat uitkeringsgerechtigden in 1995 meer moeite zullen doen aan het werk te komen en om die reden minder kieskeurig zullen zijn (zie verwachting 2).

In tabel 6.4 staat aangegeven in welke mate werklozen bereid zijn een baan met onaantrekkelijke⁴ kenmerken te aanvaarden. Daarbij is, net als in hoofdstuk 3 is gedaan, onderscheid gemaakt naar werk met inconveniënten (zoals werk aan de lopende band en vuil werk) en werk met onaantrekkelijke werkomstandigheden of -voorwaarden (zoals noodzaak tot verhuizen en langdurige reistijden). Per setje zijn de kenmerken gepresenteerd naar oplopende acceptatiebereidheid voor het jaar 1995.

Ten aanzien van werk met inconveniënten blijkt men in 1995 het minst bereid werk aan de lopende band te accepteren en het meest bereid tot een baan met onregelmatige werktijden. Wat de werkomstandigheden en -voorwaarden betreft aanvaardt men het minst graag een baan waarvoor men moet verhuizen zonder een vergoeding te ontvangen, terwijl men het meest bereid is om buiten het eigen vak of beroep aan de slag te gaan.

Tabel 6.4 Acceptatiebereidheid,^a werklozen, 1974, 1982 en 1995

	1974	1982	1995	verschil ^b	richting
werk met inconveniënten					
lopende band	1,30	1,47	1,64	***	+
met stank of lawaai	1,57	1,71	1,84	***	+
zwaar werk	2,01	2,15	1,96	**	-
ploegendienst	1,64	1,98	2,03	*	+
vuil werk	1,97	2,06	2,10	*	+
onregelmatige werktijden	2,09	2,18	2,28	*	+
onaantrekkelijke werkomstandigheden/-voorwaarden					
verhuizen zonder vergoeding	1,68	1,71	1,64	n.s.	
twee uur reizen zonder vergoeding	-	1,77	1,95	**	+
verhuizen met vergoeding	2,21	2,27	2,14	n.s.	
halve baan, geen uitkering	-	1,74	2,17	**	+
omscholing zonder vergoeding	2,03	2,21	2,47	***	+
eenvoudiger werk dan gewend	-	2,35	2,58	**	+
tijdelijk contract (< 6 mnd)	2,37	2,64	2,86	***	+
halve baan, aanvullende uitkering	2,60	2,83	2,93	*	+
4 dagen werk, 4 dagen loon	-	2,65	2,93	**	+
buiten eigen vak/beroep	2,25	2,67	2,98	***	+
aantal malen acceptatiebereid (max. 12)	3,70	4,46	5,08	***	+

^a Antwoordschalen lopend van 1 'zou beslist niet accepteren' tot 4 'zou beslist wel accepteren'.

^b Aangegeven wordt of de score van het ene jaar verschilt van die van het andere jaar (Scheffé-toets, $p < 0,05$; n.s. = niet-significant), waarbij:

* 1995 verschilt significant van 1974;

** 1995 verschilt significant van 1982;

*** 1995 verschilt significant van 1974 en 1982.

^c + Meer acceptatiebereidheid in 1995 dan in 1982 en/of 1974.

- Minder acceptatiebereidheid in 1995 dan in 1982 en/of 1974.

Voor vrijwel alle gevraagde kenmerken blijkt de bereidheid verreweg het hoogst in 1995 en over het algemeen het laagst in 1974. Van alle twaalf voorgelegde onaantrekkelijke aspecten van een baan worden er in 1974 slechts gemiddeld 3,7 door de werklozen geaccepteerd, in 1982 zijn dat er 4,5 en in 1995 ligt het gemiddelde op 5,1.

Tegen verwachting 1 in blijkt de acceptatiebereidheid groter te zijn in 1995 dan in 1982. Een mogelijke verklaring is gelegen in het feit dat langdurig werklozen, die in 1995 een groter deel van het werklozenbestand uitmaken, ter verhoging van hun arbeidsmarktkansen minder eisen te stellen aan de kenmerken van een baan. Deze verklaring blijkt echter geen opgeld te doen. In het enkele geval dat het verschil tussen jaren wegvalt als gecorrigeerd wordt voor het verschil in bestands-samenstelling (zie tabel 6.4b in bijlage B), blijkt ook de invloed van de werkloosheidsduur niet-significant te zijn. De mate van acceptatiebereidheid lijkt eerder een gevolg te zijn van de grotere nadruk op uitstroombesteding in en de striktere uitvoering van de sociale zekerheid in de jaren negentig (verwachting 2).

Uit tabel 6.4 blijkt dat de bereidheid om werk met inconveniënten te accepteren wel is toegenomen door de jaren heen, maar absoluut gezien duidelijk lager ligt dan de bereidheid om werk met minder aantrekkelijke voorwaarden aan te nemen. Werklozen in 1995 zijn vooral bereid om werk buiten eigen vak of beroep te accepteren, vier dagen te gaan werken, een halve baan te accepteren met daarnaast een aanvullende uitkering, of om op basis van een tijdelijk contract te gaan werken. Ook is men relatief vaak (hoewel iets minder dan bij de voorgaande kenmerken) bereid om eenvoudiger werk te doen dan men gewend is en zich om te scholen zonder dat men daarvoor een vergoeding ontvangt. Een en ander leidt tot de conclusie dat werklozen in de loop der tijd een tamelijk flexibele instelling hebben gekregen wat contractvorm, arbeidsduur en arbeidsinhoud betreft. Deze grotere mate van flexibiliteit blijkt ook uit het feit dat in 1995 een geringer percentage voor het eigen beroep bij het arbeidsbureau staat ingeschreven dan in 1982: 64% versus 74% (niet in tabel opgenomen).

Echter, in verband met die bereidheid tot flexibiliteit zullen werklozen wellicht de nodige spanning ervaren. Terwijl de bereidheid om een tijdelijke baan aan te nemen duidelijk is toegenomen, blijkt tegelijkertijd het verlangen naar een vaste baan immers zeer sterk aanwezig; een verlangen dat in de periode 1974-1995 bovendien groter is geworden (zie tabel 6.1). De grote bereidheid in 1995 tot het accepteren van een tijdelijke baan lijkt meer ingegeven door de arbeidsmarkt-mogelijkheden dan door de eigen wensen. Op de arbeidsmarkt is het aandeel flexibele arbeidscontracten de afgelopen decennia fors gestegen. Het percentage vaste, voltijdbanen is gedaald van 81 in 1970 naar 59 in 1996, terwijl het percentage deeltijdbanen in diezelfde periode steeg van 14 naar 30 en het percentage flexibele contracten toenam van 5 tot 12 (zie hoofdstuk Arbeid in SCP 1998a). Hetzelfde geldt overigens ten aanzien van baankenmerken als werktijden en reistijden. Enerzijds zijn gunstige aanvangstijden en een korte woon-werkafstand belangrijker geworden in de loop der jaren, anderzijds is men in 1995 meer bereid dan voorheen om werk met onregelmatige werktijden of met een lange reistijd te

accepteren. Al met al lijken werklozen zich goed aan te passen aan de hedendaagse arbeidsmarkt, waar flexibiliteit en mobiliteit sleutelwoorden zijn geworden.

Met het oog op de relatie tussen acceptatiebereidheid en datgene wat de arbeidsmarkt vraagt, is het ook interessant te kijken naar het type banen waaruit de werklozen afkomstig zijn en welke ze dus destijds hebben geaccepteerd. In tabel 6.5 staat een aantal kenmerken beschreven van de banen die de werklozen hebben bezet voorafgaand aan hun werkloosheid, en van de banen die de werkenden ten tijde van het onderzoek bezetten.

Tabel 6.5 Kenmerken van banen waaruit werklozen afkomstig zijn en baankenmerken van werkenden; percentage banen met het desbetreffende kenmerk, 1974, 1982 en 1995

	werklozen				werkenden ^a		
	1974	1982	1995	verschil ^b	1982	1995	verschil ^b
lopende band	6	8	8	n.s.	2	5	**
ploegendienst	10	14	12	n.s.	13	11	n.s.
stank of lawaai	22	33	31	*	21	22	n.s.
zwaar werk	34	42	37	n.s.	25	28	n.s.
vuil werk	32	35	28	n.s.	21	14	**
buiten eigen vak/beroep	25	28	39	***	17	27	**
onregelmatige werktijden	33	30	31	n.s.	37	36	n.s.
deeltijdwerk	6	8	24	***	-	-	- ^c
tijdelijk contract (< 6 mnd.)	19	24	22	n.s.	2	12	

^a Voor werkenden is geen informatie over 1974 beschikbaar.

^b Aangegeven wordt of de score van het ene jaar verschilt van die van het andere jaar (Scheffe-toets, $p < 0,05$; n.s. = niet-significant), waarbij:

* 1995 verschilt significant van 1974;

** 1995 verschilt significant van 1982;

*** 1995 verschilt significant van 1974 en 1982.

^c Niet van toepassing, aangezien alleen voltijd werkenden in de analyses zijn betrokken.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95); IVA (BEW'74)

Werklozen blijken relatief vaak afkomstig uit banen met inconveniënten. Met name het aandeel van werk met stank of lawaai, zwaar werk en vuil werk ligt, zowel in 1982 als in 1995, hoger dan bij werkenden. Een mogelijke verklaring hiervoor ligt in het feit dat de werkgelegenheid in de industrie, waar relatief veel werk met inconveniënten voorkomt, in de afgelopen decennia is afgenomen waardoor er een uitstoot vanuit dit type banen naar werkloosheid heeft plaatsgevonden. Een andere mogelijke verklaring is dat dit type onaantrekkelijke banen vaker op basis van flexibele arbeidscontracten wordt uitgevoerd, waardoor de kans op werkloosheid groot is. Informatie over flexibele contracten is in dit onderzoek alleen aanwezig voorzover het een tijdelijk contract van maximaal zes maanden betreft.⁵

Uit tabel 6.5 is af te leiden dat het aandeel werklozen dat werkloos is geworden na een tijdelijk contract een stuk hoger ligt dan het aandeel tijdelijke contracten bij werkenden. Dit is uiteraard niet zo opmerkelijk, omdat de kans op werkloosheid bij een tijdelijk contract per definitie hoger ligt. Duidelijk is wel dat het aandeel

werklozen dat eerder een tijdelijke baan heeft geaccepteerd relatief hoog ligt, wanneer dit percentage wordt vergeleken met het voorkomen van dit type banen op de arbeidsmarkt (5% in 1970 en 12% in 1995 (SCP 1998a)).

Eveneens relatief hoog ligt de feitelijke bereidheid van werklozen om een baan buiten eigen vak of beroep te aanvaarden. Het percentage dat in zo'n baan heeft gewerkt, is bij hen niet alleen toegenomen van 28 in 1982 naar 39 in 1995, maar ligt in beide jaren ook hoog vergeleken met het percentage werkenden dat ten tijde van het interview in zo'n baan werkt: 17 in 1982 en 27 in 1995.

De grote mate van acceptatiebereidheid van werklozen blijkt niet alleen uit wat zij beweren (tabel 6.4), maar ook uit wat zij hebben gedaan (tabel 6.5).

6.5 Het zoeken naar werk

Uit het voorgaande is gebleken dat de werklozen in de loop der jaren minder veeleisend zijn geworden ten aanzien van de kenmerken van een baan. Op basis van de mentale incongruentietheorie kan worden verondersteld dat gedragsaanpassing vooral zal geschieden wanneer er ook arbeidsmarktkansen zijn. Zonder reële mogelijkheden op werk zal een minder kritisch zoekgedrag immers weinig resultaat hebben. In het hierna volgende wordt nagegaan of werklozen en arbeidsongeschikten in 1995 hun arbeidsmarktkansen ook inderdaad als gunstiger beschouwen.

Arbeidsmarktkansen

In paragraaf 5.2 is globaal beschreven welke werkgelegenheidsontwikkelingen zich hebben voorgedaan in de periode 1974 tot 1995. Beschreven is dat van de drie onderzochte jaren (1974, 1982 en 1995) met name 1982 een zeer slechte arbeidsmarktsituatie te zien gaf. Tevens is de verwachting uitgesproken dat werklozen en arbeidongeschikten in dat jaar negatiever zullen denken over hun kansen op werk en daardoor ook een minder actief zoekgedrag zullen vertonen (zie verwachting 1). Inderdaad blijkt dat werklozen in 1982 hun kansen op werk duidelijk als slechter inschatten dan werklozen in 1995 en met name dan werklozen in 1974 (zie tabel 6.6). Het percentage dat de arbeidsmarktkansen 'zeer slecht' noemt, bedraagt 49 in 1982, 38 in 1995 en 'maar' 31 in 1974.

Arbeidongeschikten daarentegen schatten hun arbeidsmarktkansen in beide jaren even slecht in: in 1982 scoort 61% 'zeer slecht' en in 1995 is dat 59%. In beide jaren ligt dit percentage duidelijk hoger dan bij werklozen. Verondersteld zou kunnen worden dat de oorzaak van deze negatieve inschatting samenhangt met het feit dat alleen volledig arbeidongeschikten in de analyses zijn betrokken. Een nadere analyse voor het jaar 1995, waarin ook gedeeltelijk arbeidongeschikten zijn geïnterviewd, laat echter zien dat er tussen volledig en gedeeltelijk arbeidongeschikten geen significant verschil is als het gaat om de inschatting van arbeidsmarktkansen (59% resp. 54% schat de kansen op de arbeidsmarkt als 'zeer slecht' in).

Tabel 6.6 Inschatting arbeidsmarktchansen, redelijkheid werkgeverseisen en zoekgedrag; werklozen en arbeidsongeschikten, 1974, 1982 en 1995 (% 'ja')

	werklozen				arbeidsongeschikten ^a		
	1974	1982	1995	verschil ^b	1982	1995	verschil ^b
kans op werk is zeer slecht	31	49	38	**	61	59	n.s.
werkgeverseisen zijn (zeer) onredelijk	34	45	54	***	-	-	-
doe moeite weer werk te vinden	-	61	62	n.s.	31	13	*

^a Voor arbeidsongeschikten is geen informatie over 1974 beschikbaar.

^b Aangegeven wordt of de score van het ene jaar verschilt van die van het andere jaar (Scheffé-toets, $p < 0,05$; n.s. = niet-significant), waarbij:

* 1995 verschilt significant van 1974;

** 1995 verschilt significant van 1982;

*** 1995 verschilt significant van 1974 en 1982.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95); IVA (BEW'74)

Ook is het oordeel van de werklozen over de redelijkheid van de werkgeverseisen in de loop der jaren steeds negatiever is geworden. In 1974 vond 34% de eisen van werkgevers (zeer) onredelijk, in 1982 is dat reeds 45% en in 1995 is het percentage gestegen tot 54. Het aantrekken van de economie in de jaren negentig en de grotere vraag naar arbeidskrachten is blijkbaar, althans naar de mening van de werklozen, niet gepaard gegaan met een versoepeling in werkgeverseisen.

Terwijl de arbeidsongeschikten in 1995 niet-significant verschillen van die van 1982 wat hun inschatting van arbeidsmarktchansen (in beide jaren schat circa 60% deze als 'zeer slecht' in) betreft, zeggen zij in 1995 *minder* moeite te doen om weer werk te vinden dan in 1982 (zie tabel 6.6). Werklozen daarentegen melden, ondanks het feit dat zij zichzelf in 1982 duidelijk slechtere kansen geven op de arbeidsmarkt dan in 1995, in 1982 ongeveer even vaak als in 1995 dat zij moeite doen om weer iets te vinden. Blijkbaar lieten de werklozen zich in 1982 niet ontmoedigen door de slechte werkgelegenheidssituatie.

Contacten met uitvoeringsinstanties

Zoals beschreven is in paragraaf 5.3.3 zijn uitvoeringsinstanties in de sociale zekerheid in de jaren negentig in sterkere mate gericht op het bevorderen van de uitstroom en wordt steeds meer getracht de eenloketgedachte gestalte te geven, zodat de uitkeringsrechtigden zo min mogelijk verschillende loketten hoeven te bezoeken voor hun uitkering en voor uitstroombegleiding. Verondersteld kan worden dat in 1995 de werklozen en arbeidsongeschikten van deze omslag in denken reeds in enige mate de gevolgen ondervinden. De eenloketgedachte zou tot uiting moeten komen in een vermindering van het aantal verschillende instanties waarmee men contact heeft, terwijl de grotere nadruk op uitstroombesteding zou moeten hebben geleid tot een intensiever contact tussen uitkeringsgerechtigde en de uitvoeringsinstantie die hem of haar op weg moet helpen in de richting van de arbeidsmarkt (zie verwachting 2).

In tabel 6.7 staat aangegeven welk percentage van de werklozen en arbeidsongeschikten contact heeft gehad met de verschillende instanties. Omdat het bij de werklozen deels van het type uitkering afhankelijk is met welke instanties men contact heeft, is onderscheid gemaakt tussen personen met een WW-uitkering en personen met een RWW- of WWV-uitkering. De WW'ers ontvangen hun uitkering van de bedrijfsvereniging of het GAK. De RWW' en WWV'ers ontvangen hun uitkering van de gemeentelijke sociale dienst.⁶

Tabel 6.7 Contacten met uitvoeringsinstanties; WW'ers, RWW/WWV'ers en arbeidsongeschikten 1982 en 1995 (% 'ja')

	WW			RWW/WWV			arbeidsongeschikten		
	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil
contact gehad met arbeidsbureau	95	82	*	95	75	*	31	15	*
contact gehad met bedrijfsvereniging/GAK	55	65	n.s.	39	16	*	75	57	*
contact gehad met GSD	28	9	*	85	86	n.s.	17	12	n.s.
totaal aantal instanties waarmee contact gehad ^a	1,77	1,50	*	2,18	1,74	*	1,22	0,82	*
indien contact									
aantal gesprekken met GAB- functionarissen	2,47	2,62	n.s.	2,98	3,78	*			
aantal gesprekken met bedrijfsvereniging/GAK	1,27	1,98	*	-	- ^b				

^a Minimumscore = 0, maximumscore = 3.

^b Vanwege klein aantal respondenten zijn cijfers niet gepresenteerd.

* Significant verschil tussen jaren (t-toets, $p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'82 en LWW'95)

Opmerkelijk is dat in 1995, vergeleken met 1982, juist een kleiner deel van de werklozen en arbeidsongeschikten contact heeft gehad met het arbeidsbureau. Daarentegen is het contact tussen werklozen en de instanties die voor hun uitkeringsverstrekking relevant zijn, iets toegenomen, hoewel niet-significant. Overigens liggen de desbetreffende percentages onder de verwachting. In beide gevallen kan immers worden verondersteld dat (vrijwel) iedere uitkeringsontvanger in contact staat met de instantie die zijn of haar uitkering verstrekt. Mogelijk is hier sprake van een foutieve opgave door respondenten.

WW'ers in 1995 hebben minder vaak te maken met de gemeentelijke sociale dienst dan in 1982 (9% resp. 28%), terwijl RWW' en WWV'ers minder vaak contact hebben gehad met bedrijfsvereniging of GAK (16% in 1995 versus 39% in 1982). Dit kan verband houden met wijzigingen in de Werkloosheidswet in 1987 (zie ook § 5.3.2). Doordat in 1995 strengere toekenningscriteria voor de WW gelden dan in 1982, komt een groter deel van de werklozen voor hun uitkering direct bij de sociale dienst terecht voor de aanvraag van een RWW-uitkering. Heeft men wél recht op WW, dan is dit recht in 1995 gemiddeld van langere duur dan in 1982,

waardoor men niet zo snel aangewezen is op een uitkering via de sociale dienst. In 1995 heeft dus een groter deel dan in 1982 tijdens werkloosheid met slechts één uitkeringsinstantie te maken.

Inderdaad ligt het gemiddelde aantal verschillende instanties waarmee de werklozen en arbeidsongeschikten contact hebben gehad, in 1995 lager dan in 1982. Bij WW'ers ligt dat aantal op 1,50 in 1995 tegenover 1,77 in 1982, bij de RWW' en WWV'ers is dat 1,74 versus 2,18, en bij de arbeidsongeschikten is dit 0,82 versus 1,22. Het is echter de vraag of dit een gevolg is van het realiseren van de eenloketgedachte. Gezien een gering verschil in vraagstelling tussen 1982 en 1995 dient bij deze cijfers namelijk een kanttekening te worden geplaatst. In beide jaren was het de bedoeling te vragen naar contacten die hebben plaatsgehad *na* inschrijving bij de instantie. In de vraagstelling in de enquête van 1982 was dit echter niet geheel duidelijk aangegeven. Hierdoor kunnen werklozen en arbeidsongeschikten die alleen maar voor hun inschrijving bij de instantie zijn geweest, toch hebben aangegeven dat zij contact hebben gehad. Het hogere percentage voor 1982 zou dan ook hierdoor verklaard kunnen worden. Ook al kan aan het verschil tussen de twee jaren geen absolute waarde worden toegekend, opmerkelijk blijft wel dat het percentage dat na inschrijving met de verschillende instanties contact heeft gehad in 1995 niet echt hoog ligt. Met name valt in dit verband het geringe contact met het arbeidsbureau op. Het arbeidsbureau is immers de instantie die zich bij uitstek bezighoudt met bevordering van de uitstroom. Dit getuigt niet van een intensievere aanpak zoals die na de wijzigingen in de uitvoering van de sociale zekerheid verwacht had mogen worden.

Meer aandacht voor uitstroombevordering zou echter kunnen blijken uit een *intensiever* contact met het kleinere deel van de werklozen en arbeidsongeschikten met wie de instantie contacten onderhoudt. Een intensiever contact kan tot uiting komen in een groter aantal gesprekken dat door de instanties wordt gevoerd met werklozen en arbeidsongeschikten na hun inschrijving. Uit de data blijkt echter geen verschil te zijn tussen 1982 en 1995 in het aantal gesprekken dat WW'ers zeggen te hebben gehad met het arbeidsbureau. Wel hebben zij gemiddeld meer gesprekken gehad met functionarissen van de bedrijfsvereniging of het GAK. De frequentie van gesprekken met ambtenaren van het arbeidsbureau is tussen 1982 en 1995 wel flink toegenomen bij RWW' en WWV'ers. Dit duidt op een intensievere uitstroombegeleiding van de categorie werklozen die een uitkering via de sociale dienst ontvangt.

Een actievere uitstroombevordering zou ook tot uiting kunnen komen in een hogere frequentie waarmee door het arbeidsbureau aan uitkeringsgerechtigden wordt doorgegeven dat er werk voor hen is. Uit tabel 6.8 blijkt dat deze frequentie tussen 1982 en 1995 niet is veranderd: in beide jaren heeft ruim een derde deel na inschrijving minimaal één keer te horen gekregen dat er werk voor hem/haar was. In 1974 lag dit aandeel iets (hoewel niet-significant) hoger, op 45%. Bedacht dient te worden dat de arbeidsmarktsituatie in 1974 een stuk gunstiger dan in 1982 en 1995, waardoor er ook meer banen beschikbaar waren.

Tabel 6.8 Evaluatie van contacten met GAB, werklozen 1974, 1982 en 1995 (% 'ja')

	1974	1982	1995	verschil ^a
heeft van GAB ten minste 1 keer gehoord dat er werk was	45	35	39	n.s.
hulp GAB is onvoldoende	52	76	80	*
GAB actiever in begin werkloosheid	11	16	19	*

^a Aangegeven wordt of de score van het ene jaar verschilt van die van het andere jaar (Scheffe-toets, $p < 0,05$; n.s. = niet-significant), waarbij:

- * 1995 verschilt significant van 1974;
- ** 1995 verschilt significant van 1982;
- *** 1995 verschilt significant van 1974 en 1982.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95); IVA (BEW'74)

Ook op een ander punt ligt het onderscheid wat de uitvoering door het arbeidsbureau betreft tussen 1974 enerzijds en 1982 en 1995 anderzijds. In 1974 zijn werklozen duidelijk meer te spreken over de begeleiding die zij van het arbeidsbureau hebben ontvangen: 'slechts' iets meer dan de helft vindt deze onvoldoende, terwijl dat zowel in 1982 als in 1995 ruim drie kwart betreft. In 1974 ligt het percentage dat vindt dat het arbeidsbureau in het begin van de werkloosheidsperiode actiever is dan in latere fases, bovendien lager dan in 1995.

6.6 Gevolgen voor de leefsituatie

In de voorafgaande paragrafen is aangegeven of er sprake is van veranderingen in de tijd wanneer het gaat om attitudes, gedragsintenties en feitelijk gedrag. In deze paragraaf zal worden nagegaan welke ontwikkelingen in de leefsituatie van werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden worden waargenomen. Deze ontwikkeling is gemeten aan de hand van de eigen beleving van de leefsituatie. Daarbij wordt ingegaan op die aspecten van de leefsituatie die verbonden zijn met een situatie van werken en niet-werken. In paragraaf 2.5 is uiteengezet dat het daarbij met name gaat om de gevolgen voor zes functies die arbeid normaliter vervult, namelijk: inkomen, sociale contacten, sociale status, maatschappelijke participatie, tijdsstructurering en persoonlijk welbevinden.

Niet-werkenden zullen in een nadelige positie zijn om aan deze functies een goede invulling te geven, omdat het belangrijkste instrument hiervoor, betaalde arbeid, bij hen ontbreekt. Verondersteld kan worden dat zij ten aanzien van deze aspecten een negatievere beleving hebben in 1995 dan in 1982, vanwege de aanscherping van de uitkeringsvoorwaarden en de striktere uitvoering van sociale zekerheid (zie verwachting 2). Anderzijds biedt de aantrekkelijke economie in 1995 een beter toekomstperspectief aan werklozen, waardoor de leefsituatie mogelijk juist positiever wordt ervaren (zie verwachting 1).

Niet over alle hiervoor genoemde aspecten is in dit onderzoek uitgebreid informatie aanwezig. Toch wordt het onderscheid in de zes aspecten in deze paragraaf zo veel mogelijk aangehouden. Op deze manier kan een meer systematisch inzicht ontstaan ten aanzien van welke functies het niet-werken met name gevolgen heeft en of deze gevolgen in de loop der jaren zijn veranderd. Maar allereerst wordt in § 6.6.1 een algemeen beeld gegeven van de voor- en nadelen die men ervaart van niet-werken. Tevens komt de mate van berusting in de niet-werkende situatie aan bod.

6.6.1 Beleving van de leefsituatie: algemeen

Voor- en nadelen van niet-werken

Hoewel in de theorieën gepresenteerd in hoofdstuk 2, sterk wordt uitgegaan van de nadelen die een situatie van niet-werken met zich meebrengt, kan aan zo'n situatie ook een aantal voordelen worden onderkend. Zo kan bijvoorbeeld het feit dat men meer tijd heeft, dat men minder verplichtingen heeft of meer de kans heeft wat bij te verdienen door niet-werkenden worden gezien als een voordeel van niet-werken. Daarom is aan de werklozen in 1982 en in 1995 gevraagd naar zowel de voordelen als de nadelen die zij ervaren. Helaas zijn deze vragen alleen in 1982 aan de volledig arbeidsongeschikten gesteld, waardoor voor deze categorie geen vergelijking in de tijd mogelijk is. Wel worden de gegevens uit 1982 gepresenteerd, zodat de geïnteresseerde lezer kan nagaan ten aanzien van welke aspecten arbeidsongeschikten anders aankijken tegen een situatie van niet-werken dan werklozen (zie tabel 6.9).

Tabel 6.9 Voor- en nadelen van niet-werken,^a werklozen, 1982 en 1995, arbeidsongeschikten, 1995

	werklozen			arbeidsongeschikten	
	1982	1995	verschil	richting ^b	1982
voordelen					
meer tijd voor gezinsleven	2,18	1,93	*	-	2,24
meer vrijheid / geen verplichtingen	2,03	1,95	n.s.		2,14
meer tijd voor hobby's	2,29	1,90	*	-	2,13
kunnen relaxen, uitrusten, slapen	1,83	1,45	*	-	1,78
geld krijgen zonder te werken	1,55	1,39	*	-	1,44
gelegenheid bij te verdienen	1,23	1,18	n.s.		1,08
nadelen					
financiële achteruitgang	2,44	2,30	*	-	2,09
gevoel van doelloosheid	1,65	2,01	*	+	1,53
onzekerheid over toekomst	2,15	1,96	*	-	1,76
gevoel van nutteloosheid	1,60	1,89	*	+	1,56
gevoel van maatschappelijke vervreemding	1,70	1,85	*	+	1,77
sociaal isolement	1,51	1,72	*	+	1,59
geestelijke spanning	1,45	1,61	*	+	1,59
gevoel minder waard te zijn dan vroeger	1,53	1,57	n.s.		1,82
geen geregeld leven	1,56	1,50	n.s.		1,40
lichamelijke achteruitgang	1,32	1,50	*	+	2,09
futloosheid	1,31	1,46	*	+	1,41
je onvrij voelen	1,34	1,40	n.s.		1,31
slapeloosheid	1,23	1,26	n.s.		1,40

^a Antwoordschalen lopend van 1 'niet van toepassing' tot 3 'sterk van toepassing'.

^b + voor- of nadeel wordt in 1995 in sterkere mate ervaren dan in 1982;

- voor- of nadeel wordt in 1995 in mindere mate ervaren dan in 1982.

* Significant verschil tussen jaren (t-toets, $p < 0,05$; n.s. = niet-significant).

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95); IVA (BEW'74)

De financiële achteruitgang wordt als verreweg het belangrijkste nadeel van niet-werken gezien. Dit geldt zowel in 1982 als in 1995, en (in 1982) zowel voor werklozen als voor arbeidsongeschikten. Dat dit aspect bij de nadelen voorop staat is uiteraard niet zo vreemd, gezien het feit dat het verwerven van een inkomen de primaire functie van het verrichten van betaalde arbeid is. Wel blijkt het nadeel van en financiële achteruitgang in 1995 door de werklozen wat minder sterk als nadeel te worden gezien dan in 1982 het geval was. Enerzijds is dit opmerkelijk gezien het feit dat de werklozen in 1995 een lagere uitkering ontvangen dan die in 1982 (in § 6.6.2 wordt hier verder op ingegaan). Blijkbaar heeft de verlaging van uitkeringen er niet toe geleid dat men in sterkere mate de financiële achteruitgang als een nadeel is gaan ervaren. Anderzijds kan een verklaring worden gevonden in het feit dat het werklozenbestand in 1995 voor een groter deel uit vrouwen bestaat, die in veel mindere mate dan mannen de financiële achteruitgang als nadeel noemen. Bij correctie naar onder meer sekse, blijkt dan ook dat het verschil in het ervaren nadeel verdwijnt (zie tabel 6.9b in bijlage B).

Gezondheidsaspecten blijken minder belangrijke nadelen van niet-werken te zijn. Met een gemiddelde van maximaal 1,5 (op een schaal van 1 tot 3) scoren lichamelijke achteruitgang, futloosheid en slapeloosheid relatief laag als nadelen van niet-werken. Slechts 6% van de werklozen leidt in sterke mate aan slapeloosheid. Dit percentage is ook niet-significant toegenomen in de periode tussen 1982 en 1995. Dat is wel het geval met de twee andere gezondheidsaspecten: in 1995 zeggen meer werklozen futloos te zijn en last te hebben van lichamelijke achteruitgang dan in 1982. Toch wordt de lichamelijke gezondheid als een geringer probleem gezien dan de geestelijke spanning als gevolg van het niet-werken. Nog grotere nadelen ervaart men in de vorm van doelloosheid, nutteloosheid, gevoelens van vervreemding en sociaal isolement. Voor al deze aspecten geldt dat men deze in 1995 in veel sterkere mate als een nadeel ervaart dan in 1982. Deze aspecten kunnen gezien worden als een resultante van het proces van sociale uitsluiting dat zich als gevolg van langdurige werkloosheid en arbeidsongeschiktheid gaat aftekenen. Overigens blijkt voor een aantal nadelen geen toename in de beleving, als gecorrigeerd wordt voor verschillen in bestandssamenstelling. Na correctie zijn er geen significante verschillen meer tussen 1982 en 1995 wat 'onzekerheid over de toekomst', 'gevoel van maatschappelijke vervreemding' en 'sociaal isolement' betreft (zie tabel 6.9b in bijlage B). In het geval van 'onzekerheid over de toekomst' kan dit worden toegeschreven aan het feit dat zowel mannen als jongeren, die dit nadeel in sterkere mate blijken te ervaren, in het werklozenbestand van 1995 een kleiner aandeel vormen. Een soortgelijke verklaring geldt voor de twee andere items. Langdurig werklozen ervaren meer maatschappelijke vervreemding en vrouwen ervaren meer sociaal isolement. Omdat beide groepen sterker vertegenwoordigd zijn in het bestand van 1995 dan in dat van 1982, leidt dit ongecorrigeerd tot een hogere gemiddelde score voor vervreemding en isolement.

De ervaren voordelen hebben vooral betrekking op het feit dat men meer tijd heeft voor het gezinsleven en voor hobby's. Voor deze en andere voordelen geldt echter dat zij in 1995 in mindere mate worden ervaren dan in 1982.

Vanwege de aandacht die de afgelopen jaren is geschonken aan misbruik en oneigenlijk gebruik en de grotere nadruk op de plichtdimensie van sociale zekerheid, zijn twee aspecten die hier iets meer over kunnen zeggen, nader beschouwd. Het gaat om de voordelen van niet-werken: 'geld krijgen zonder te werken' en 'de gelegenheid hebben wat bij te verdienen'. Werklozen en arbeidsongeschikten beschouwen in het algemeen beide als relatief onbelangrijke voordelen. Voor een deel van hen zijn zij echter duidelijk wél als voordeel aanwezig. In tabel 6.10 kan men lezen dat in 1982 40% en in 1995 32% van de werklozen 'geld krijgen zonder te werken' enigszins of in sterke mate als een voordeel ziet. De mogelijkheid bij te verdienen wordt door een kleiner deel, namelijk door 18% in 1982 en 16% in 1995, als voordeel aangegeven.

Tabel 6.10 Enkele voordelen van niet-werken; werklozen, 1982 en 1995 (in procenten)

	werklozen		arbeidsongeschikten ^a
	1982	1995	1982
geld verdienen zonder te werken			
niet van toepassing	60	68	68
enigszins van toepassing	25	25	21
sterk van toepassing	15	7	11
totaal	100	100	100
gelegenheid tot bijverdienen			
niet van toepassing	82	85	94
enigszins van toepassing	13	13	4
sterk van toepassing	5	3	2
totaal	100	100	100

^a Voor arbeidsongeschikten is geen informatie over 1995 beschikbaar.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95)

Tabel 6.9 gaf aan dat werklozen in 1995 over het algemeen in mindere mate dan in 1982 voordelen ervaren van het niet-werken en in sterkere mate nadelen zijn gaan zien. In overeenstemming hiermee kan worden verwacht dat in 1995 de nadelen meer overheersen over de voordelen dan in 1982. Op de vraag aan werklozen wat voor hen sterker weegt, de voordelen of de nadelen, antwoorden de werklozen in 1982 echter vrijwel identiek aan die in 1995 (zie tabel 6.11). De totaalafweging van voor- en nadelen ligt derhalve voor beide jaren gelijk. Blijkbaar is in 1995 meer dan in 1982 sprake van een strategie van mentale aanpassing aan de situatie, van incongruentiereductie.

Tabel 6.11 Afweging voor- en nadelen van niet-werken; werklozen, 1974, 1982 en 1995 (in procenten)

	1974	1982	1995
voordelen overheersen	11	10	9
voor- en nadelen even groot	11	30	30
nadelen overheersen	78	60	61

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95); IVA (BEW'74)

In 1974 liggen de scores voor de totaalafweging van voor- en nadelen duidelijk anders. Toen vond een veel groter aandeel werklozen de nadelen overheersen (78%) en vond een veel geringer deel van hen de voor- en nadelen even groot (11%). Het percentage dat de voordelen vond overheersen (11%), lag ongeveer gelijk met dat van 1982 en 1995.

Dat de nadelen in 1974 zo veel meer overheersen, heeft wellicht te maken met het feit dat de Nederlandse samenleving op dat moment voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog geconfronteerd werd met werkloosheid van enige omvang en dat deze situatie op dat moment als zeer ernstig werd beschouwd. Dit moge ook blijken uit de titel van het onderzoek uit 1974: Bestrijding *Excessieve* Werkloosheid (BEW'74). In 1982 en zeker in 1995 waren een hoog werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidspercentage veel normaler geworden in de Nederlandse samenleving. Uit de scores van de werklozen in die jaren spreekt derhalve mogelijk een zekere mate van gewenning.

Berusting

Het actief zoeken naar werk en het onderhouden van contacten met de uitvoeringsinstanties is een gedragsreactie van werklozen die spoort met maatschappelijke normen en met de eisen van het sociale zekerheidsstelsel. Het is een conformistische reactie. In hoofdstuk 2 is aangegeven dat, indien handelingsmogelijkheden ontbreken en indien de kansen op werk zeer klein worden geacht, werklozen en arbeidsongeschikten hun normen wellicht zullen bijstellen en berusten in een niet-werkend bestaan. Aangezien de werkgelegenheid in 1982 minder gunstig was dan in 1995, wordt verwacht dat werklozen in het eerstgenoemde jaar een meer berustende houding hebben dan die in het laatstgenoemde jaar (zie verwachting 1). Aan de respondenten is een vijftal uitspraken voorgelegd die te maken hebben met een berustende reactie. Uit tabel 6.12 blijkt dat de werklozen in 1995 zich inderdaad minder neerleggen bij hun situatie dan in 1982: zij geven in mindere mate aan niet te weten hoe het verder moet en zijn het minder eens met de uitspraken dat werken niet meer voor hen is weggelegd en dat er niets meer aan hun situatie te veranderen is. Bij de arbeidsongeschikten spreekt eveneens een geringere mate van berusting uit het feit dat zij het in 1995 minder eens zijn met de uitspraak 'ik weet niet hoe dat verder moet'. Niet duidelijk is waarom zij tegelijkertijd in 1995 minder moeite doen om werk te vinden dan in 1982 (zie ook tabel 6.6).

Tabel 6.12 Aspecten van berusting,^a werklozen en arbeidsongeschikten, 1982 en 1995

	werklozen				arbeidsongeschikten			
	1982	1995	verschil	richting ^c	1982	1995 ^b	verschil	richting ^c
ik weet niet hoe dat verder moet	3,44	2,78	*	-	3,26	2,90	*	-
ik doe moeite weer iets te vinden	3,69	3,62	n.s.		2,71	2,19	*	-
werken is voor mij niet meer weggelegd	2,95	2,53	*	-	4,09	3,85	n.s.	
er valt niets aan te veranderen	2,56	2,25	*	-	3,60	3,49	n.s.	
ik ga niet bij de pakken neerzitten, ik kan mijn tijd toch wel goed besteden	3,99	4,04	n.s.		4,14	4,16	n.s.	

^a Antwoordschalen lopend van 1 'helemaal oneens' tot 5 'helemaal eens'.

^b In 1995 zijn deze vragen slechts aan een deel van de arbeidsongeschikten (circa de helft) voorgelegd.

^c + Men is het meer met de uitspraak eens in 1995 dan 1982;

- Men is het minder met de uitspraak eens in 1995 dan in 1982.

* Significant verschil tussen jaren (Scheffé-toets, $p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95); IVA (BEW'74)

6.6.2 Beleving van specifieke aspecten van de leefsituatie

In deze paragraaf worden de zes functies van arbeid (middel tot inkomen, sociale contacten, sociale status, maatschappelijke participatie, tijdsstructurering, persoonlijk welbevinden) in beschouwing genomen. Vergelijking van werklozen en arbeidsongeschikten met werkenden ten aanzien van de beleving van deze zes dimensies, zal duidelijk maken welke gevolgen het ontbreken van werk heeft voor de eigen leefsituatie. Aangezien de data niet zijn verzameld met het doel de gevolgen van niet-werken aan de hand van deze zes functies van arbeid vast te stellen, zijn er geen toegespitste operationalisaties voorhanden. Daarom is een aantal variabelen geselecteerd die een goede indicator vormen voor de beleving van de verschillende dimensies. Deels zijn deze variabelen reeds besproken in de voorgaande paragrafen. In deze subparagraaf komen ze nogmaals aan de orde, maar dan, aangevuld met andere variabelen, voor elk van de zes functies bij elkaar gebracht.

Financiële aspecten

Het verkrijgen van een inkomen vormt de basisfunctie van werken. Door middel van het verwerven van een inkomen kan een individu in zijn levensbehoeften voorzien. Bij werkloosheid en bij arbeidsongeschiktheid ontvangt men meestal een inkomensvervangende uitkering, die veelal lager ligt dan het inkomen dat men met werken kan verdienen. In paragraaf 5.3 is reeds aangegeven dat het uitkeringsniveau voor de WW en WAO in 1985 is gedaald naar 70% van het voormalig inkomen en dat de minimumuitkeringen, als gevolg van de ontkoppeling, in de periode na 1980 zijn achtergebleven bij de algemene inkomensontwikkeling. Terwijl werkenden er in de periode 1977-1995 op vooruit zijn gegaan, zijn de uitkeringsontvangers er financieel sterk op achteruit gegaan. Op grond van deze ontwikkelingen is in hoofdstuk 5 de verwachting uitgesproken dat de werklozen en

arbeidsongeschikten in 1995 hun financiële situatie als slechter zullen beoordelen dan die in 1982 (zie verwachting 2), terwijl werkenden juist positiever zullen oordelen.

Dit blijkt echter niet het geval. Tabel 6.9 laat al zien dat werklozen in 1995 de financiële achteruitgang een minder groot nadeel vinden dan in 1982. In tabel 6.13 staat de mate van tevredenheid met de financiële situatie vermeld. Daaruit blijkt dat geen van de drie categorieën in 1982 significant anders oordeelt over haar financiële positie dan in 1995. In beide jaren zijn de werklozen gemiddeld genomen enigszins ontevreden over hun financiële positie, zijn arbeidsongeschikten licht tevreden en zijn werkenden ronduit tevreden. Veranderingen in de feitelijke financiële positie van werklozen en arbeidsongeschikten als gevolg van wijzigingen in wet- en regelgeving, leiden blijkbaar niet tot andere oordelen over deze positie. Hierbij moet worden opgemerkt dat het niet gaat om veranderingen die een werkloze of arbeidsongeschikte tijdens zijn/haar eigen werkloosheids- of arbeidsongeschiktheidsperiode heeft meegemaakt. Vrijwel geen enkele werkloze of arbeidsongeschikte die in 1995 is ondervraagd, zal de in 1985 ingevoerde verlaging van de uitkeringspercentages aan den lijve hebben ondervonden. Het gaat om een verschil tussen cohorten van werklozen en arbeidsongeschikten. Het feit dat het cohort 1995, toen de uitkering relatief lager lag dan in 1982, niet negatiever oordeelt over zijn financiële positie dan het cohort van 1982, maakt echter duidelijk dat verschillende financiële omstandigheden tot eenzelfde mate van tevredenheid leiden.

Tabel 6.13 Tevredenheid met financiële positie; werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden, 1982 en 1995 (in procenten)

	werklozen		arbeidsongeschikten		werkenden	
	1982	1995	1982	1995	1982	1995
buitengewoon ontevreden	14	13	6	4	1	2
ontevreden	28	29	18	20	7	6
om het even	30	20	20	19	17	18
tevreden	26	35	50	52	63	63
buitengewoon tevreden	3	3	6	5	11	11
tevredeheid met financiële positie ^a	2,75	2,85	3,32	3,34	3,76	3,76

Geen van de verschillen tussen 1982 en 1995 is significant.

^a Antwoordschaal lopend van 1 'buitengewoon ontevreden' tot 5 'buitengewoon tevreden'.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95); IVA (BEW'74)

Bij werklozen en arbeidsongeschikten zijn wel enige wijzigingen opgetreden in hun spaar- en betalingsgedrag, die als een maatstaf voor hun financiële positie zouden kunnen worden gezien. Beide groepen laten in 1995 hun rekeningen langer open staan dan vóór hun werkloosheid of arbeidsongeschiktheid het geval was. Lag dit percentage in 1982 nog op 7% bij de werklozen en 4% bij de arbeidsongeschikten, in 1995 is dit opgelopen tot 25% respectievelijk 17%. Ten opzichte van 1982 heeft in 1995 tevens een groter deel van de werklozen zijn spaargeld aangesproken om

bepaalde uitgaven te kunnen doen. Bij arbeidsongeschikten is de toename in de loop der tijd niet-significant. Ten derde is het percentage werklozen dat aangeeft minder te zijn gaan sparen sinds hun werkloosheid, tussen 1982 en 1995 toegenomen (van 57% naar 68%). Het aandeel arbeidsongeschikten dat een geringer spaargedrag meldt, is daarentegen juist afgenomen (van 84% naar 62%). Er is geen verschil tussen 1982 en 1995 gevonden ten aanzien van de strategieën 'op afbetaling kopen' en 'geld lenen om bepaalde uitgaven te kunnen doen'. Overigens is hierbij niet gevraagd of men de desbetreffende strategieën na werkloosheid of arbeidsongeschiktheid *meer of minder* is gaan hanteren, maar alleen of men het heeft gedaan sinds het verlies van het werk. Overigens zullen werkenden deze gedragingen mogelijk eveneens vertonen, maar zijn van hen helaas geen vergelijkbare gegevens voorhanden.

Tabel 6.14 Spaar- en betalingsgedrag sinds verlies van baan; werklozen en arbeidsongeschikten, 1982 en 1995^a (% ja)

	werklozen			arbeidsongeschikten		
	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil
laat rekeningen langer open staan	7	25	*	4	17	*
heeft op afbetaling gekocht	14	17	n.s.	20	17	n.s.
heeft geld geleend voor bepaalde uitgaven	21	25	n.s.	25	20	n.s.
heeft spaargeld aangebroken voor bepaalde uitgaven	48	59	*	53	56	n.s.
spaart nu minder	57	68	*	84	62	*

^a Zowel in 1982 als 1995 zijn deze vragen slechts aan een beperkt deel van de werklozen en arbeidsongeschikten voorgelegd.

* Significant verschil tussen jaren (Scheffé-toets, $p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95)

Sociale contacten

De afgelopen jaren is er veel aandacht voor het sociaal isolement waarin werklozen en arbeidsongeschikten terecht kunnen komen. Het terugdringen van sociale uitsluiting bij niet-werkenden is een belangrijke doelstelling geworden van overheidsbeleid.

Een belangrijk middel om sociaal isolement tegen te gaan, zeker voor arbeidsongeschikten die gemiddeld wat ouder zijn en vanwege een slechte gezondheid meer aan huis zijn gebonden, is de telefoon. In 1995 blijkt dat vrijwel alle werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden telefoon bezitten (99%).⁷ Bij alle drie groepen is het telefoonbezit tussen 1982 en 1995 significant toegenomen, het sterkst bij de werklozen. Door Engbersen (1990) wordt veel aandacht geschonken aan de bevinding dat langdurig werklozen relatief vaak over een geheim telefoonnummer beschikken. In de drie stadswijken die hij heeft onderzocht, had 20% tot 45% van de langdurig werklozen met een telefoonaansluiting, een geheim telefoonnummer. Het hebben van een geheim nummer wordt door Engbersen uitgelegd als een manier om zich schuil te houden voor uitkeringsinstanties en zich af te sluiten van de samenleving.

Uit deze studie blijkt echter dat in 1995 inmiddels ook werkenden er vaak voor kiezen telefo nisch onbereikbaar te zijn voor 'vreemden': 25% van hen heeft het telefoonnummer niet in de telefoongids laten opnemen. Bij werklozen en arbeidsongeschikten bedraagt dit percentage 36 respectievelijk 16. Afsluiting van de samenleving via een geheim telefoonnummer is dus geen strategie (meer) die typisch is voor niet-werkenden.

In het oordeel over contacten met de directe sociale omgeving, blijkt er noch bij werklozen, noch bij arbeidongeschikten sprake te zijn van een verandering. Beide categorieën zijn in 1995 ongeveer even tevreden met hun familie en vrienden als in 1982. Zowel van de werklozen als van de arbeidsongeschikten geeft in 1995 echter een veel hoger percentage dan in 1982 te kennen dat vrienden en met name familieleden vervelende opmerkingen maken over het feit dat zij werkloos of arbeidsongeschikt zijn. Bij de werklozen is het percentage dat van familie vervelende opmerkingen te horen krijgt, gestegen van 13% naar 24%, en bij de arbeidsongeschikten van 9% naar 20%.

Ten aanzien van de contacten met buurtgenoten, ten slotte, is het oordeel van beide groepen niet-werkenden weinig veranderd. De situatie van werkenden lijkt in dit opzicht verslechterd: zij zijn in 1995 minder dan in 1982 van mening dat zij in de buurt een leuke kennissenkring hebben en dat de mensen in hun buurt vriendelijk en hulpvaardig zijn.

Als aan werklozen niet naar concrete primaire relaties wordt gevraagd, maar meer in abstracte termen naar het ervaren van sociaal isolement, dan zijn werklozen in 1995 wél duidelijk negatiever dan in 1982. Sociale uitsluiting komt blijkbaar niet zozeer tot uiting in het ontbreken van goede primaire relaties, met familie en vrienden, maar heeft veeleer betrekking op de samenleving als geheel.

Arbeidsongeschikten scoren in 1982 ongeveer hetzelfde als de werklozen. Aan hen is deze vraag in 1995 niet voorgelegd, zodat niet kan worden vastgesteld of ook bij hen sprake is van een toename van sociaal isolement.

De toename van sociaal isolement die bij werklozen wordt geconstateerd, zou kunnen samenhangen met veranderingen in bestandssamenstelling van werklozen, met name met het feit dat in 1995 de werklozen gemiddeld genomen langer werkloos zijn dan in 1982. Als rekening wordt gehouden met verschillen in werkloosheidsduur, sekse, opleiding en leeftijd, dan blijkt er inderdaad geen significant verschil meer tussen de jaren in de mate van sociaal isolement (zie tabel 6.15b in bijlage B). De brutoverandering wijkt dus af van de nettoverandering. Toch blijkt dit niet veroorzaakt te worden door een langere werkloosheidsduur in 1995. Deze heeft wel enige invloed, maar vormt geen grote verklaringsbron voor het geconstateerde verschil tussen 1982 en 1995. Sekse blijkt van veel groter belang: omdat vrouwen meer sociaal isolement rapporteren en het bestand in 1995 uit relatief veel vrouwen bestaat, wordt de gemiddelde score in 1995 voor dit nadeel van niet-werken na correctie lager.

Tabel 6.15 Aspecten van sociaal isolement; werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden, 1982 en 1995

	werklozen			arbeidsongeschikten			werkenden		
	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil
telefoon aanwezig ^a	75	99	*	90	99	*	92	99	*
tevreden over naaste familie ^a	4,17	4,12	n.s.	4,12	4,03	n.s.	4,25	4,21	n.s.
tevreden over vrienden ^a	4,04	3,96	n.s.	3,93	3,97	n.s.	4,12	4,10	n.s.
familie maakt vervelende opmerkingen ^b	13	24	*	9	20	*			
vrienden maken vervelende opmerkingen ^b	12	17	*	9	16	*			
contact in de buurt moeilijk te leggen ^c	2,61	2,50	n.s.	2,53	2,45	n.s.	2,48	2,51	n.s.
heeft leuke kennissenkring in buurt ^c	3,59	3,30	*	3,55	3,61	n.s.	3,59	3,33	*
buurt is vriendelijk, hulpvaardig ^c	3,69	3,59	n.s.	3,83	3,71	n.s.	3,96	3,78	*
sociaal isolement als nadeel van niet-werken ^d	1,51	1,72	*	1,59	-				
frequentie van uitgaan ^e	2,47	2,42	n.s.	2,11	2,26	*	2,73	3,00	*

^a Percentage 'ja'.

^b Antwoordschaal lopend van 1 'buitengewoon ontevreden' tot 5 'buitengewoon tevreden'.

^c Antwoordschaal lopend van 1 'helemaal oneens' tot 5 'helemaal eens'.

^d Antwoordschaal lopend van 1 'niet van toepassing' tot 3 'sterk van toepassing'.

^e Antwoordschaal lopend van 1 'nooit' tot 4 'vaak'.

* Significant verschil tussen jaren (Scheffé-toets, $p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95)

Sociale status

Dat mensen hun sociale status voor een belangrijk deel aan hun werk ontleen, is in onze westerse samenleving welhaast een vanzelfsprekendheid. Nog steeds is 'wat doet u voor werk?' een veel voorkomende vraag aan mensen die men voor het eerst ontmoet. Verwacht zou kunnen worden dat in een periode van massale werkloosheid zoals die in 1982 gold, niet-werkenden zich meer geaccepteerd voelen en minder aan status verliezen dan in 1995, wanneer er weer wat meer kansen aan de horizon gloren om aan het werk te gaan.

De onderzoeksbevindingen zijn hierover echter niet eenduidig. Enerzijds blijken zowel werklozen als arbeidsongeschikten in 1995 meer tevreden te zijn over hun maatschappelijke positie dan in 1982 en minder het gevoel te hebben dat ze op hun uitkering worden aangekeken. Anderzijds voelen werklozen zich in 1995 meer dan in 1982 nutteloos door hun werkloosheid. De samenleving is derhalve naar hun beleving positiever over hen gaan oordelen, maar hun zelfbeeld is tegelijkertijd negatiever geworden. Mogelijk dat deze bevindingen geïnterpreteerd kunnen worden vanuit de verdergaande individualisering in de samenleving, waarbij meer

nadruk is komen te liggen op de eigen verantwoordelijkheid en de 'plicht' tot ontplooiing. Het zijn niet zozeer de eisen vanuit de samenleving, maar meer de eisen die men aan zichzelf stelt die een gevoel van falen veroorzaken.

Tabel 6.16 Aspecten van sociale status; werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden, 1982 en 1995

	werklozen			arbeidsongeschikten			werkenden		
	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil
tevredenheid over maatschappelijke positie ^a	2,59	2,93	*	3,13	3,30	*	3,85	3,90	n.s.
gevoel van nutteloosheid ^b	1,60	1,89	*	1,56	-				
gevoel minder waard te zijn dan vroeger ^b	1,53	1,57	n.s.	1,82	-				
mensen kijken je erop aan als je uitkering hebt ^c	3,47	3,13	*	3,33	2,99	*			

^a Antwoordschaal lopend van 1 'buitengewoon ontevreden' tot 5 'buitengewoon tevreden'.

^b Antwoordschaal lopend van 1 'niet van toepassing' tot 3 'sterk van toepassing'.

^c Antwoordschaal lopend van 1 'helemaal oneens' tot 5 'helemaal eens'.

* Significant verschil tussen jaren (Scheffé-toets, $p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95)

Maatschappelijke participatie

Betaalde arbeid betreft mensen bij de samenleving. Een werkring haalt mensen naar de buitenwereld. Het is dan ook aannemelijk dat werklozen en arbeidsongeschikten zich minder betrokken zullen voelen bij de maatschappij naarmate zij langer uit het arbeidsproces zijn. Omdat de werkloosheidsduur in 1995 gemiddeld langer is dan in 1982, kan worden verwacht dat de werklozen zich in 1995 meer vervreemd voelen van de samenleving dan in 1982. Dit blijkt inderdaad het geval te zijn. Eveneens volgens de verwachting verdwijnt het verschil na correctie voor onder andere werkloosheidsduur (zie tabel 6.17b in bijlage B).

Tabel 6.17 Aspecten van maatschappelijke participatie; werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden, 1982 en 1995

	werklozen			arbeidsongeschikten			werkenden		
	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil
gevoel van maatschappelijke vervreemding ^a	1,70	1,85	*	1,77	-				
tevredenheid met de maatschappij ^b	2,51	2,67	*	2,67	2,54	n.s.	2,89	2,97	n.s.
politieke interesse ^c	1,77	1,85	n.s.	1,86	1,92	n.s.	2,07	2,00	n.s.
politieke richting ^d	3,68	3,57	n.s.	3,88	3,78	n.s.	4,02	3,98	n.s.
heeft gestemd bij laatste verkiezingen (% ja)	78	76	n.s.	87	85	n.s.	91	84	*
is nu lid van vakbond (% ja)	22	9	*	30	20	*	34	29	n.s.
nu of vroeger lid van vakbond (% ja)	46	33	*	68	50	*	50	45	n.s.
opgezegd na verlies van werk (% ja)	12	16	n.s.	22	19	n.s.			

^a Antwoordschaal lopend van 1 'niet van toepassing' tot 3 'sterk van toepassing'.

^b Antwoordschaal lopend van 1 'buitengewoon ontevreden' tot 5 'buitengewoon tevreden'.

^c Antwoordschaal lopend van 1 'geen interesse' tot 3 'veel interesse'.

^d Antwoordschaal lopend van 1 'uiterst links' tot 7 'uiterst rechts'.

* Significant verschil tussen jaren (Scheffé-toets, $p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95)

Opmerkelijk is dat werklozen in 1995, ondanks berichtgeving in de media over normvervaging en andere negatieve processen in de samenleving, meer tevreden zijn over de maatschappij dan in 1982. Bij arbeidsongeschikten en werkenden is de mate van tevredenheid ongewijzigd gebleven.

De politieke interesse en politieke richting blijken in de loop der jaren niet veranderd bij de werklozen en de arbeidsongeschikten. In 1995 is er ongeveer even vaak gestemd voor de meest recente Tweede-Kamerverkiezingen als in 1982.

Alleen onder werkenden is het aandeel stemmers in de loop der tijd duidelijk afgenomen. De gerapporteerde interesse in de politiek is echter ook bij hen vrijwel gelijk gebleven, evenals de gemiddelde score op de schaal voor politieke oriëntatie. In vakbondslidmaatschap kan wel een flink verschil worden geconstateerd tussen de twee jaren: in 1982 zijn werklozen en arbeidsongeschikten veel vaker lid of lid geweest van een vakbond dan in 1995 het geval is (22% resp. 30% versus 9% resp. 20%). Bij de werkenden ligt het percentage vakbondsleden in 1995 eveneens lager, maar is deze afname niet-significant.

Het geheel overziend, kan voor alle drie groepen worden geconstateerd dat er in de loop der tijd weinig veranderingen zijn opgetreden ten aanzien van hun maatschappelijke participatie en politieke betrokkenheid.

Tijdsstructurering

Op het punt van tijdsstructurering zijn in de leefsituatie-onderzoeken geen vragen opgenomen die als een rechtstreekse operationalisatie kunnen worden beschouwd. Wel is informatie beschikbaar over een aantal voor- en nadelen van niet-werken die naar de tijdsbesteding verwijzen. De geselecteerde nadelen hebben betrekking op

een verslechtering van de tijdsstructurering, bij de voordelen gaat het om een verbetering daarvan. Hier worden deze voor- en nadelen gebruikt als indicator voor aspecten van tijdsstructurering.

Tabel 6.18 Aspecten van tijdsstructurering: werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden, 1982 en 1995

	werklozen			arbeidsongeschikten			werkenden		
	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil	1982	1995	1995
nadelen ^a									
gevoel van doelloosheid	1,65	2,01	*	1,53					
geen geregeld leven	1,56	1,50	n.s.	1,40					
voordelen ^a									
relaxen, uitrusten, slapen	1,83	1,45	*	1,78					
meer tijd voor hobby's	2,29	1,90	*	2,13					
meer tijd voor gezinsleven	2,18	1,93	*	2,24					
meer vrijheid, geen verplichtingen	2,03	1,95	n.s.	2,14					
weet met tijd geen raad ^b	2,02	1,95	n.s.	1,76	1,67	n.s.	1,32	1,44	*
heeft hobby's (% ja)	90	86	n.s.	88	87	n.s.	95	91	n.s.

^a Antwoordschalen lopend van 1 'niet van toepassing' tot 3 'sterk van toepassing'.

^b Antwoordschaal lopend van 1 'nooit' tot 4 'vaak'.

* Significant verschil tussen jaren (t-toets, $p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95)

Het blijkt dat werklozen ten aanzien van een aantal van de aspecten die met tijdsstructurering te maken hebben, in 1995 meer negatieve gevolgen van niet-werken ondervinden dan in 1982. In 1995 zijn zij meer dan in 1982 van mening dat niet-werken leidt tot doelloosheid, terwijl zij in mindere mate de voordelen ervaren van relaxen, en van tijd voor het gezin en voor hobby's. Toch is zowel van werklozen als van arbeidsongeschikten het aandeel dat zich geen raad weet met de tijd, ongeveer gelijk gebleven, terwijl juist werkenden hier in 1995 gemiddeld hoger op scoren dan in 1982.

Persoonlijk welbevinden

Het welbevinden van mensen wordt bepaald door veel verschillende dimensies. Het SCP heeft een objectieve maat ontwikkeld om het welzijn van burgers te meten, de zogeheten Leefsituatie-index. Deze index is gebaseerd op vijftien verschillende indicatoren op de terreinen van woonsituatie, gezondheidstoestand, consumptief vermogen en de vrijetijdsbesteding (SCP 1998b). Op basis van deze index blijkt het welzijn van burgers duidelijk verbeterd tussen 1974 en 1993. Omdat een objectieve maat nog niet direct iets zegt over hoe mensen hun situatie beleven, is in de *Sociale en Culturele Verkenningen 1996* ook gekeken naar de tevredenheid van mensen met (aspecten van) hun leefsituatie. De objectieve Leefsituatie-index blijkt duidelijk samen te hangen met de subjectieve waardeoordelen (SCP 1996b). Voor het meten van welbevinden biedt het hier gehanteerde onderzoek (LWW'82 en

LWW'95) geen andere dan subjectieve gegevens. Aan de respondenten is het tevredenheidsoordeel ten aanzien van elf levensaspecten gevraagd. Op basis van deze elf scores is een score voor algemene tevredenheid geconstrueerd (zie noot 8 in hoofdstuk 3). Uit tabel 6.19 is af te lezen dat de algemene tevredenheid tussen 1982 en 1995 bij geen van de drie groepen significant is veranderd, hoewel op onderdelen van de leefsituatie soms wel sprake is van verandering in de mate van tevredenheid. De richting van die veranderingen varieert per levensaspect en per arbeidsmarktcategory.

Tabel 6.19 Aspecten van welbevinden,^a werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden, 1982 en 1995

	werklozen			arbeidsongeschikten			werkenden		
	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil	1982	1995	1995
algemene tevredenheid ^b	3,43	3,46	n.s.	3,47	3,49	n.s.	3,94	3,90	n.s.
tevredenheid met									
gezondheid	4,11	3,70	*	2,76	2,58	*	4,23	3,99	*
dagelijkse bezigheden	3,45	3,50	n.s.	3,67	3,77	n.s.	4,09	4,07	n.s.
vrienden- of kennissenkring	4,04	3,96	n.s.	3,93	3,97	n.s.	4,12	4,10	n.s.
naaste familieleden	4,17	4,12	n.s.	4,12	4,03	n.s.	4,25	4,21	n.s.
financiële positie	2,75	2,85	n.s.	3,32	3,34	n.s.	3,76	3,76	n.s.
maatschappelijke positie	2,59	2,93	*	3,13	3,30	*	3,85	3,90	n.s.
de maatschappij waarin we leven	2,51	2,67	*	2,67	2,54	n.s.	2,89	2,97	n.s.
het leven dat men op dit moment leidt	3,00	3,23	*	3,41	3,48	n.s.	4,05	3,95	*
woonsituatie	3,77	3,82	n.s.	3,98	4,08	n.s.	4,17	3,99	*
onderwijs en opleiding die men heeft genoten	3,33	3,43	n.s.	3,35	3,48	n.s.	3,77	3,80	n.s.
de jeugdijaren thuis	3,97	3,80	*	3,80	3,75	n.s.	4,11	4,14	n.s.

^a Antwoordschalen lopend van 1 'buitengewoon ontevreden' tot 5 'buitengewoon tevreden'.

^b Gemiddelde van de scores op de afzonderlijke items met betrekking tot tevredenheid.

* Significant verschil tussen jaren (t-toets, $p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95)

Op een van die aspecten, de gezondheid, wordt hier nader ingegaan. Reden is dat de eigen gezondheid al jarenlang nummer één staat als het gaat om welk aspect van het leven men het belangrijkste vindt. Dit toegekende belang is in de afgelopen twintig jaar bovendien aanzienlijk toegenomen (SCP 1996a). Daarnaast worden gezondheidsproblemen in de literatuur veelvuldig als gevolgen van niet-werken genoemd.

Omdat de werklozen in 1982 minder uitzicht hadden op een nieuwe baan dan de werklozen in 1995, kan worden verwacht dat de gezondheid in het eerstgenoemde jaar als slechter wordt ervaren (zie verwachting 1). Dit blijkt echter niet het geval. Ten aanzien van zowel de psychische als de fysieke gezondheid melden werklozen meer klachten in 1995 dan in 1982. In 1995 ervaren zij in grotere mate geestelijke spanningen en een lichamelijke achteruitgang, en hebben zij meer last van futloosheid (zie tabel 6.20). Ook hebben zowel werklozen als arbeidsongeschikten

in 1995 een duidelijk negatiever oordeel over hun gezondheid dan in 1982. Opmerkelijk is echter dat deze vermindering van de subjectieve gezondheid niet alleen voor de werklozen en arbeidsongeschikten geldt, maar ook voor de werkenden. De mate van verslechtering is bij de werklozen het sterkst, gevolgd door die bij de arbeidsongeschikten en vervolgens door die bij de werkenden. Het blijkt dat de verslechtering bij werklozen en werkenden vooral tot uiting komt in het geringere percentage dat zijn gezondheid als 'heel goed' bestempelt. Bij de werklozen daalt dit percentage van 35 naar 16, en bij de werkenden van 36 naar 28. Bij de arbeidsongeschikten komt de verslechtering daarentegen vooral tot uiting in het hogere percentage dat zijn gezondheid als 'heel slecht' ervaart: 6% in 1982 en 14% in 1995.

Tabel 6.20 Oordeel over gezondheid; werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden 1982 en 1995

	werklozen			arbeidsongeschikten			werkenden		
	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil
gezondheidsaspecten ^a									
geestelijke spanning	1,45	1,61	*	1,59	-				
lichamelijke achteruitgang	1,32	1,50	*	2,09	-				
futloosheid	1,31	1,46	*	1,41	-				
slapeloosheid	1,23	1,26	n.s.	1,40	-				
oordeel gezondheid ^b	4,11	3,78	*	2,92	2,68	*	4,22	4,07	*
gezondheid is ^c									
heel slecht	2	1		6	14		0	0	
slecht	4	6		25	26		2	3	
niet goed, niet slecht	11	21		44	38		11	14	
goed	49	55		22	19		52	55	
heel goed	35	16		3	2		36	28	

^a Antwoordschalen lopend van 1 'niet van toepassing' tot 3 'sterk van toepassing'.

^b Antwoordschaal lopend van 1 'slecht' tot 5 'heel goed'.

^c In procenten.

* Significant verschil tussen jaren (t-toets, $p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95)

De bevinding van een verslechtering van de ervaren gezondheid komt overeen met de bevindingen in de gezondheidsenquête die reeds gedurende een groot aantal jaren door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) wordt gehouden. In deze enquête wordt aan een steekproef van de bevolking periodiek een groot aantal vragen over de gezondheid voorgelegd. Een van de vragen betreft de vraag naar gezondheidsbeleving zoals die ook in de LWW'82 en LWW'95 is gesteld. Uit de CBS-gezondheidsenquête blijkt dat in de periode 1984-1996 het percentage personen met een 'goede' of 'zeer goede' gezondheid gemiddeld met 0,2 procentpunt per jaar is gedaald (CBS 1997d). In het CBS-onderzoek blijkt echter dat er na controle voor veranderingen naar leeftijd en sekse geen sprake meer is van een significante daling. Dit wil zeggen dat de verslechtering van de gezondheids-

beleving (deels) kan worden toegeschreven aan de veroudering van de Nederlandse bevolking. Wanneer in dit onderzoek gecorrigeerd wordt voor verschillen in bestandssamenstelling blijven de verschillen tussen de jaren echter vrijwel ongewijzigd. De verschuivingen in gezondheidsbeleving van werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden hangen dus niet duidelijk samen met een veranderde samenstelling van de categorieën naar sekse, leeftijd, opleiding en duur van werkloosheid of arbeidongeschiktheid.

6.7 Samenvatting en conclusies

In dit hoofdstuk is getracht een antwoord te geven op de volgende twee onderzoeksvragen.

- In welke mate zijn er in de periode 1974-1995 veranderingen opgetreden in de attitudes, het gedrag en de leefsituatie van werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten, voorzover het gaat om aspecten die te maken hebben met arbeid en sociale zekerheid?
- Op welke wijze kunnen deze veranderingen geïnterpreteerd worden vanuit de ontwikkelingen op economisch, politiek, sociaal en cultureel gebied?

Concreet is nagegaan of werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten zijn veranderd in houdingen en opvattingen ten aanzien van arbeid en sociale zekerheid, in arbeidsmarktgedrag en in de beleving van hun leefsituatie. Ten aanzien van al deze aspecten blijkt er sprake van enige verandering.

Attitudes en zoekgedrag

In de periode 1974-1995 is er in de samenleving een grotere acceptatie ontstaan van een situatie van niet-werken. Zowel door werkenden als door werklozen en arbeidsongeschikten wordt de plicht tot arbeid in 1995 in mindere mate onderschreven dan in 1982. Bovendien hebben werklozen en arbeidsongeschikten in 1995 minder het gevoel dat zij hun hand moeten ophouden of dat mensen hen erop aankijken dat zij een uitkering ontvangen. Dit duidt erop dat zij zich minder gestigmatiseerd voelen.

De grotere tolerantie ten aanzien van niet-werken blijkt echter niet gepaard te gaan met een grotere tolerantie ten aanzien van het gebruik van de sociale zekerheid. Dit kan worden afgeleid uit twee ontwikkelingen. Werklozen en arbeidsongeschikten beschouwen het recht op een uitkering in 1995 minder als vanzelfsprekend dan in 1982. Daarnaast is de bereidheid van werklozen om een baan met onaantrekkelijke kenmerken te accepteren, duidelijk toegenomen. Om uit de uitkering te raken, wacht men niet tot de meest passende en meest gewenste baan zich aandient, maar is men in 1995, meer dan in 1982 en 1974, bereid concessies te doen. Met name de bereidheid een baan te aanvaarden met een 'flexibel' kenmerk is in 1995 groot. Een aanzienlijk deel van de werklozen zegt bereid te zijn een baan buiten het eigen vak of beroep te aanvaarden, een halve baan te accepteren met daarnaast een aanvullende uitkering, op basis van een tijdelijk contract te gaan werken, eenvoudiger werk te accepteren of een baan aan te nemen waarvoor omscholing verplicht is.

Overigens kan hier wel een duidelijk spanningsveld geconstateerd worden tussen de ontwikkeling in bereidheid en die in wensen. Terwijl de eisen die werklozen aan een baan stellen in de periode 1974-1995 zijn afgenomen, zijn de wensen ten aanzien van een aantal arbeidsvoorwaarden in diezelfde periode duidelijk toegenomen. Zo vindt men in 1995 een vaste baan, gunstige aanvangstijden en werk dicht bij huis belangrijker dan in 1974, terwijl tegelijkertijd de bereidheid tot het aannemen van een tijdelijke baan, een baan met onregelmatige werktijden en een lange reisduur is toegenomen.

De reacties van met name werklozen op het verlies van hun baan laten in 1995 een actievere houding zien dan in 1982 het geval was. Ondanks de gemiddeld langere werkloosheidsduur in 1995 berusten zij minder in hun situatie en zijn zij minder van oordeel dat werken niet meer voor hen is weggelegd. De werklozen schatten hun arbeidsmarktkansen ook als duidelijk beter in dan in 1982 het geval was. Bij arbeidsongeschikten is deze inschatting niet veranderd. Zij beschouwen hun kans op werk in beide jaren als slecht.

Beleving van de leefsituatie

De actievere houding van werklozen om weer betaald werk te vinden, tot uiting komend in hun grotere acceptatiebereidheid en geringere berusting, kan mede verklaard worden uit het feit dat zij in 1995 in sterkere mate nadelen en in mindere mate voordelen ervaren van een situatie van niet-werken. Voor de zes functies van arbeid (middel tot inkomen, sociale contacten, sociale status, maatschappelijke betrokkenheid, tijdsbesteding en persoonlijk welbevinden) is nagegaan of de beleving ervan veranderd is.

Wat het oordeel over inkomen betreft blijken er geen veranderingen in de verwachte richting te zijn opgetreden. De tevredenheid over het inkomen is zowel bij de werklozen als bij de arbeidsongeschikten en de werkenden in 1995 gelijk aan die van 1982. Dit is opmerkelijk gezien de relatieve verlaging van de uitkeringen en de verbetering van de inkomens van werkenden. Wel blijkt uit het spaar- en betalingsgedrag dat er sprake is van enige financiële verslechtering.

Wat sociale contacten betreft is het oordeel over primaire relaties met familie en vrienden bij geen van drie groepen gewijzigd. Voor werklozen en arbeidsongeschikten geldt dit ook ten aanzien van de buurtgenoten. Wel zeggen werklozen in 1995 (aan arbeidsongeschikten en werkenden is deze vraag niet voorgelegd) significant vaker een gevoel van sociaal isolement te ervaren. Waarschijnlijk duidt dit op het gemis van sociale contacten met de samenleving als geheel, de buitenwereld die verder gaat dan familie en vrienden.

Met betrekking tot sociale status worden geen eenduidige veranderingen geconstateerd. Werklozen ervaren in 1995 sterker dan in 1982 een gevoel van nutteloosheid. Anderzijds tonen zowel werklozen als arbeidsongeschikten zich in 1995 meer tevreden over hun maatschappelijke positie en voelen zij zich minder gestigmatiseerd vanwege het feit dat zij een uitkering ontvangen.

Als een indicator voor maatschappelijke participatie is gekeken naar de politieke

betrokkenheid van werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden. Voor de eerste twee groepen blijkt deze niet of nauwelijks te zijn veranderd tussen 1982 en 1995. Zij rapporteren gemiddeld evenveel politieke interesse en het aandeel stemmers is ongeveer gelijk gebleven. Alleen werkenden blijken in 1995 minder vaak te hebben gestemd dan in 1982. Werklozen en arbeidsongeschikten zijn in 1995 wel minder vaak lid (of lid geweest) van een vakbond. Globaal gezien is de maatschappelijke participatie echter vrijwel onveranderd gebleven, zowel onder werkenden als niet-werkenden.

Wat de tijdsbesteding betreft kan worden geconstateerd dat werklozen in 1995 meer negatieve gevolgen van niet-werken onderkennen dan in 1982. Het is echter de vraag of dit aan het niet-werken ligt. Op een van de twee aspecten waarop vergelijking met werkenden mogelijk is (geen raad weten met de tijd), is namelijk ook bij werkenden sprake van een verslechtering.

Een negatieve ontwikkeling voor zowel werkenden als niet-werkenden treedt eveneens op ten aanzien van de beleving van de gezondheid. Deze is bij werkenden dan wel beter dan bij werklozen en met name dan bij arbeidsongeschikten, maar voor alle drie groepen geldt dat de gezondheid in 1995 als significant slechter wordt ervaren dan in 1982.

Hoewel op een aantal punten veranderingen zijn opgetreden, leidt het bovenstaande niet tot de conclusie dat de leefsituatie van werklozen en arbeidsongeschikten tussen 1982 en 1995 sterk is gewijzigd. Waar sprake is van significante verschillen, zijn deze vaak beperkt van omvang. Bovendien zijn er ten aanzien van een aantal belevingsaspecten in het geheel geen wijzigingen opgetreden. Er blijkt derhalve sprake te zijn van een zekere mate van continuïteit.

De bevindingen bezien vanuit de geformuleerde verwachtingen

Tot nog toe is bij de interpretatie van de bevindingen ad hoc gebruik gemaakt van de verwachtingen die in hoofdstuk 5 zijn opgesteld. Hier zullen deze verwachtingen nog eens de revue passeren en zal worden nagegaan in hoeverre zij door de gegevens worden ondersteund.

Op grond van ontwikkelingen op de arbeidsmarkt is de verwachting geformuleerd dat de aantrekkende economie een gunstig effect zou hebben op de situatie van niet-werkenden in 1995 (verwachting 1), tot uiting komend in onder meer een sterker arbeidsethos, minder berusting in de werkloosheid en actiever zoekgedrag. De resultaten geven redelijk ondersteuning aan de verwachting. Het arbeidsmarktgedrag van werklozen in 1995 hangt duidelijk samen met de gunstige ontwikkeling van de werkgelegenheid. In vergelijking met de werklozen in 1982 geven zij zichzelf betere arbeidsmarktkansen en stellen zij zich minder berustend op ten aanzien van hun situatie. Ook hun toegenomen acceptatiebereidheid, met name ten aanzien van flexibele arbeid, is in lijn met de verwachting.

Verwachting 2 werd geformuleerd op basis van ontwikkelingen in de sociale zekerheid, zoals de verlaging van de uitkeringsniveaus, de beperking van het beroep op de uitkeringsregelingen en de grotere nadruk op uitstroombevordering.

Verwacht werd dat niet-werkenden in 1995 minder gunstig zouden oordelen over hun inkomenspositie dan die in 1982 en actiever op zoek zouden gaan naar een nieuwe baan. Deze verwachting wordt slechts ten dele door de resultaten bevestigd. Hoewel de financiële achteruitgang in absolute zin in beide jaren als het belangrijkste nadeel van niet-werken wordt beschouwd, is de mate waarin dit nadeel van toepassing wordt geacht relatief afgenomen. De tevredenheid van werklozen en arbeidsongeschikten met hun inkomen, is bovendien in 1995 even groot als in 1982. Ten aanzien van het zoekgedrag blijken werklozen, zoals gezegd, wel meer bereid tot het aanvaarden van minder aantrekkelijk werk, maar is de frequentie van het contact met het arbeidsbureau afgenomen.

Op grond van ontwikkelingen op het terrein van normen en waarden, zijn twee tegengestelde verwachtingen geformuleerd. Conform de pessimistische cultuurvisie (verwachting 3a) zou het arbeidsethos in 1995 lager zijn dan in 1982 en zouden niet-werkenden meer proberen maximaal gewin te halen uit hun uitkeringssituatie. Men ziet de uitkering als een recht en is slechts in geringe mate genegen tot het zoeken naar een nieuwe baan. De optimistische cultuurvisie (verwachting 3b) gaat er daarentegen vanuit dat men betaalde arbeid ziet als een belangrijk middel tot zelfontplooiing. Werklozen zouden daarom juist actief zoekgedrag vertonen. Beide verwachtingen worden gedeeltelijk ondersteund door de resultaten. Het lagere arbeidsethos dat in 1995 bij zowel werkenden als niet-werkenden is gevonden, vormt een bevestiging van verwachting 3a. Echter, er is geen reden om aan te nemen dat de hedendaagse niet-werkende zo lang mogelijk van zijn of haar uitkering wil 'genieten'. Het recht op een uitkering wordt in 1995 als minder vanzelfsprekend beschouwd dan ruim tien jaar eerder, terwijl men juist meer bereid is tot het aanvaarden van werk met minder gunstige kenmerken. Deze bevindingen vormen derhalve ondersteuning voor verwachting 3b.

Ook passen zij bij de veranderde visie op de verzorgingsstaat. Daarin is het accent verschoven van rechten naar plichten en is een grotere nadruk komen te liggen op de plicht van uitkeringsontvangers om werk te zoeken (verwachting 3c). De bevinding dat niet-werkenden het recht op een uitkering minder vanzelfsprekend vinden, minder in hun uitkeringssituatie berusten en meer acceptatiebereidheid tonen, duidt erop dat zij de visie achter de veranderingen in het sociale zekerheidsstelsel tot op zekere hoogte hebben geaccepteerd. Dit komt ook tot uiting in het feit dat werklozen tussen 1982 en 1995 niet minder tevreden zijn geworden over hun financiële positie, terwijl veranderingen in wet- en regelegeving wel hebben geleid tot een kariger en selectiever uitkeringsstelsel.

Ten slotte blijken sociale veranderingen, die hebben geleid tot een andere samenstelling van de beroepsbevolking en daarmee ook van de werklozen- en arbeidsongeschiktenpopulatie, slechts een beperkte invloed te hebben gehad op attitudes, gedrag en beleving van de leefsituatie. Verwacht had mogen worden dat de toename van het percentage vrouwen en hoogopgeleiden en de afname van de jongste en oudste leeftijdsgroep in de beroepsbevolking, gevolgen zouden hebben. Correctie voor deze verschillen in de bestandssamenstelling, blijkt echter slechts bij

een beperkt aantal aspecten tot wijziging van de resultaten te leiden. De bevinding dat de financiële achteruitgang ten gevolge van werkloosheid minder sterk als nadeel wordt ervaren in 1995 dan in 1982, kan worden toegeschreven aan het feit dat het werklozenbestand in het eerstgenoemde jaar voor een groter deel uit vrouwen bestaat. Ook het sterkere gevoel van sociaal isolement onder werklozen in 1995 blijkt met het grotere aandeel vrouwen samen te hangen. Het arbeidsethos wordt voor een belangrijk deel bepaald door het opleidingsniveau. De afname van het arbeidsethos tussen 1982 en 1995 blijkt dan ook te moeten worden toegeschreven aan de stijging van het opleidingsniveau in die periode. Een laatste verandering in de bevindingen als gevolg van de correctie voor verschillen in de bestandssamenstelling, heeft betrekking op het belang dat aan een hoog loon wordt gehecht. Het feit dat dit werkaspect in 1995 ongecorrigeerd minder belangrijk wordt gevonden dan in 1974, blijkt eveneens gerelateerd te zijn aan het gestegen opleidingsniveau. Hoger opgeleiden vinden een hoog loon minder belangrijk dan lager opgeleiden.

Noten

- ¹ Om een trend daadwerkelijk te kunnen vaststellen, zijn eigenlijk meer meetpunten vereist dan in deze studie beschikbaar zijn (in een aantal gevallen drie, maar veelal twee meetmomenten).
- ² De term 'bruto'trend/verandering wordt ook door het CBS gebruikt voor de beschrijving van ongewogen onderzoeksresultaten. In plaats van de hier gebruikte term 'netto'trend/verandering, gebruikt het CBS de term 'gecontroleerde trend' voor een beschrijving van onderzoeksresultaten waarbij de resultaten herwogen zijn naar een aantal kenmerken (CBS 1997d).
- ³ Verondersteld had kunnen worden dat ook vrouwen een hoog loon minder belangrijk zouden vinden en dat het vooral de variabele sekse zou zijn, die ervoor zou zorgen dat na correctie de scores op 'belang hoog loon' veranderen. Deze veronderstelling blijkt onjuist: mannen en vrouwen hechten in ongeveer dezelfde mate belang aan het aspect van een hoog loon.
- ⁴ Wat bij het meten van acceptatiebereidheid 'onaantrekkelijke kenmerken' wordt genoemd, hoeft niet voor iedereen als onaantrekkelijk te gelden. Zo geven sommige werklozen de voorkeur aan een tijdelijk contract of aan een baan buiten eigen vak of beroep. De lijst met kenmerken is echter zo samengesteld dat acceptatie ervan in het algemeen wel als een concessie van de werkloze wordt gezien.
- ⁵ Flexibele contracten omvatten echter ook banen waarbij de arbeidsduur varieert tussen een overeengekomen minimum en maximum aantal uren per week. Het gaat daarbij onder andere om uitzend-, oproep- en invalkrachten. Over dit type contracten is in dit onderzoek geen informatie aanwezig.
- ⁶ Overigens is de WWV-uitkering, die men ontving na een half jaar WW, per 1 januari 1987 afgeschaft.
- ⁷ In beide onderzoeksjaren is aan respondenten gevraagd of zij telefoon hebben. Verondersteld is dat hierbij ook telefoonbezitters met een geheim nummer zijn geteld. In 1995 is aan respondenten expliciet gevraagd of hun telefoonnummer in de gids staat of bij inlichtingen kan worden opgevraagd.

DEEL IV SLOTBESCHOUWING EN SUMMARY

1 Inleiding

Terugdringing van het beroep op de sociale zekerheid vormt een belangrijke doelstelling van het overheidsbeleid. Met name wordt getracht het aantal werklozen, bijstandsontvangers en arbeidsongeschikten te beperken. Hieraan wordt enerzijds invulling gegeven door het creëren van werkgelegenheid, anderzijds door het recht op een uitkering aan banden te leggen en de toeleiding naar arbeid te intensiveren. In deze studie staan de gevolgen van niet-werken voor het individu centraal.

Nagegaan is of werklozen en arbeidsongeschikten verschillen van werkenden in hun opvattingen over arbeid en sociale zekerheid, in hun zoekgedrag en in hun beleving van de eigen leefsituatie. Daarnaast is onderzocht of er door de jaren heen veranderingen zijn opgetreden in attitudes, zoekgedrag en leefsituatie van elk van deze drie arbeidsmarktcategoryën.

Naar de gevolgen van niet-werken is in Nederland reeds veel onderzoek verricht, evenals naar de leefsituatie van werklozen en, in mindere mate, arbeidsongeschikten. De meeste van deze studies bieden echter geen mogelijkheid tot vergelijking tussen groepen en tot vergelijking in de tijd. In de huidige studie is over een groot aantal variabelen informatie van zowel werklozen en arbeidsongeschikten als werkenden beschikbaar. Bovendien is informatie aanwezig van drie verschillende jaren (1974, 1982 en 1995).

De volgende vragen zijn in dit rapport aan bod gekomen:

- In welke mate verschillen werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten van elkaar voorzover het gaat om aspecten die te maken hebben met arbeid en sociale zekerheid?
- Met welke kenmerken van werklozen hangen verschillen in attitudes, gedrag en beleving van de leefsituatie samen? Zijn er homogene groepen te onderscheiden binnen de categorie werklozen?
- In welke mate zijn er in de periode 1974-1995 veranderingen opgetreden in de attitudes, het gedrag en de leefsituatie van werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten, voorzover het gaat om arbeid en het gebruik van sociale zekerheid?
- Op welke wijze kunnen deze veranderingen geïnterpreteerd worden vanuit de ontwikkelingen op economisch, politiek, sociaal en cultureel gebied in Nederland?

Gebruikte data

Voor de analyses is gebruik gemaakt van drie verschillende databestanden. Voor het jaar 1974 zijn gegevens over werklozen beschikbaar in het databestand Bestrijding excessieve werkloosheid. Voor de jaren 1982 en 1995 zijn de enquêtes

Leefsituatie werkenden en werklozen uit die jaren gebruikt, waarbij naast werklozen ook arbeidsongeschikten en werkenden zijn ondervraagd. Per categorie gaat het in elk jaar om 300 tot ruim 800 respondenten.

Voor de analyses waarbij een vergelijking in de tijd werd gemaakt (de longitudinale analyses), was het noodzakelijk dat de drie databestanden zo veel mogelijk vergelijkbaar waren, zowel ten aanzien van de formulering van de vragen als ten aanzien van de samenstelling van de verschillende steekproeven. Indien de gestelde vragen niet aan de vergelijkbaarheidseis voldeden, zijn zij buiten de analyses gehouden. Dit heeft tot gevolg gehad dat de trendanalyses op slechts een deel van de beschikbare gegevens zijn uitgevoerd. Om dezelfde reden is ook een aantal subgroepen respondenten van de analyses uitgesloten. De gevonden veranderingen in de tijd hebben dan ook alleen betrekking op werklozen met een werkloosheidsduur van minimaal drie maanden, op volledig arbeidsongeschikten en op werkenden met een voltijdbaan. Het ging steeds om personen tussen de 18 en 65 jaar oud en met de Nederlandse nationaliteit.

Voor de analyses ten behoeve van de vergelijking tussen werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten is uitsluitend het databestand van 1995 gebruikt. In deze analyses zijn ook werklozen van korter dan drie maanden, gedeeltelijk arbeidsongeschikten en werkenden met een deeltijdbaan betrokken. Allochtonen behoren in dit geval eveneens tot de onderzoeksgroep.

Hierna worden de bevindingen samengevat en geïnterpreteerd. Aan de hand van een aantal onderwerpen zal inzicht worden gegeven in de gevolgen van niet-werken. Allereerst wordt ingegaan op opvattingen van werkenden en niet-werkenden ten aanzien van arbeid en sociale zekerheid. Daarna komt hun arbeidsmarktgedrag aan de orde en wordt ingegaan op de wijze waarop de drie categorieën hun leefsituatie ervaren. Ook wordt aandacht besteed aan vier specifieke groepen op de arbeidsmarkt: vrouwen, laagopgeleiden, allochtonen en langdurig werklozen. Vervolgens wordt een typologie van werklozen beschreven, waarna de belangrijkste bevindingen in een bredere context worden geplaatst. Tot slot wordt een aantal aandachtspunten voor beleid en verder onderzoek gepresenteerd.

2 Opvattingen over arbeid en sociale zekerheid

Verschillen in arbeidsethos tussen werkenden en niet-werkenden

Vanaf eind jaren tachtig wordt regelmatig de veronderstelling geuit dat de lage arbeidsdeelname in Nederland niet alleen veroorzaakt wordt door een tekortschietende vraag naar arbeid, maar ook een gevolg is van het feit dat uitkeringsontvangers zich in financieel en sociaal-normatief opzicht te weinig geprikkeld voelen te gaan werken. Uit deze studie blijkt dat het arbeidsethos van werklozen inderdaad geringer is dan dat van werkenden. Bovendien hechten zij minder belang aan allerlei aspecten van werk. Dit geldt zowel voor intrinsieke aspecten, zoals ontplooiingsmogelijkheden, interessant en verantwoordelijk werk, als voor extrinsieke baankenmerken, zoals een vaste baan en een hoog loon.

De verschillen tussen werklozen en werkenden kunnen niet worden verklaard uit een verschil in samenstelling van de groepen naar sekse, leeftijd, opleiding en etniciteit, aangezien voor deze kenmerken in de analyses is gecorrigeerd. Het is mogelijk dat er sprake is van een selectie-effect: degenen met een laag ethos worden vaker werkloos en blijven langer werkloos. Het is ook mogelijk dat er sprake is van een aanpassingsreactie: indien er geen mogelijkheden zijn om een baan te vinden, zal men zijn normen ten aanzien van het hebben van een baan bijstellen. Omdat er geen panel-data beschikbaar zijn, kan het onderzoek geen uitsluitsel geven over de geldigheid van deze verklaringen. Het feit echter dat arbeidsongeschikten, die evenals werklozen in een niet-werkzame situatie verkeren, in hun opvattingen veel meer lijken op werkenden dan op werklozen, doet vermoeden dat er eerder sprake is van selectie dan van aanpassing. Vanwege hun meer permanente status als niet-werkende zouden arbeidsongeschikten immers nog meer reden hebben om hun normen aan de situatie aan te passen dan werklozen.

Trend naar geringer arbeidsethos en meer zekerheid

Terwijl er tussen de drie categorieën duidelijk verschillen bestaan in opvattingen over arbeid, blijkt er in de periode tussen 1982 en 1995 op dit gebied een bepaalde trend gaande die voor alle drie groepen geldt. Zowel werkenden als niet-werkenden onderschrijven de morele plicht tot arbeid in 1995 in mindere mate dan in 1982. Alle drie groepen zijn van mening dat er belangrijker dingen in het leven zijn dan werken. Er lijkt dan ook een zekere mate van acceptatie van niet-werken te zijn ontstaan in de samenleving. Dit valt ook af te leiden uit het feit dat zowel werklozen als arbeidsongeschikten zich in 1995 minder gestigmatiseerd voelen dan in 1982. Blijkbaar is ook hun omgeving zich toleranter gaan opstellen tegenover een inactieve status.

De grotere acceptatie van niet-werken leidt er niet toe dat men ook gemakkelijker denkt over het gebruik van sociale zekerheid. In 1995 beschouwen werklozen en arbeidsongeschikten het recht op een uitkering als minder vanzelfsprekend dan in 1982. Tegelijkertijd zijn werklozen in de periode tussen 1974 en 1995 steeds meer belang gaan hechten aan een vaste baan. Stond een vaste aanstelling in 1974 nog op de achtste plaats (van de elf) in de rangorde van belangrijkheid van baankenmerken, in 1995 vindt men dit het belangrijkste kenmerk van werk. Ook in hun beoordeling van andere werkaspecten komt tot uiting dat werklozen meer zekerheid zoeken. In vergelijking met ruim twintig jaar eerder, hechten zij in 1995 duidelijk meer belang aan de materiële aspecten van een baan, zoals gunstige werkomstandigheden en arbeidsvoorwaarden. Het feit dat enerzijds het arbeidsethos is afgenomen en anderzijds het belang van baanzekerheid sterk is toegenomen, lijkt een tegenstrijdigheid in zich te bergen. Toch valt dit vanuit de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt wel te begrijpen. In 1995 heeft men reeds vele jaren te maken gehad met een hoge werkloosheid en een steeds flexibeler wordende arbeidsmarkt. Enerzijds leiden deze arbeidsmarktontwikkelingen tot wisselende situaties van werken en niet-werken, waardoor een situatie van non-participatie steeds normaler wordt en men zijn normen ten aanzien van de plicht tot werken dienovereenkomstig aanpast. Anderzijds hebben diezelfde arbeidsmarktontwikkelingen ertoe geleid

dat een vaste baan met gunstige condities een steeds schaarser goed is geworden, waardoor de kans is afgenomen een baan te vinden waarmee men definitief uit de werkloosheid kan geraken. In een dergelijke situatie zullen werklozen meer belang hechten aan baanzekerheid dan in een situatie waarin dit kenmerk meer vanzelfsprekend aanwezig is.

3 Het zoeken naar werk

Acceptatiebereidheid

Verondersteld zou kunnen worden dat werklozen die veeleisend zijn ten aanzien van de kenmerken van een baan, langer werkloos zullen blijven en dat de groep werklozen in grotere mate uit 'veeleisenden' zal bestaan dan de werkenden. Het blijkt echter dat juist de werklozen zich meer bereid tonen minder aantrekkelijk werk te accepteren dan werkenden en gedeeltelijk arbeidsongeschikten. Een groot deel van hen zegt geen moeite te hebben met werk dat buiten het eigen beroep ligt, met werk dat eenvoudiger is dan wat zij gewend zijn, om een tijdelijk contract voor zes maanden te accepteren, zich te laten omscholen of een halve baan te accepteren. Met name de bereidheid om werk dat een flexibele instelling vraagt te accepteren, is derhalve relatief groot. Bovendien is de bereidheid om onaantrekkelijke werk te accepteren in de periode tussen 1974 en 1995 duidelijk toegenomen. Dit geldt voor vrijwel alle (13 van de 16) voorgelegde aspecten. Verondersteld kan worden dat men, om de kans op werk te vergroten, zijn zoekgedrag aanpast aan de arbeidsmarkt, die in 1995 - hoewel aantrekkelijk - slechter is dan in 1974. Ook kan de grote nadruk van de laatste jaren op uitstroom uit de uitkering en de striktere controle en begeleiding door de uitvoeringsinstanties ertoe hebben geleid, dat werklozen zich meer verplicht zijn gaan voelen alle soorten arbeid te accepteren.

De toegenomen bereidheid om werk met een flexibel karakter te accepteren, is goed afgestemd op de behoefte op de arbeidsmarkt, waar als gevolg van toenemende flexibilisering meer sprake is van tijdelijke banen, deeltijdbanen en veranderingen in functie-inhoud. De grotere bereidheid van werklozen om concessies te doen, staat echter wel op gespannen voet met het toegenomen belang dat men hecht aan kenmerken als een vaste baan, werk dicht bij huis en gunstige werktijden.

Zoekactiviteiten

Sinds het begin van de jaren negentig is de controle op de naleving van de sollicitatieplicht verscherpt en zijn de sanctiemogelijkheden verruimd ten aanzien van uitkeringsontvangers die niet aan hun verplichtingen voldoen. Hoewel met de beschikbare gegevens niet kan worden nagegaan of deze beleidsmaatregelen hebben geleid tot een intensiever zoekgedrag van niet-werkenden door de jaren heen, meldt in 1995 wel ruim 80% van de werklozen gedurende het laatste jaar actie te hebben ondernomen ter verkrijging van een baan. De meest gebruikte kanalen daarbij zijn arbeidsbureaus, advertenties in dagbladen en tijdschriften, en uitzendbureaus. Natuurlijk zal de dreiging van mogelijke sancties voor de meeste

werklozen niet de enige of de belangrijkste motivatie vormen om werk te zoeken. Hiervoor is reeds vermeld dat werklozen weinig eisen stellen aan de kenmerken van een nieuwe baan, hetgeen erop duidt dat zij in het algemeen werkwillig zijn. Bovendien trekt sinds een aantal jaren de werkgelegenheid aan, waardoor ook werklozen die voorheen mogelijk geneigd zouden zijn zich van de arbeidsmarkt af te wenden 'omdat er toch geen werk is', nu wel op zoek gaan naar een baan. Uit de gegevens blijkt dat zij optimistischer zijn over de kans op nieuw werk dan ruim tien jaar geleden: het percentage werklozen dat de kans op werk als 'zeer slecht' inschat, is tussen 1982 en 1995 gedaald van 49 naar 38%. Daarentegen zien arbeidsongeschikten, ondanks de economische opleving, geen verbetering van hun mogelijkheden op de arbeidsmarkt. Zowel in 1982 als in 1995 acht het merendeel van hen de kans om weer aan het werk te komen zeer klein.

Contacten met uitvoeringsinstanties

Bedrijfsverenigingen, gemeentelijke sociale diensten en arbeidsbureaus dienen zich sinds een aantal jaren veel actiever op te stellen in de begeleiding van werklozen en gedeeltelijk arbeidsongeschikten naar de arbeidsmarkt. Of dit ook gebeurt, kan aan de hand van deze onderzoeksgegevens slechts bij benadering worden vastgesteld. Zoals zou kunnen worden verwacht, is het contact met de instantie die verantwoordelijk is voor de verstrekking van de desbetreffende uitkering, ongeveer gelijk gebleven tussen 1982 en 1995. Opmerkelijker is de bevinding dat het aandeel werklozen en arbeidsongeschikten dat te maken heeft met het arbeidsbureau in die periode is gedaald. Anderzijds blijkt dat, indien men wél contact heeft gehad, het aantal gesprekken met functionarissen van de arbeidsbureaus is toegenomen. Bij langdurig werklozen ligt dit aantal, zoals te verwachten, hoger dan bij kortdurig werklozen. Tegelijkertijd wordt in 1995 door één op de vijf werklozen gemeld dat het arbeidsbureau minder actief wordt naarmate men langer werkloos is. In 1974 werd dit laatste door 'slechts' één op de tien werklozen gezegd. Ten slotte blijkt dat de frequentie waarmee arbeidsbureaus werk aanbieden aan uitkeringsgerechtigden tussen 1982 en 1995 gelijk is gebleven. In beide jaren meldt ruim een derde deel van de ondervraagden ten minste één keer een baan aangeboden te hebben gekregen. Dit aandeel is geringer dan in 1974 toen 45% van de werklozen minimaal één keer te horen heeft gekregen dat er werk voor hen was. Uiteraard zal dit verschil te maken hebben met verschillen in de werkgelegenheidssituatie in de desbetreffende jaren. De werklozen lijken dit argument echter weinig mee te wegen in hun oordeel ten aanzien van het arbeidsbureau. In 1982 en 1995 wordt de hulp vanuit de arbeidsvoorziening bij het vinden van een nieuwe baan door hen veel vaker (door zo'n 75 à 80%) als onvoldoende bestempeld dan in 1974 (52%).

4 Beleving van de leefsituatie

Voor- en nadelen van werken en niet-werken

Zowel werken als niet-werken heeft voor- en nadelen. Werkenden in 1995 noemen vooral het gevoel van eigenwaarde en het contact met collega's als belangrijke

voordelen van werken. Het gevoel maatschappelijk nuttig te zijn en het hogere inkomen komen op de derde en vierde plaats. Daartegenover staat volgens een aantal van hen het nadeel dat zij minder vrije tijd hebben en lijden onder spanningen en vermoeidheid. Uiteindelijk vinden zij de voordelen van werken echter duidelijk opwegen tegen de nadelen.

In overeenstemming hiermee zien niet-werkenden vooral nadelen van hun situatie. Daarbij noemen zowel werklozen als arbeidsongeschikten de financiële achteruitgang als het belangrijkste nadeel van niet-werken, op enige afstand gevolgd door doelloosheid en onzekerheid over de toekomst. Wel zien zij enig voordeel in het feit dat er nu meer tijd is voor het gezin en voor hobby's. In vergelijking met 1982 worden deze en andere voordelen van niet-werken echter minder sterk ervaren, terwijl de meeste nadelen voor hen juist in sterkere mate aanwezig zijn. Met name geldt dit voor gevoelens van nutteloosheid en doelloosheid.

Berusting

De beleving van het verlies van werk kan ook worden afgemeten aan de mate van berusting in de inactieve situatie. In overeenstemming met het feit dat de nadelen van niet-werken in 1995 sterker worden ervaren dan ruim tien jaar eerder, blijken de huidige werklozen en (hoewel in mindere mate) arbeidsongeschikten minder berustend te reageren op het verlies van hun baan dan de niet-werkenden in 1982. Met name werklozen zijn minder dan voorheen van mening dat werken voor hen niet meer is weggelegd en dat er niets aan de situatie te veranderen is. Deze actievere houding zal ook zijn bevorderd door het aantrekken van de werkgelegenheid, waardoor men meer perspectief ziet op een baan. Daarnaast is het waarschijnlijk dat de veranderingen in het sociale zekerheidsstelsel, waardoor een zeer sterke nadruk op uitstroom naar arbeid is komen te liggen, tot een meer actieve houding van de werklozen en arbeidsongeschikten hebben aangespoord.

Al met al kan worden geconcludeerd dat de meeste niet-werkenden hun huidige situatie als voornamelijk ongunstig beschouwen en dat zij niet van plan zijn zich erbij neer te leggen. In dit licht bezien is het niet verwonderlijk dat werklozen zo'n grote bereidheid tot het aanvaarden van onaantrekkelijk werk vertonen. Blijkbaar hebben zij er veel voor over om uit hun ongunstige situatie te ontsnappen.

De functies van arbeid; verschillen tussen werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden

Aan het verrichten van betaalde arbeid kunnen verschillende functies worden onderscheiden. Als primaire functie geldt het verwerven van een inkomen. Het Nederlandse sociale zekerheidsstelsel kan deze inkomensfunctie (deels) overnemen als betaald werk wegvalt of niet mogelijk is. Het stelsel biedt echter geen compensatie voor de andere functies die arbeid heeft. Betaald werk vormt namelijk ook een belangrijk middel tot tijdsstructurering, het aangaan van sociale contacten en het bieden van sociale status. Het bevordert maatschappelijke integratie en levert een bijdrage aan persoonlijke ontplooiing en welbevinden. In deze studie zijn de

gevolgen van niet-werken voor zowel de primaire inkomensfunctie als de overige vijf functies bezien. De veronderstelling dat niet-werkenden ten aanzien van deze aspecten een negatievere beleving zouden hebben dan werkenden, wordt grotendeels bevestigd. Met name worden verschillen geconstateerd ten aanzien van de financiële situatie, gevoelens van sociaal isolement en de gezondheid.

Zoals reeds vermeld wordt de financiële achteruitgang als het belangrijkste nadeel van niet-werken gezien. De resultaten geven aan dat uitkeringsgerechtigden er netto gemiddeld 600 à 800 gulden per maand in inkomen op achteruit zijn gegaan. Hoewel de inkomensterugval gemiddeld groter is geweest voor degenen met een WW-uitkering dan voor RWW'ers of arbeidsongeschikten, blijken eerstgenoemden minder moeite te hebben om van hun inkomen rond te komen. Een mogelijke verklaring hiervoor ligt in het feit dat zij slechts sinds relatief korte tijd van dit lagere inkomen moeten leven, waardoor zij nog over reserves beschikken om (grote) uitgaven op te vangen.

Het gevoel van sociaal isolement bij werklozen en arbeidsongeschikten lijkt niet zozeer door het ontbreken van primaire sociale relaties, als wel door een algemeen gevoel van sociale uitsluiting te worden veroorzaakt. Hoewel niet-werkenden de relaties met familieleden, vrienden en burens even positief beoordelen als werkenden, zal het verlies van hun baan in veel gevallen een inperking van het persoonlijk netwerk tot gevolg hebben gehad. Daarnaast hebben zij mogelijk het gevoel geen volwaardige deelnemers aan de maatschappij te zijn. Het feit dat werkenden het gevoel van eigenwaarde en het contact met collega's als belangrijkste voordelen van betaald werken noemen, ondersteunt deze gedachtengang.

Wat de gezondheid betreft, ten slotte, is de bevinding dat arbeidsongeschikten meer lichamelijke klachten rapporteren dan werkenden weinig verbazingwekkend. Ook werklozen zijn echter minder gezond dan werkenden. Gezien de aard van hun klachten, zoals lusteloosheid en moeheid, lijkt het hier (ten dele) te gaan om stresssymptomen ten gevolge van de werkloosheid.

De functies van arbeid; veranderingen in de tijd

Objectief bezien is de situatie van niet-werkenden in de afgelopen decennia verslechterd. De werkloosheid, alsmede de kans op langdurige werkloosheid, en de arbeidsongeschiktheid zijn tot enkele jaren geleden sterk toegenomen, terwijl diverse veranderingen in wet- en regelgeving hebben geleid tot een kariger en selectiever uitkeringsstelsel. Toch zijn er bij niet-werkenden over het algemeen geen grote veranderingen opgetreden in de beleving van de eigen situatie. Een van de opvallendste bevindingen in dit opzicht betreft de tevredenheid met het inkomen onder niet-werkenden. Ondanks de relatieve verlaging van de uitkeringen en de beperking van het beroep op de sociale zekerheid, blijken werklozen en arbeidsongeschikten in 1995 in dezelfde mate tevreden met hun financiële situatie als ruim tien jaar eerder. Een ander opmerkelijk resultaat is dat werklozen en arbeidsongeschikten zich in 1995 meer tevreden tonen over hun positie in de samenleving en dat zij zich minder gestigmatiseerd voelen. Waarschijnlijk speelt gewinning van de samenleving aan massale werkloosheid en arbeidsongeschiktheid hierbij een rol. Op een beperkt aantal punten is wel sprake van een ongunstige verandering. Zo

hebben werklozen en arbeidsongeschikten in 1995 een negatiever oordeel over hun gezondheid dan in 1982 (overigens geldt dit ook voor werkenden). Bovendien ervaren de huidige werklozen een sterker gevoel van maatschappelijke vervreemding, doelloosheid en nutteloosheid dan in 1982 en rapporteren zij, evenals arbeidsongeschikten, vaker vervelende opmerkingen van familie en vrienden. Een mogelijke verklaring ligt in de economische groei van de laatste jaren en de daarmee gepaard gaande daling van de werkloosheid. Hierdoor kan bij niet-werkenden, evenals bij hun familieleden en vrienden, het idee ontstaan dat ook zij weer gemakkelijk een baan zouden moeten kunnen krijgen. Wanneer dit niet lukt, zullen zij zichzelf daarvan (gedeeltelijk) de schuld geven en zich mogelijk extra nutteloos en door de maatschappij buitengesloten voelen.

Geconcludeerd kan worden dat niet-werkenden op vrijwel alle aspecten van de leefsituatie slechter scoren dan werkenden, maar dat er slechts in beperkte mate sprake is van een ongunstige ontwikkeling in de tijd. Voorzover er wel sprake is van een negatievere beleving van de leefsituatie in de loop der jaren, heeft dit vooral te maken met aspecten van sociale integratie en maatschappelijke vervreemding. Gezien hun grotere inzet bij het zoeken naar een baan, lijken niet-werkenden meer dan tien jaar geleden de overtuiging toegedaan dat het verrichten van betaalde arbeid hun welzijn zal vergroten.

5 Subgroepen van werklozen

Werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten verschillen naar hun houdingen en gedragingen ten aanzien van arbeid en sociale zekerheid, en naar hun beleving van de eigen leefsituatie. Voor werklozen is nagegaan in welke mate deze verschillen samenhangen met persoonskenmerken. Het blijkt dat met name sekse, opleidingsniveau en etniciteit verantwoordelijk zijn voor onderlinge verschillen in houdingen, gedragingen en beleving. Een beeld van deze samenhangen wordt hierna gegeven door middel van een beschrijving van respectievelijk werkloze vrouwen, laagopgeleiden en allochtonen. Tevens wordt ingegaan op de situatie van langdurig werklozen.

Vrouwen

In statistieken over arbeid en werkloosheid wordt vrijwel altijd een uitsplitsing gemaakt naar mannen en vrouwen. Het belang van een onderscheid naar sekse blijkt ook uit deze studie. Vrouwen blijken in veel opzichten anders te staan tegenover werk en werkloosheid dan mannen. Zij richten zich in mindere mate op betaalde arbeid, beleven hun werkloosheidssituatie minder negatief, vinden andere aspecten van een baan belangrijk en tonen een minder actief zoekgedrag dan mannen. Uit nadere analyses blijkt echter dat dit verschil naar sekse alleen geldt voor werklozen met kinderen en/of partner. Zijn er geen kinderen of partner aanwezig, dan hebben vrouwen vrijwel dezelfde attitudes als mannen, vertonen zij hetzelfde zoekgedrag en verschillen zij nauwelijks in de mate van bereidheid om minder aantrekkelijk werk te accepteren of in de beleving van de werkloosheid. Een

voor de hand liggende verklaring is dat vrouwen met kinderen en/of partner een alternatieve rol voorhanden hebben in geval van werkloosheid; zij hebben de mogelijkheid hun tijdsbesteding te vinden in zorgtaken voor het gezin.

Laagopgeleiden

Het opleidingsniveau van werklozen is niet alleen sterk bepalend voor de arbeidsmarktkansen die men heeft, maar ook voor attitudes ten aanzien van arbeid en de beleving van de werkloosheidssituatie. In zoekactiviteiten blijken lager en hoger opgeleiden echter niet van elkaar te verschillen.

Dat lager opgeleiden de plicht tot arbeid in sterkere mate onderschrijven dan hoger opgeleiden is reeds meerdere malen in onderzoek vastgesteld. Hoogopgeleiden blijken hun motivatie tot arbeid vooral te halen uit intrinsieke werkaspecten, zoals werk met ontplooiingsmogelijkheden, interessant en verantwoordelijk werk.

Laagopgeleiden letten daarentegen eerder op de materiële aspecten van een baan, zoals een hoog loon, een vaste en volledige baan en gunstige aanvangstijden. Ook in het soort baan dat zij bereid zijn te accepteren, komen verschillen naar voren.

Laagopgeleiden hebben in mindere mate bezwaar tegen werk dat lichamenlijk belastend is, zoals ploegendiensten, vuil of zwaar werk en werk aan de lopende band. Zij hebben daarentegen meer problemen dan hoger opgeleiden met werk waarvoor enige mobiliteit of flexibiliteit is vereist: zij willen in mindere mate reizen, verhuizen of omscholen. Ten slotte blijken lager opgeleiden hun leefsituatie negatiever te beleven dan hoogopgeleiden. Zij ervaren meer geestelijke spanning ten gevolge van de werkloosheid en hebben meer problemen met hun gezondheid, terwijl hun reacties op de werkloze situatie op een grotere mate van moedeloosheid en berusting duiden. Mogelijk dat deze negatieve beleving en berustende houding ook bijdragen aan hun geringere arbeidsmarktkansen.

Allochtonen

Evenals voor laagopgeleiden geldt dat de arbeidsmarktkansen van allochtonen relatief slecht zijn. Dit leidt ertoe dat het aandeel allochtonen onder de niet-werkzame beroepsbevolking veel hoger ligt dan onder de werkzame. Meestal is er in enquête-onderzoek sprake van een ondervertegenwoordiging van allochtonen. In het LWW'95 is speciaal moeite gedaan deze categorie in voldoende mate in het onderzoek te betrekken.

De onderzoeksresultaten wijzen uit dat de rol van etniciteit niet erg groot is. Dit heeft deels te maken met het feit dat in de analyses gecontroleerd is voor opleidingsniveau. Allochtone werklozen behoren relatief vaak tot de lager opgeleiden en verschillen tussen allochtonen en autochtonen blijken in een aantal gevallen door het opleidingsniveau te worden veroorzaakt.

Op enkele aspecten heeft etniciteit wel een eigen invloed. Zo geven allochtonen blijk van een hoger arbeidsethos, vinden zij intrinsieke werkaspecten van minder belang en zijn zij meer bereid werk met inconvenienten te accepteren. Verder is er bij hen sprake van meer berusting in de situatie.

Werklozen blijken zich in hun attitudes, gedragingen en beleving van de leefsituatie slechts in beperkte mate te onderscheiden naar werkloosheidsduur. Deze bevinding is enigszins onverwacht. In de onderzoeksliteratuur wordt veelvuldig verondersteld dat werklozen verschillende fasen doormaken tijdens hun werkloosheidsperiode. Er zou sprake zijn van cumulatie van stress, waarna na een bepaalde tijd aanpassing aan de situatie van niet-werken plaatsvindt. Deze fasen zouden gepaard gaan met veranderingen in attitudes, gedrag en beleving. In deze studie blijkt echter dat de werkloosheidsduur slechts in beperkte mate van invloed is. Ten aanzien van de ervaren voor- en nadelen van niet-werken, de bereidheid tot het aanvaarden van minder aantrekkelijk werk en het belang van diverse baanmerken zijn er tussen kort- en langdurig werklozen nauwelijks verschillen te constateren. Wel duiden de resultaten erop dat langdurig werklozen zich meer gestigmatiseerd voelen, minder tevreden zijn met hun financiële positie en meer lichamelijke en psychosomatische klachten hebben dan kortdurig werklozen. Tevens zeggen zij minder moeite te doen om werk te zoeken en schatten zij hun kans op nieuw werk ook vaker als slecht in. Toch lijkt er geen sprake te zijn van minder motivatie onder langdurig werklozen om een nieuwe baan te vinden. Het aandeel actief zoekenden onder hen is even hoog als onder kortdurig werklozen en zij verrichten feitelijk evenveel sollicitaties (zie hoofdstukken 3 en 4).

6 Typologie van werklozen

Het construeren van een typologie van werklozen is een manier om de totale groep werklozen in te delen in kleinere subgroepen. De werklozen zijn geïnclassificeerd op basis van drie dimensies: attitudes ten aanzien van arbeid en het gebruik van sociale zekerheid, zoekgedrag en acceptatiebereidheid, en beleving van de leefsituatie. Dit heeft geleid tot drie min of meer homogene subgroepen die hier zijn betiteld als conformisten, adaptieven en kieskeurigen. De conformisten vormen de grootste groep. Zij gedragen zich van de drie groepen het meest volgens de waarden en normen van de verzorgingsstaat. Dit wil zeggen dat zij sterk op arbeid zijn gericht, actief naar werk zoeken en in grote mate bereid zijn een baan met minder aantrekkelijke kenmerken te accepteren. Van de drie onderscheiden groepen zijn zij tevens het meest ontevreden met hun werkloosheidsituatie. De adaptieven vormen op alle aspecten het tegenovergestelde van deze groep. Zij zijn niet of niet meer op arbeid gericht, ondernemen duidelijk minder zoekactiviteiten dan de conformisten en zijn weinig bereid concessies te doen om aan een baan te komen. Deze groep voelt zich redelijk tevreden met haar situatie; zij heeft zich aangepast aan haar werkloosheid.

De kieskeurigen, ten slotte, lijken in de beleving van hun werkloosheid op de adaptieven, maar verschillen van hen doordat zij enerzijds arbeid belangrijker vinden, maar anderzijds nog minder actief zoeken en nog minder bereid zijn tot het accepteren van minder aantrekkelijk werk.

Het type werkloze waartoe men behoort blijkt tot op zekere hoogte samen te hangen met objectieve persoons- en achtergrondkenmerken. Zo zijn mannen, vooral die

met kinderen, vaker onder de conformisten te vinden, evenals lager opgeleiden en Turken en Marokkanen. Ook personen die naar hun eigen oordeel weinig kansen op de arbeidsmarkt hebben, behoren relatief vaak tot de conformisten. Een en ander wijst erop dat enerzijds vooral personen met zorgverantwoordelijkheid en anderzijds personen in een minder gunstige arbeidsmarktpositie zich conformistisch opstellen.

Vrouwen en hoogopgeleiden treft men relatief vaak aan onder de adaptieven. Ook bij de kieskeurigen komen vrouwen wat vaker voor, evenals personen die hun arbeidsmarktkansen inschatten als redelijk tot goed. Verder kunnen met name oudere werklozen en werklozen van Surinaamse of Antilliaanse afkomst tot deze laatstgenoemde groep worden gerekend.

Het feit dat werkloze vrouwen vaker tot de adaptieven en kieskeurigen behoren, kan niet geheel worden toegeschreven aan de aanwezigheid van kinderen. Ook vrouwen zonder kinderen komen namelijk relatief vaak bij deze twee typen werklozen voor. Een verklaring lijkt eerder te moeten worden gezocht in de mindere mate waarin zij zich moreel verplicht voelen tot het verrichten van arbeid.

Dat onder adaptieven relatief veel hoogopgeleiden worden aangetroffen, hoeft niet te betekenen dat mensen met een hogere opleiding zich van de arbeidsmarkt afgewend hebben. Het is waarschijnlijker dat hoogopgeleiden 'wachten' tot zich een interessante baan voordoet en zich in de tussentijd met andere activiteiten bezighouden. Een soortgelijke argumentatie kan worden gevoerd met betrekking tot het feit dat zich onder de kieskeurigen relatief veel mensen bevinden die hun eigen kansen op de arbeidsmarkt gunstig inschatten. Hierdoor kunnen zij het zich naar hun mening veroorloven eisen te stellen aan een nieuwe baan.

7 Interpretatie

Uit deze studie komt naar voren dat in de periode tussen 1974 en 1995 een grotere acceptatie van een situatie van niet-werken is ontstaan, tot uiting komend in een afname van het arbeidsethos en in een geringere mate van stigmatisering van niet-werkenden. Aan de andere kant vinden niet-werkenden het in 1995 minder vanzelfsprekend gebruik te maken van het sociale zekerheidsstelsel, ervaren zij meer problemen met hun inactieve status en doen zij meer moeite en meer concessies om aan een betaalde baan te komen. Deze twee ontwikkelingen lijken enigszins met elkaar in tegenspraak. Waarschijnlijk spelen hier verschillende factoren een rol.

Enerzijds is de Nederlandse samenleving de afgelopen twintig jaar gewend geraakt aan massale werkloosheid en aan een toename van het aantal arbeidsongeschikten. Vrijwel iedere burger kent mensen in zijn of haar omgeving die werkloos of arbeidsongeschikt zijn (geweest) of behoort zelf tot de niet-werkenden. Bovendien is tegelijkertijd de arbeidsmarkt bevolkt geraakt door werknemers die in mindere mate expliciet op betaalde arbeid zijn gericht dan de werknemers van twintig jaar geleden. Deeltijdarbeid en flexibele contracten zijn zeer normaal geworden. Door al deze ontwikkelingen is non-participatie in haar verschillende verschijningsvormen van volledige, gedeeltelijke en tijdelijke inactiviteit, een 'normaal' verschijnsel

geworden. Als gevolg hiervan wordt de plicht tot arbeid minder strikt geïnterpreteerd dan twintig jaar geleden.

Daar staat tegenover dat niet-werkenden die zijn aangewezen op het sociale zekerheidsstelsel in de jaren negentig veel meer dan voorheen worden geconfronteerd met de arbeidsplicht. Het verstrekken van uitkeringen gebeurt veel strikter onder de voorwaarde dat men werk zoekt. De wijze waarop niet-werkenden gemiddeld genomen reageren, doet vermoeden dat zij de nieuwe visie op de verzorgingsstaat, waar de nadruk is verschoven van rechten naar plichten, accepteren. Dit komt ook tot uiting in het feit dat noch werklozen, noch arbeidsongeschikten in de periode tussen 1982 en 1995 minder tevreden zijn geworden over hun financiële positie, terwijl veranderingen in wet- en regelgeving wel hebben geleid tot een kariger en selectiever uitkeringsstelsel.

De onderzoeksbevindingen duiden erop dat een zekere mate van integratie van uitkeringsgerechtigden behouden is gebleven, ondanks de vaak ingrijpende wijzigingen in de voorzieningen en ondanks de groei van het aantal werklozen en arbeidsongeschikten in de periode 1974-1995.

8 Aandachtspunten voor beleid en verder onderzoek

Beleid

Een opmerkelijk resultaat van dit onderzoek is dat werklozen hun financiële situatie niet als slechter beleven, ondanks de verlaging van de uitkeringsniveaus en het aan banden leggen van het beroep op de sociale zekerheid in de afgelopen tien à vijftien jaar. Ook ten aanzien van de beleving van andere levensaspecten, zoals de dagelijkse bezigheden en de relaties met familie en vrienden, is sprake van continuïteit. Op een aantal terreinen is de situatie van werklozen echter wel verslechterd. Anno 1995 voelen werklozen zich minder gezond en ervaren zij in sterkere mate een gevoel van maatschappelijke vervreemding, van sociaal isolement en van nutteloosheid dan ruim tien jaar eerder. Er is dan ook reden de huidige beleidsinspanningen ter bevordering van de sociale integratie te intensiveren. Juist bij een aantrekkende arbeidsmarkt, bestaat het risico dat een groep die desondanks niet aan het werk kan komen, zich door de maatschappij uitgesloten voelt.

Langdurig werklozen vormen, ondanks de daling van de werkloosheid die sinds 1994 is ingezet, een groep die de overheid zorgen baart en voor wie extra maatregelen nodig zijn. In de afgelopen jaren heeft het werkloosheidsbeleid twee sporen gevolgd. Aan de ene kant wordt strenger toegezien op de naleving van de sollicitatieplicht en worden werklozen die onvoldoende moeite doen een nieuwe baan te vinden, gekort op hun uitkering (sanctionering). Aan de andere kant zijn maatregelen ingevoerd met als doel de kans op werk te verhogen (stimulering). Zo zijn er gesubsidieerde arbeidsplaatsen gecreëerd (onder andere Melkert-banen en banenpools) en is het voor werkgevers aantrekkelijk gemaakt langdurig werklozen aan te nemen. Desondanks verkeren langdurig werklozen in een nadelige positie als het gaat om de kans op betaald werk.

De onderzoeksresultaten geven geen aanleiding tot de conclusie dat het sanctiebeleid voor langdurig werklozen moet worden geïntensiveerd. Er zijn weinig of geen aanwijzingen dat deze groep werklozen minder actief naar een betaalde baan zoekt. De geringere kans op werk heeft blijkbaar met andere factoren dan met motivatie te maken. Analyse geeft aan dat langdurig werklozen gemiddeld ouder en wat lager opgeleid zijn dan kortdurig werklozen. Het lijkt dan ook gerechtvaardigd meer aandacht te geven aan maatregelen die deze nadelige kenmerken van langdurig werklozen kunnen opheffen. Vergroting van het aanbod van om- en bijscholingsmogelijkheden zou tot een betere aansluiting van de opleiding aan de eisen van de huidige arbeidsmarkt kunnen leiden, waardoor de kans op een baan wordt vergroot. Echter, om langdurig werklozen ook daadwerkelijk aan het werk te krijgen, is het noodzakelijk dat werkgevers ertoe kunnen worden bewogen hen in dienst te nemen. Het wegnemen van vooroordelen ten aanzien van de capaciteiten en de productiviteit van deze groep is daarbij een eerste vereiste (vergelijk De Beer 1996a).

Hiervoor is reeds aangegeven dat werkloze vrouwen met kinderen en/of een partner minder op arbeid gericht zijn en minder moeite doen om uit hun werkloosheids-situatie te geraken dan mannen. De rol van moeder en huisvrouw vormt voor hen een alternatief voor betaalde arbeid. Vanuit het beleid kan hierop op verschillende wijzen worden gereageerd. Allereerst bestaat de mogelijkheid deze situatie als zodanig te accepteren. Feitelijk wordt daarmee erkend dat deze vrouwen minder de plicht tot arbeid hebben dan mannen en dan vrouwen zonder partner of kinderen. Een tweede mogelijkheid is dat de uitvoeringsinstanties hun aandacht sterker richten op de uitstroom van deze categorie vrouwen. Bedrijfsverenigingen, sociale diensten en arbeidsbureaus kunnen er op toezien dat uitvoeringsfunctionarissen zich in hun begeleiding van vrouwen met partner en/of kinderen niet laten leiden door traditionele rolopvattingen. Ook kunnen vrouwen door middel van sancties en een strikter toezicht op de naleving van de sollicitatieplicht (zowel in de WW als in de ABW) worden gestimuleerd actiever naar werk te zoeken. In de verruiming van de sanctiemogelijkheden in de nieuwe Algemene bijstandswet, die per 1 januari 1996 van kracht is geworden, heeft dit reeds gestalte gekregen. Bovendien is de regelgeving van de ABW zo veranderd dat alleen degenen die zorgverplichtingen voor kinderen tot en met vijf jaar hebben, worden vrijgesteld van de sollicitatieplicht. Niet-werkenden met kinderen van zes jaar of ouder kunnen, bij onvoldoende naleving van deze sollicitatieplicht, worden gekort op hun uitkering. Een derde mogelijkheid is de combinatie van zorgtaken en betaalde arbeid te bevorderen door middel van specifieke maatregelen. Al langere tijd is de roep om meer en betere kinderopvang hoorbaar. Daarbij moet tevens worden gedacht aan de opvang van oudere kinderen, vooral nu de grens, tot welke leeftijd kinderen onder de zorgverplichting vallen, is verlaagd van twaalf naar zes jaar. Aanpassing van schooltijden, flexibele werktijden en ruimere verlofregelingen - ook voor mannen - kunnen de combinatie van zorg en werk eveneens vergemakkelijken.

Vervolgonderzoek

Het huidige onderzoek heeft veel informatie opgeleverd over de leefsituatie van werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden. Toch is op een aantal punten verbetering of aanvulling mogelijk. Aangezien is gebleken dat er minder informatie beschikbaar is over arbeidsongeschikten dan over werklozen, zou in toekomstig onderzoek aan de eerstgenoemde groep meer aandacht moeten worden besteed. Dit is met name relevant vanwege de veronderstelling dat de invoering van de wet Terugdringing beroep op de arbeidsongeschiktheidsregelingen (TBA) op langere termijn niet alleen van invloed is op de samenstelling van het bestand van arbeidsongeschikten, maar ook op de leefsituatie van de betrokkenen. Tussen 1982 en 1995 is het aandeel volledig arbeidsongeschikten binnen het totale bestand reeds gedaald van 84 naar 75%. Het lijkt aannemelijk dat dit percentage nog verder zal dalen, aangezien de resterende verdien capaciteit volgens het nieuwe arbeidsongeschiktheids criterium veelal hoger zal uitvallen. Tevens zullen de huidige en toekomstige gedeeltelijk arbeidsongeschikten zich gemiddeld minder gezond voelen dan die uit de periode vóór de invoering van de TBA, wat onder meer gevolgen kan hebben voor hun zoekgedrag. Welke gevolgen dat precies zijn, dient in toekomstig onderzoek te worden vastgesteld.

In vervolgonderzoek zou tevens meer gericht moeten worden ingegaan op de verschillen tussen mannen en vrouwen. Gezien de beschreven bevindingen in dit verband, verdienen vooral vrouwen met zorgtaken meer aandacht. Het huidige onderzoek heeft reeds aangetoond dat deze groep minder actief op zoek is naar een baan en de werkloze situatie als minder problematisch ervaart. Deze studie heeft echter plaatsgevonden voordat de nieuwe Algemene bijstandswet is ingevoerd. De vraag is of en in hoeverre de bevindingen blijven gelden nu ook vrouwen in de bijstand met de zorg voor jongere kinderen sollicitatieplichtig zijn en als werklozen worden beschouwd.

In een nieuwe studie dienen ook allochtonen (incl. Surinamers en Antillianen) in voldoende mate vertegenwoordigd te zijn. Niet alleen zijn hun kansen op werk beduidend minder gunstig dan die van autochtone Nederlanders, maar ook hebben zij andere opvattingen over arbeid en vertonen zij ander arbeidsmarktgedrag. Het is de vraag of deze verschillen blijven bestaan nu de allochtone beroepsbevolking voor een steeds groter deel gaat bestaan uit personen die in Nederland zijn geboren en opgegroeid. Daarnaast is het van belang om na te gaan of en in welke mate de aantrekkelijke werkgelegenheid invloed heeft op de arbeidsmarktpositie en het zoekgedrag van allochtonen, zowel van mannen als van vrouwen.

Ten slotte verdient het aanbeveling in toekomstig onderzoek de inhoud van bepaalde vragen te actualiseren. Zo komt een aantal van de soorten werk waaraan de acceptatiebereidheid is afgemeten, tegenwoordig minder vaak voor dan in de jaren zeventig en tachtig. Werk aan de lopende band vormt hiervan een voorbeeld, evenals vuil of zwaar werk. Vragen met betrekking tot de bereidheid dergelijke banen te aanvaarden, zullen dan ook voor sommige ondervraagden een tamelijk hypothetisch karakter hebben. In een nieuwe studie zouden vragen over zoekgedrag en acceptatiebereidheid moeten worden afgestemd op de hedendaagse arbeidsmarkt. Hierbij kan bijvoorbeeld uitgebreider aandacht worden besteed aan

psychische belasting, reistijden en flexibele arbeid. Tevens dienen vragen te worden opgenomen die aansluiten bij de arbeidsbevorderende beleidsmaatregelen, die op dat moment actueel zijn.

Vervolgonderzoek is met name relevant omdat zich in de komende jaren (grotere aandelen) 'nieuwe' groepen op de arbeidsmarkt zullen aandienen. Naar verwachting zal het aandeel van de allochtonen verder groeien, terwijl, onder andere ten gevolge van beleidsmaatregelen, ook vrouwen met jonge kinderen, gedeeltelijk arbeidsongeschikten en langdurig werklozen een baan zullen willen verwerven. Mede gezien de toenemende vraag naar arbeid, waarbij in sommige beroepen reeds sprake is van een tekort aan arbeidskrachten, is inzicht in onder meer deze nieuwe groepen van belang. Hierdoor kan een zo optimaal mogelijke aansluiting tussen vraag en aanbod worden bevorderd.

SUMMARY

1 Introduction

Unemployment in the Netherlands has been at a high level for some decades now, as has the proportion of the labour force receiving invalidity benefit. Reducing the take-up of social security benefit is a key objective of Dutch government policy. Efforts to meet this objective are twofold: on the one hand, creating more jobs, while on the other, ending the automatic right to benefit and intensifying the process of leading the unemployed back into work

This study focuses on the consequences for the individual of being out of work. It examines whether unemployed people and people with an incapacity for work differ from working people as regards their views on work and social security, their job-seeking behaviour and their perception of their social situation. In addition, the study examines whether the attitudes, job-seeking behaviour and perception of social situation of each of these three labour market categories have undergone any changes over time.

A great deal of research has already been carried out in the Netherlands into the effects of being out of work, as well as into the social situation of the unemployed and, to a lesser extent, of people with an incapacity for work. Most of these studies, however, do not allow for comparison between categories and comparison over time. In our study we have gathered information on a large number of variables from all three categories - unemployed, employed and incapacitated for work - for three different years (1974, 1982 and 1995).

The following questions are dealt with in this report:

- To what extent do those in work, the unemployed and people with an incapacity for work differ from each other on issues relating to work and social security?
- Are differences in attitude, behaviour and perception of social situation correlated with specific characteristics of unemployed persons? Can homogeneous groups be distinguished within the category 'unemployed'?
- To what extent did changes occur in the period 1974-1995 in the attitudes, behaviour and social situation of those in work, the unemployed and people with an incapacity for work as regards issues relating to work and social security?
- How can these changes be interpreted on the basis of economic, political, social and cultural developments in the Netherlands?

Data used

Three different databases were used for the analyses. For the year 1974 data on the unemployed are available in the database 'Combating Excessive Unemployment' ('Bestrijding Excessieve Werkloosheid'). For the years 1982 and 1995 the relevant surveys 'Social situation of workers and the unemployed' ('Leefsituatie werkenden en werklozen', LWW) were used; these surveys included those with an incapacity for work as well as the unemployed. The number of respondents per category in each year was roughly between 300 and just over 800.

For those analyses where a comparison was made over time (the longitudinal analyses), it was necessary that the three databases should be as comparable as possible, both in terms of question formulation and as regards the composition of the various samples. If the questions posed did not meet the comparability requirement, they were left out of the analyses. This meant that the trend analyses were carried out on only a part of the available data. A number of respondent subgroups were ruled out of the analyses for the same reason. The observed changes over time consequently relate only to unemployed people who have been unemployed for at least three months, to those with a total incapacity for work and to those employed in full-time jobs, all aged between 18 and 65 and having the Dutch nationality.

The analyses to facilitate the comparison between the employed, the unemployed and the incapacitated were performed using only the database for 1995. These analyses also included people who had been unemployed for less than three months, the partially incapacitated and working people with a part-time job. In this case, the research population also included members of ethnic minorities. The findings of the study are summarized and interpreted below. An insight will be presented into the consequences of being out of work based on a range of topics. First, the attitudes of workers and non-workers to work and social security are examined. This is followed by a discussion of their labour market behaviour and an examination of the way in which the three categories perceive their social situation. We also devote attention to four specific groups on the labour market: women, people with a low education level, members of ethnic minorities and the long-term unemployed. This is followed by a description of an unemployment typology which we devised. Finally, the chief findings are placed in a broader context and a number of focus areas for policy and further study are presented.

2 Attitudes to work and social security

Differences in work ethic between workers and non-workers

Since the late nineteen eighties the assumption has been regularly promulgated that the low labour market participation rate in the Netherlands is due not only to a lack of demand for labour, but also to the fact that benefit claimants receive too few financial and socio-normative stimuli to seek work. Our study confirms that the

work ethic among the out-of-work is less marked than among those in work. Moreover, they attach less importance to a range of aspects of work, both intrinsic aspects such as development opportunities, interesting and responsible work, and extrinsic job characteristics such as a permanent job and a high wage. The differences between the out-of-work and those in work cannot be explained by a difference in group composition in terms of sex, age, education and ethnicity, as the analyses were corrected for these characteristics. It is possible that a selection effect may be at work: people with a low work ethic become unemployed more often and remain jobless for longer. It is also possible that we are seeing an adaptation reaction: if there is no chance of finding a job, people will adjust their attitudes to not having a job. Since panel data are not available, the study is unable to provide a definitive answer on the validity of these explanations. However, the fact that the attitudes of people with an incapacity for work, who, like the unemployed, are economically inactive, are much closer to those of people in work, suggests that there may be more selection than adaptation at work: given their more permanent non-working status, people with an incapacity for work would have even more cause to adapt their norms to the prevailing situation than the unemployed

Trend towards weaker work ethic and more security

While there are clear differences between the three categories in the attitudes to work, a certain trend is evident in the period 1982-1995, which applies for all three groups. Both workers and non-workers show less support for the moral duty to work in 1995 than in 1982. All three groups feel that there are more important things in life than working. It would thus seem that a certain degree of acceptance of not working has developed in society. This can also be deduced from the fact that both the unemployed and people with an incapacity for work feel less stigmatised in 1995 than in 1982. Evidently those around them have also become more tolerant towards an economically inactive status.

The greater acceptance of not working does not mean that people have relaxed their attitudes to the take-up of social security. In 1995 the unemployed and people with an incapacity for work regarded entitlement to benefit as less self-evident than in 1982. At the same time, the unemployed attached growing importance in the period 1974-1995 to a permanent job. Whereas in 1974 a permanent job was in eighth place (out of eleven) in order of importance, in 1995 it had become the most important characteristic of work. The greater security sought by the unemployed is also reflected in their assessment of other aspects of work. Compared with twenty-one years earlier, in 1995 they attached significantly more importance to the material aspects of a job, such as favourable working conditions and terms of employment.

The fact that the work ethic has declined while the importance of job security has increased appears contradictory. And yet it is understandable against the background of developments on the labour market. In 1995 high unemployment and an increasingly flexible labour market had been an ever-present factor for

many years. On the one hand these labour market trends lead to alternating situations of working and not working, with the result that non-participation becomes increasingly normal and people adjust their norms with respect to the duty to work. On the other hand, the same developments mean that a permanent job with good working conditions has become an increasingly rare commodity, reducing the chance of finding a job which provides a permanent escape from unemployment. In such a situation the unemployment will attach greater importance to job security than in a situation where this is more self-evident.

3 The search for work

Willingness to accept work

It might be assumed that unemployed people who have high demands in terms of job characteristics will remain jobless for longer and that the ranks of the unemployed will consist of more 'demanding' people than the ranks of those in work. In reality, however, it is the unemployed who show a greater willingness to accept work with less attractive job characteristics than those in work or those with a partial incapacity for work. A large proportion of them say they have no problem with accepting work outside their own field, work that is simpler than that which they are used to, temporary contracts for less than six months, undergoing retraining or accepting a shared job. The willingness to accept a job which demands a flexible attitude, is therefore relatively great. Moreover, the willingness to accept unattractive jobs increased significantly between 1974 and 1995. This applies for virtually all (13 of the 16) aspects put forward in the survey. It can be assumed that, in order to increase the chance of finding work, job-seekers will adapt their job-seeking behaviour to the labour market, which - although improving - was less robust in 1995 than in 1974. Also, the strong emphasis that has been placed in recent years on outflow from the benefits system and stricter control and supervision by the benefits agencies could have made the unemployed feel more obliged to accept work of any kind.

The increased willingness to accept work of a more flexible nature is well matched to the needs of the labour market, where increasing flexibility has led to more temporary jobs, part-time jobs and changes in job content. On the other hand, the greater willingness of the unemployed to make concessions contrasts sharply with the increased importance they attach to characteristics such as a permanent job, work close to home and favourable working hours.

Search activities

Since the early nineties the checks on compliance with the job application duty have been tightened up and the range of sanctions which can be imposed on benefit claimants who fail to meet their obligations has been enlarged. Although the available data do not permit verification of whether these policy measures have led to more intensive job-seeking behaviour by the unemployed over the years, in 1995

more than 80 per cent of unemployed people reported that they had undertaken action in the preceding year in an attempt to find a job. The most commonly used channels were employment offices, newspaper and magazine advertisements and temporary employment agencies.

Obviously, the threat of possible sanctions will not be the sole or even most important factor motivating unemployed people to seek work. It was stated above that the unemployed make few demands regarding the characteristics of a new job, indicating that they are generally willing to work. Moreover, employment has been growing for several years, with the result that even those unemployed people who might previously have been inclined to turn away from the labour market 'because there are no jobs anyway', now go in search of work. The figures show that they are more optimistic regarding the chance of finding new work than was the case more than ten years ago: the percentage of unemployed people who assess the chance of finding work as 'very poor' fell between 1982 and 1995 from 49 to 38 per cent. The incapacitated for work, by contrast, see no improvement in their position on the labour market in spite of the economic upturn. Both in 1982 and 1995 the majority of them saw the chance of finding work again as very small.

Contacts with the delivery system

Industrial insurance boards, municipal social services departments and employment offices have for several years been required to adopt a more active approach in helping the unemployed and partially incapacitated to find work. Whether this is actually happening can be established only approximately on the basis of our study data. As might be expected, the level of contact with the organisation responsible for paying out the benefit in question remained roughly unchanged between 1974 and 1995. More striking is the finding that the proportion of the unemployed and incapacitated coming into contact with the employment office fell in this period. On the other hand, where people had had such contact, the number of interviews with employment office staff increased. For the long-term unemployed this figure, as might be expected, is higher than among the short-term unemployed. At the same time, one in five unemployed persons reported in 1995 that the employment office became less active as the length of the period of unemployment increased. In 1974 this latter point was made by 'only' one in ten unemployed.

Finally, the frequency with which employment offices offered work to benefit claimants remained unchanged between 1982 and 1995. In both years more than a third of respondents reported having received at least one job offer. This is a smaller proportion than in 1974, when 45 per cent of the unemployed were notified at least once that work was available for them. Naturally, this difference will be related to differences in the employment situation in the years concerned. On the other hand, the unemployed appear largely to discount this argument when judging the employment office. In 1982 and 1995 many more of them (some 70-80 per

cent) describe the assistance offered by the employment service as inadequate in the search for a new job, than in 1974 (52 per cent).

4 Perception of social situation

Pros and cons of working and not working

Both working and not working have advantages and disadvantages. In 1995, people in work reported the feeling of self-worth and contact with colleagues as the most important advantages of working. The feeling of being useful to society and the higher income take third and fourth place. On the other hand, according to a number of them, these advantages are offset by the disadvantages of having less free time and suffering from stress and fatigue. Ultimately, however, they feel the advantages of working greatly outweigh the disadvantages.

In line with these views, those not in work see mainly disadvantages in their inactive status. Both the unemployed and those with an incapacity for work see the drop in financial status as the main disadvantage of not working, followed at some distance by aimlessness and uncertainty about the future. They do however see some benefit in the fact that they now have more time for family and hobbies. Compared with 1982, these and other advantages of not working are felt less strongly, however, whereas most of the disadvantages are felt more keenly. This applies in particular for feelings of uselessness and aimlessness.

Resignation

The perception of the loss of work can also be measured by the degree of resignation to the inactive status. Just as the disadvantages of not working are felt more keenly in 1995 than ten years or so earlier, so today's unemployed and (albeit to a lesser extent) incapacitated are less resigned to losing their job than their counterparts in 1982. In particular the unemployed feel less than in the past that working is no longer an option for them and that that situation cannot be changed. This active attitude will also be fostered by the increase in employment, which gives people a better prospect of finding work. It is also likely that the changes in the social security system, which have placed a very great emphasis on outflow from the system and into work, have led to a more active stance on the part of the unemployed and people with an incapacity for work.

All in all it can be concluded that most non-workers regard their present situation as primarily disadvantageous and that they do not intend simply to accept it. Seen in this light, it is not surprising that the unemployed show such a great willingness to accept unattractive work. Evidently they are prepared to go to great lengths to escape their unfavourable situation.

Functions of work, differences between the unemployed, the incapacitated and those in work

A variety of functions can be assigned to the performance of paid work. The primary function is to generate an income. The Dutch social security system (partially) assumes this income-generating function if paid work disappears or is no longer possible. The system does not however provide compensation for the other functions of work. Paid work is after all an important means of structuring time, creating an opportunity for social contacts and generating social status. It fosters social integration and contributes to personal development and well-being. This study examines the consequences of not working both for the primary income function and for the other five functions. The assumption that non-workers will have a more negative perception of these aspects than those in work is largely confirmed. In particular, differences are observed in the areas of financial situation, feelings of social isolation and health.

As stated earlier, the drop in financial status is seen as the biggest disadvantage of not working. The figures indicate that benefit claimants lose an average of between 600 and 800 guilders income net per month. Although the drop in income is greater for those receiving unemployment benefit than for those receiving benefit under the Special Government Scheme for the Unemployed (RWW) or those with an incapacity for work, the former prove to have less difficulty making ends meet from their income. One possible explanation for this may be that they have only been forced to live from this lower income for a relatively short period, and therefore have reserves which serve as a buffer to support (major) expenses.

The feeling of social isolation among unemployed people and people with an incapacity for work appears to be caused not so much by the lack of primary social relationships, but rather by a general feeling of social exclusion. Although non-workers value their relationships with family members, friends and neighbours just as much as those in work, the loss of their job will in many cases have limited their interpersonal network. Furthermore, they may also feel that they are no longer full members of society. The fact that working people see the feeling of self-worth and the contact with co-workers as the main advantages of paid work supports this idea.

Finally, as regards health, the finding that people with an incapacity for work report more physical complaints than those in work causes little surprise. The unemployed, too, however, are less healthy than workers. The nature of their complaints - such as listlessness, tiredness - would seem to indicate that these are stress symptoms caused by the unemployment.

The functions of work: changes over time

Viewed objectively, the position of non-workers has deteriorated in recent decades. Until a few years ago unemployment - and the risk of long-term unemployment - as well as incapacity for work were increasing steeply, while several changes to legislation and regulations made the benefits system more meagre and selective.

And yet, generally speaking, no major changes have taken place in the perception of non-workers of their social situation. One of the most striking findings in this respect is the satisfaction of non-workers with their income. Despite the relative reduction in benefits and the restrictions placed on the take-up of social security, the unemployed and incapacitated report that they are just as satisfied regarding their financial situation in 1995 as they were more than ten years earlier. Another striking result is that the unemployed and incapacitated are more satisfied regarding their position in society in 1995, and feel less stigmatised. One probable explanatory factor here is that society has become accustomed to mass unemployment and incapacity for work.

A negative change can however be observed in a limited number of areas. For example, in 1995 the unemployed and incapacitated have a more negative view of their health than in 1982 (though this also applies for those in work). Moreover, the unemployed have a stronger feeling of social isolation, aimlessness and uselessness than in 1982 and, like those with an incapacity for work, more frequently report receiving critical comments from family and friends. One possible explanation may lie in the economic growth of recent years and the accompanying fall in unemployment. This could create the idea among the out-of-work, as well as among their family members and friends, that they too ought to be able to find work easily. If they do not succeed in this, they will (partly) blame themselves and may feel even more useless and excluded from society.

It can be concluded that the out-of-work score worse than those in work on virtually all aspects of social situation, but that there has been only a limited negative development over time. To the extent that this negative trend has taken place, it is related mainly to aspects of social integration and isolation. Given their greater effort when looking for work, the out-of-work appear to believe more than ten years ago that performing paid work can increase their feeling of well-being.

5 Unemployment subgroups

Workers, non-workers and the incapacitated for work differ in their attitudes and behaviour with respect to work and social security and in their perception of their social situation. The study investigated whether there was a correlation for non-workers between these differences and a range of personal and background features. The main factors influencing mutual differences in attitudes, behaviour and perception turn out to be sex, education level and ethnicity. To illustrate these correlations, a description is given below of the position for jobless women, unemployed people with a low education level and ethnic minority members, respectively. The position of the long-term unemployed is also examined.

Women

Statistics on work and unemployment almost always distinguish between men and women, and our study also points up the importance of distinguishing by sex.

Women prove in many cases to have a different attitude to work and unemployment from men. They are less focused on work, have a less negative perception of their unemployment situation, find other aspects of a job important and exhibit less active search behaviour than men. Further analysis, however, shows that this sex-related difference applies only for non-working women with children and/or partner. If neither children nor partner are present, women have virtually the same attitudes as men, display the same search behaviour and show virtually no difference in their willingness to accept less attractive work or their perception of unemployment. One obvious explanation is that women with children and/or partner have a ready-made alternative role if they should become unemployed; they have the opportunity of devoting their time to caring for the family.

Education level

The education level of unemployed people not only has a major influence on their chances on the labour market, but also shows a clear correlation with attitudes to work and the perception of being unemployed. No differences are observed in the job-seeking behaviour of the poorly and the better educated.

The fact that people with a lower education level support the duty to work more strongly than the better educated is a finding which has emerged several times in earlier studies. The highly educated derive their motivation for work mainly from intrinsic aspects of the work, such as work offering development opportunities, interesting and responsible work. People with a low education level, by contrast, are more interested in the material aspects of a job, such as a high wage, a permanent and full-time job and favourable working hours. Differences also emerge in the type of job characteristics the two groups are willing to accept. People with a low education level have fewer objections to physically strenuous work such as shift work, dirty or heavy work and working on a production line. On the other hand, they have more problems than the better educated with work which demands a degree of mobility or flexibility: they are less keen to travel, move house or undergo retraining. Finally, people with a lower education level have a more negative view of their social situation than the highly educated. They experience more mental stress as a result of unemployment and have more problems with their health, while their reactions to being unemployed indicate a greater degree of discouragement and resignation. It may be that this negative perception and resigned attitude also contribute to their reduced labour market chances.

Members of ethnic minorities

As with the poorly educated, the labour market chances of members of ethnic minorities are relatively poor. The result is that the proportion of ethnic minority members in the non-working labour force is much higher than in the working population. Ethnic minority members are underrepresented in most surveys, but in the 1995 LWW ('Social situation of workers and the unemployed') survey, special efforts were made to include this category sufficiently in the survey.

The study results indicate that ethnicity does not play a very major role. This is partly because the analyses controlled for education level. Unemployed members of ethnic minorities relatively frequently have a lower education level, and observed differences between ethnic minorities and indigenous citizens prove in some cases to be caused by differences in education level.

There are however a few aspects where ethnicity does have an influence. Members of ethnic minorities, for example, exhibit a higher work ethic, consider intrinsic work aspects to be less important and are more willing to accept work with inconveniences. They are also more resigned to their situation.

The long-term unemployed

Length of unemployment plays only a modest role in the attitudes, behaviour and perception of social situation of the unemployed. This finding is somewhat unexpected. The research literature frequently makes the assumption that unemployed undergo different phases during their period of unemployment. There is a supposed accumulation of stress, followed after a certain time by adaptation to the non-working situation. These phases are also assumed to be accompanied by changes in attitudes, behaviour and perception. This study, however, shows that length of unemployment has only a limited influence. Virtually no differences can be observed between the short-term and long-term unemployed as regards the perceived advantages and disadvantages of not working, the willingness to accept less attractive work and the importance of a range of job characteristics. The long-term unemployed do feel more stigmatised, are less satisfied with their financial situation and have more physical and psychosomatic complaints than the short-term unemployed. They also report making less effort to find work and more frequently assess their chance of finding a new job as poor. Yet they do not appear to be less motivated to find a new job: the proportion of active job-seekers is just as high as among the short-term unemployed, and they make just as many actual job applications (see Chapter 3 and 4).

6 Typology of the unemployed

Constructing a typology of the unemployed is a way of dividing the total group of unemployed people into smaller subgroups. The unemployed are classified on the basis of three dimensions: attitudes to work and take-up of social security; job-seeking behaviour and willingness to accept work; and perception of their social situation. This leads to three more or less homogeneous subgroups, which have been termed conformist, adaptive and selective. The *conformists* are the largest group. Of the three groups, their behaviour is closest to the norms and values of the welfare state: they have a strong focus on work, actively seek work and have a high willingness to accept a job with less attractive characteristics. They are also the most dissatisfied of the three groups with their unemployed status.

The *adaptive* group are the opposites of the conformists on all points. They are not - or no longer - focused on work, undertake appreciably fewer job-seeking activities than the conformists and show little willingness to make concessions in order to get a job. This group is reasonably satisfied with their status: they have adapted to their unemployment.

The *selective* group, finally, resemble the adaptive group in their perception of their unemployment, but differ from them in that they find work more important whilst being even less active in their search for work and even less willing to accept unattractive work.

The unemployment subgroup to which a person belongs is to some extent related to objective personal and background characteristics. For example men, especially if they have children, are more often found among the conformists, as are people with a low education level and Turks and Moroccans. People who in their own opinion have few chances on the labour market are also numbered relatively often among the conformists. These findings indicate that conformist behaviour is found primarily in people with care responsibilities and people with a less favourable labour market position.

Women and the highly educated are found relatively frequently in the adaptive subgroup. Women also occur more frequently in the selective group, as do people who see their chances on the labour market as reasonable to good. Older unemployed people and unemployed people of Surinamese or Antillean origin are also found in this latter group.

The fact that unemployed women are more often found in the adaptive and selective subgroups cannot be entirely attributed to the presence of children: childless women also occur relatively frequently in these two subgroups. The explanation must more likely be sought in their less pronounced feeling of moral obligation to perform work.

The fact that the adaptive subgroup contains a relatively large number of highly educated people need not mean that the better educated have turned their back on the labour market. More probable, the highly educated 'wait' until an interesting job comes up, and in the meantime occupy themselves with other activities. A similar argument can be used for the fact that the selective group includes a relatively high number of people who perceive their own chances on the labour market as good. This means that, in their view, they can afford to place demands on a new job.

7 Interpretation

This study reveals that a larger acceptance of not working developed between 1974 and 1995, a trend reflected in a decline in the work ethic and less stigmatisation of the out-of-work. On the other hand, non-workers in 1995 feel take-up of social security is a less self-evident right, experience more problems with their inactive

status and make more effort and concessions in order to obtain paid work. These two trends appear to contradict each other somewhat. Various factors are probably at work here.

On the one hand, the Dutch population has become used over the last twenty years to mass unemployment and an increase in the number of people with an incapacity for work. Virtually every citizen knows someone who is or has been out of work or incapacitated for work, or else fits into one of these categories themselves.

Moreover, the labour market has at the same time become populated by employees who are less focused on paid work than employees twenty years ago. Part-time work and flexible employment contracts have become more normal. All these developments have meant that non-participation in all its various forms of full-time, part-time and temporary inactivity, has become a 'normal' phenomenon. As a result, the duty to perform work is interpreted less rigidly than was the case twenty years ago.

On the other hand, the out-of-work who are forced to rely on the social security system in the nineties are confronted by an obligation to work much more than in the past. Payment of benefits is much more tied to the condition that the recipients seek work. The way in which non-workers react on average suggests that they accept the new view of the welfare state, where the emphasis has shifted from rights to obligations. This is also reflected in the fact that neither unemployed nor incapacitated people became less satisfied with their financial position in the period 1982-1995, whereas changes in legislation and regulations have led to a more meagre and selective benefits system.

The study findings indicate that some degree of integration of benefit claimants has been preserved, in spite of the often radical changes in provisions and despite the increase in the number of unemployed and incapacitated people between 1974 and 1995.

LITERATUUR

- Van der Aa et al. (1997)
P. van der Aa, R. van Berkel, A. Brand, A. Dekker, I. Kervel en T. Wentink. Van start in Onbenutte Kwaliteiten Rotterdam. Een portret van OK-deelnemers, hun achtergronden en ervaringen. Rotterdam: Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1997.
- Adriaansens en Zijdeveld (1981)
H.P.M. Adriaansens en A.C. Zijdeveld. Vrijwillig initiatief in de verzorgingsstaat. Deventer: Van Sloghum Slaterus, 1981.
- Albeda en Idenburg (1983)
W. Albeda en Ph.A. Idenburg. De nadagen van de verzorgingsstaat. Kansen en perspectieven voor morgen. Amsterdam: Meulenhoff Informatief, 1983.
- Andrews et al. (1973)
F.M. Andrews, J.N. Morgan, J.A. Sonquist en L. Klem. Multiple classification analysis. A report on a computer program for multiple regression using categorical predictors. University of Michigan, 1973.
- Bakke (1934)
E. Bakke. Wight. The unemployed man, a social study. New York: Dutton, 1934.
- Batenburg et al. (1995)
R.S. Batenburg, W.H. Smeenk en W.C. Ultee. De sociale verdeling van werkloosheid: een werkloze onderklasse? In J. Dronkers en W.C. Ultee (red.), Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit. Assen: Van Gorcum en Comp. BV, 1995.
- Becker et al. (1983)
J.W. Becker, R. Vink en C.J. Wiebrens. Opvattingen van werklozen 1974-1982. Enige veranderingen in attitudes en gedragingen van werklozen. Rijswijk: SCP, 1983.
- Becker en Vink (1984)
J.W. Becker en R. Vink. Werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden vergeleken. Eerste resultaten van een leefsituatie-onderzoek uit 1982. Rijswijk: SCP, 1984.
- De Beer (1996a)
P. de Beer. Het onderste kwart. Werk en werkloosheid aan de onderkant van de arbeidsmarkt. Rijswijk: SCP, 1996.
- De Beer (1996b)
P. de Beer. Werk: uitkomst voor armoede? In: G. Engbersen, J.C. Vrooman en E. Snel (red.), Arm Nederland. Het eerste jaarrapport armoede en sociale uitsluiting. Den Haag: VUGA, 1996.
- Van Berkel et al. (1996)
R. van Berkel, A. Brand en J. Maaskant. Uitgeschreven of afgeschreven? Werklozen door de tijd gevolgd. Utrecht: Van Arkel, 1996.
- Brand et al. (1992)
A. Brand, D. Dörr, T. Wentink en C. Van der Werf. Werkloos zijn in Rotterdam. Eerste meting van een onderzoek naar de dynamiek in het bestaan van 840 'minimum' huishoudens. Rotterdam: Dienst Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1992.
- CBS (1981)
Zakboek Onderwijsstatistiek 1981. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1981.
- CBS (1997a)
Kluwer Bedrijfsinformatie. Werken en leren 1997. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1997.
- CBS (1997b)
Nederland in tijdreeksen. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1997 (CD-ROM: Statline).
- CBS (1997c)
Zakboek Onderwijsstatistiek 1997. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1997.
- CBS (1997d)
Centraal Bureau voor de Statistiek. Gezondheidsenquête. Trendcijfers gezondheidsenquête. Gezondheidsindicatoren 1981-1996. In: Maandbericht Gezondheid 7 (1997).
- CBS (1998)
Sociaal-economische maandstatistiek. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1998.

- Christie en Geiss (1970)
R. Christie en F.L. Geiss. *Studies in machiavellism*. New York: Academic Press, 1970.
- CPB (1998)
Centraal economisch plan. Den Haag: Centraal Planbureau, 1998.
- Ctsv (1997)
Augustusrapportage arbeidsongeschiktheidsverzekeringen 1997. Een overzicht van de ontwikkeling tot begin 1997. Zoetermeer: College van toezicht sociale verzekering, 1997.
- Dagevos et al. (1996)
J.M. Dagevos, E.P. Martens en J. Veenman. *Scheef verdeeld. Minderheden en hun maatschappelijke positie*. Assen: Van Gorcum & Comp. BV, 1996.
- Dercksen en Engbersen (1992)
W.J. Dercksen en G. Engbersen. *Arbeid en sociaal burgerschap*. In: WRR, *Burgerschap in praktijken*, deel I. Den Haag: Sdu, 1992.
- Dirken (1967)
J.M. Dirken. *Het meten van 'stress' in industriële situaties*. Groningen, 1967.
- Dirven (1991)
H.J. Dirven. *Leeftijd en de mentale gevolgen van het ontbreken van een betaalde baan*. In: G. Jehoel-Gijsbers (red.). *Reacties van uitkeringsontvangenden*, Reeks Sociale Zekerheidswetenschap. Tilburg: Katholieke Universiteit Brabant, 1991.
- Van Eekert en Gelderloos (1990)
P. van Eekert en E. Gelderloos. *Vroeger was de wereld groter. Reacties op langdurige werkloosheid bij Turken, Marokkanen en Surinamers*. Utrecht: Jan van Arkel, 1990.
- Eisenberg en Lazarsfeld (1938)
P. Eisenberg en P.F. Lazarsfeld. *The psychological effects of unemployment*. In: *Psychological bulletin* (1938) 35.
- Engbersen (1989)
G. Engbersen. *Culturen van langdurige werkloosheid*. In: *Amsterdams sociologisch tijdschrift* (1989) 15 (4).
- Engbersen (1990)
G. Engbersen. *Publieke bijstandsgeheimen; het ontstaan van een onderklasse in Nederland*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese, 1990.
- Engbersen en Van der Veen (1987)
G. Engbersen en R. van der Veen (met een inleiding van C. Schuyt). *Moderne armoede. Overleven op het sociaal minimum*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese, 1987.
- Engbersen et al. (1993)
G. Engbersen, K. Schuyt, J. Timmer en F. van Waarden. *Cultures of unemployment. A comparative look at long-term unemployment and urban poverty*. Boulder/San Francisco/Oxford: Westview Press, 1993.
- Feather (1990)
Norman T. Feather. *The psychological impact of unemployment*. New York: Springer-Verlag, 1990.
- Feddema en Hulsbergen (1991)
R. Feddema en E.D. Hulsbergen. *Grootstedelijke werkloosheid; Ideologie en realiteit*. Delft: Technische Universiteit, 1991.
- Fryer (1992)
D.M. Fryer. *Poverty stricken? A plea for a greater emphasis on the role of poverty in psychological research on unemployment and mental health in the social context*. In: *On the mysteries of unemployment: causes, consequences, and policies*. C.H.A. Verhaar en L.G. Jansma (general editors). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1992.
- Furstenberg en Thrall (1975)
F. Furstenberg en Ch. Thrall. *Counting the jobless; the impact of job-rationing on the measurement of unemployment*. In: *The annals of the American academy of political and social science*, 1975.
- De Goede (1988)
M.P.M. de Goede. *Beleving van niet-werken. Een onderzoek onder werklozen, arbeidsongeschikten en hun partner*. Utrecht: Rijksuniversiteit, 1988 (proefschrift).
- De Goede en Maassen (1988)
M.P.M. de Goede en G. Maassen. *Beleving van niet-werken. Een onderzoek onder werklozen, arbeidsongeschikten en hun partner*. Utrecht: Rijksuniversiteit, 1988 (proefschrift).
- Groenland (1989)
E. Groenland. *Socio-economic well-being and behavioral reactions. A panel study of people drawing benefits from the Dutch national security system*. Tilburg: Tilburg University Press, 1989 (proefschrift).

- Halman (1991)
L. Halman. Waarden in de westerse wereld. Tilburg: Katholieke Universiteit Brabant, 1995 (proefschrift).
- Ten Have en Jehoel-Gijsbers (1985)
K. ten Have en G. Jehoel-Gijsbers. Werkloze jongeren, een verloren generatie? Den Haag: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, 1986 (OSA-voorstudie).
- Hayes en Nutman (1981)
J. Hayes en P. Nutman. Understanding the unemployed. London/New York, 1981.
- Heineman (1978)
K. Heineman. Arbeitslose Jugendliche. Darmstadt, 1978.
- Heinen et al. (1980)
A. Heinen, G. Jehoel-Gijsbers en H. Zanders. Arbeid ter discussie. Tilburg: IVA, 1980.
- Henwood en Miles (1987)
F. Henwood en I. Miles. The experience of unemployment and the sexual division of labour. In: Unemployed people. Social and psychological perspectives. Edited by David Fryer and Philip Ullah. Open University Press, 1987.
- Hessing et al. (1992)
D.J. Hessing, H. Elffers en B. Van Giels. De SSO-schaal. Rotterdam: Erasmus Universiteit, 1992.
- Ter Huurne (1988)
A. ter Huurne. Zeer langdurige werkloosheid onder ouderen in de regio Rijnmond. Tilburg: IVA, 1988.
- Inglehart (1990)
R. Inglehart. Culture shift in advanced industrial society. Princeton/New Jersey: Princeton University Press, 1990.
- Jahoda (1982)
M. Jahoda. Employment and unemployment: A social-psychological analysis. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- Jehoel-Gijsbers (1989a)
G. Jehoel-Gijsbers. Geen betaalde baan... en dan? Reacties van uitkeringsontvangenden onderzocht. Tilburg: Katholieke Universiteit Brabant, 1989.
- Jehoel-Gijsbers (1989b)
G.J.M. Jehoel-Gijsbers. De mentale gevolgen van het ontbreken van een betaalde baan. In: G.J.M. Jehoel-Gijsbers (red.). Leven met een uitkering. Tilburg: Katholieke Universiteit Brabant, 1989.
- Jehoel-Gijsbers en Heinen (1991)
G. Jehoel-Gijsbers en A. Heinen. Mentale incongruentie en arbeidsmarktgedrag. Resultaten van panel-onderzoek. Tilburg: Katholieke Universiteit Brabant, 1991.
- Jehoel-Gijsbers et al. (1995)
G. Jehoel-Gijsbers, H. Scholten en A. Vissers. Sociale zekerheid en arbeidsparticipatie; Inventarisatie en evaluatie van Nederlands empirisch onderzoek. Den Haag: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, 1995.
- Kloosterman (1987)
R.C. Kloosterman. Achteraan in de rij. Een onderzoek naar de factoren die (her)intreding van langdurig werklozen belemmeren. Den Haag: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, 1987 (Werkdocument W38).
- Koopmans et al. (1977)
E. Koopmans, A. van Büchem, Th. Schepens en J. van Wezel. Onderzoek onder werklozen, deel 1. Moelijkheden bij (her)intreding. Tilburg: IVA, 1977.
- Kops (1993)
Y. Kops. Flexibele starters. De transitiefase naar volwassenheid van jongeren in een onzekere arbeidsmarktsituatie. Leiden: Stenfert Kroese, 1993 (proefschrift).
- Kriesi (1993)
H.P. Kriesi. Political mobilization and social change. The Dutch case in comparative perspective. Avebury: Ashgate Publishing Ltd., 1993.
- Kroft et al. (1989)
H. Kroft, G. Engbersen, K. Schuyt en F. van Waarden. Een tijd zonder werk. Een onderzoek naar de levenswereld van langdurig werklozen. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese, 1989.
- Lindeman (1996)
E.M. Lindeman. Participatie in vrijwilligerswerk. Amsterdam: Thesis Publishers, 1996 (proefschrift).
- Lisv (1997)
Landelijk instituut sociale verzekeringen. Kroniek van de sociale verzekeringen 1997. Wetgeving en volume-ontwikkeling in historisch perspectief. Amsterdam: Lisv, 1997.

- Matthijs (1986)
M. Matthijs. Geld maakt niet gelukkig, zeggen ze, maar mij wel... Over werk, werkloosheid, consumptiedwang en mannelijkheid. In: M. Matthijssen, W. Meeus en F. van Wel (red.). Beelden van jeugd. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1986.
- Merens-Riedstra (1981)
H. Merens-Riedstra. Leven zonder werk. Een sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar arbeidsongeschiktheid. Aachen, 1981 (proefschrift).
- Merton (1967)
R.K. Merton. Social theory and social structure. New York: The Free Press, 1967.
- Miltenburg en Woldringh (1990)
Th.E.M. Miltenburg en C. Woldringh. Langdurige werkloosheid. Nijmegen, 1990 (proefschrift).
- Mullenders (1996)
P. Mullenders. Werken sancties? Onderzoek naar het effect van sancties in de WW. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid/VUGA, 1996.
- OSA (1991)
Trendrapport aanbod van arbeid. Den Haag: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, 1991.
- Reubsæet (1990)
Th. Reubsæet. Arbeidsmarkt en arbeidsbestel. In: Entzinger en Stijnen (red.). Etnische minderheden in Nederland. Amsterdam: Boom Meppel, 1990.
- Rundquist and Sletto (1936)
E.A. Rundquist and R.F. Sletto. Personality in depression. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1936.
- Russell et al. (1978)
D. Russell, L.A. Peplau en M.L. Ferguson. Developing a measure of loneliness. In: Journal of personality assessment (1978) 42 (290-294).
- SCP (1974)
Sociaal en Cultureel Rapport 1974. Rijswijk/Alphen aan den Rijn: SCP/Samsom, 1974.
- SCP (1976)
Sociaal en Cultureel Rapport 1976. Rijswijk/Alphen aan den Rijn: SCP/Samsom, 1976.
- SCP (1982)
Sociaal en Cultureel Rapport 1982. Rijswijk/Alphen aan den Rijn: SCP/Samsom, 1982.
- SCP (1984)
Sociaal en Cultureel Rapport 1984. Rijswijk/Alphen aan den Rijn: SCP/Samsom, 1984.
- SCP (1990)
Sociaal en Cultureel Rapport 1990. Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA, 1990.
- SCP (1994)
Sociaal en Cultureel Rapport 1994. Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA, 1994.
- SCP (1996a)
Sociaal en Cultureel Rapport 1996. Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA, 1996.
- SCP (1996b)
Sociale en Culturele Verkenningen 1996. Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA, 1996.
- SCP (1998a)
Sociaal en Cultureel Rapport 1998. Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA, 1998.
- SCP (1998b)
Sociale en Culturele Verkenningen 1998. Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA, 1998.
- Sinfield (1981)
A. Sinfield. What unemployment means. Oxford, 1981.
- Sprengers (1991)
M. Sprengers. Unemployment duration of elderly unemployed. An explanation with the method of decreasing abstraction. Utrecht: Rijksuniversiteit, 1991 (proefschrift)
- Srole (1956)
L. Srole. Social integration and certain corollaries. In: American Sociological Review (1956) 21 (709-716).
- Tazelaar en Wippler (1985)
F. Tazelaar en R. Wippler. Problemspezifische Anwendungen der allgemeinen Theorie mentaler Incongruenz in der empirischen Sozialforschung. In: G. Büschages und W. Raub (editors). Soziale Bedingungen - individuelles Handeln- sozialen Konsequenzen. Frankfurt am Main (1985) (117 e.v.).
- Terpstra (1984)
J. Terpstra. Consumentisme in de sociale zekerheid? In: Intermediair (1984) 17 februari.

- Tesser et al. (1996)
P.T.M. Tesser, F.A. van Dugteren en A. Merens. Rapportage minderheden 1996. Bevolking, arbeid, onderwijs, huisvesting. Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA, 1996.
- Teulings et al. (1997)
C. Teulings, R. van der Veen en W. Trommel. Dilemma's van sociale zekerheid. Een analyse van 10 jaar herziening van het stelsel van sociale zekerheid. Den Haag: VUGA, 1997.
- TK (1990/1991)
Notitie passende arbeid. Tweede Kamer, vergaderjaar 1990/1991, 21800 XV, nr. 86.
- TK (1993/1994)
Sociale nota 1994. Tweede Kamer, vergaderjaar 1993/1994. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- TK (1995/1996)
De andere kant van Nederland. Tweede Kamer, vergaderjaar 1995/1996, 24515, nrs. 1-2.
- TK (1997/1998)
Sociale nota 1998. Tweede Kamer, vergaderjaar 1997/1998. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Vlek (1997)
R.J.J. Vlek. Inactieven in actie. Belangenstrijd en belangenbehartiging van uitkeringsgerechtigden in de Nederlandse politiek 1974-1994. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1997.
- Van Wezel (1972)
J.A.M. van Wezel. Beleving van werkloosheid. In: Gedrag (1972) 2 (63-79).
- De Witte (1990)
H. de Witte. Conformisme, radicalisme en machteloosheid. Een onderzoek naar de sociaal-culturele en sociaal-economische opvattingen van arbeiders in Vlaanderen. Leuven: HIVA, 1990.
- De Witte (1992)
H. de Witte. Tussen optimisten en teruggetrokkenen. Een empirisch onderzoek naar het psycho-sociaal profiel van langdurig werklozen en deelnemers aan de Weer-Werkactie in Vlaanderen. Leuven: HIVA, 1993.
- De Witte (1993)
H. de Witte. Gevolgen van langdurige werkloosheid voor het psychisch welzijn. Overzicht van de onderzoeksliteratuur. In: Psychologica Belgica (1993) 33 (1).
- WRR (1987)
Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Activerend arbeidsmarktbeleid. Den Haag: Staatsuitgeverij, 1987 (rapport 33).
- WRR (1989)
Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Allochtonenbeleid. Den Haag: Staatsuitgeverij, 1989 (rapport 36).
- WRR (1990)
Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Van de stad en de rand. Den Haag: Staatsuitgeverij, 1990 (rapport 37).
- WRR (1996)
Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Tweedeling in perspectief. Den Haag: Staatsuitgeverij, 1996 (rapport 50).

A.1 Inleiding

In deze studie zijn werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden onderzocht. De werklozen zijn afkomstig uit drie verschillende onderzoeken: het onderzoek Bestrijding excessieve werkloosheid uit 1974 (BEW'74), het onderzoek Leefsituatie werkenden en werklozen uit 1982 (LWW'82) en het onderzoek Leefsituatie werkenden en werklozen uit 1995 (LWW'95). De arbeidsongeschikten en werkenden zijn alleen in de twee laatstgenoemde studies (LWW'82 en LWW'95) ondervraagd. In deze bijlage wordt voor de verschillende jaren een beschrijving gegeven van de werklozen, werkenden en arbeidsongeschikten naar de kenmerken sekse, leeftijd, opleiding, duur van de werkloosheid of arbeidsongeschiktheid en (voor 1995) etniciteit. In de tabellen A.1 tot en met A.3 zijn voor het jaar 1995 tweemaal percentages gepresenteerd. Dit hangt samen met het feit dat voor de longitudinale analyses die in hoofdstuk 6 worden beschreven, voor het jaar 1995 werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden zijn geselecteerd volgens dezelfde criteria die voor 1974 en 1982 golden. Dit wil zeggen dat alleen werklozen met een werkloosheidsduur van minimaal drie maanden, alleen volledig arbeidsongeschikten en alleen voltijdwerkers in de analyses zijn betrokken. Tevens is binnen elke arbeidsmarktcategory geselecteerd op personen met de Nederlandse nationaliteit. Voor de analyses die uitsluitend betrekking hebben op 1995 (hoofdstuk 3 en 4) zijn deze selecties niet nodig (zie ook hoofdstuk 1).

In het hiernavolgende komen eerst de kenmerken van de werklozen aan bod, vervolgens die van de arbeidsongeschikten en ten slotte die van de werkenden.

A.2 Werklozen

In tabel A.1 staat de verdeling van de responsgroep werklozen naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau en werkloosheidsduur voor de jaren 1974, 1982 en 1995. Voor 1982 en 1995 is niet van alle respondenten de werkloosheidsduur bekend.

De kolommen 1974, 1982 en 1995a hebben betrekking op de werklozen die bij de longitudinale analyses (zie hoofdstuk 6) zijn betrokken. Zoals gezegd, gaat het hier alleen om degenen die langer dan drie maanden werkloos zijn en ingeschreven staan bij het arbeidsbureau. Bovendien betreft het hier uitsluitend personen met de Nederlandse nationaliteit.

De kolom 1995b betreft de werklozen die bij de cross-sectionele analyses (hoofdstuk 3 en 4) zijn betrokken. Daarbij heeft er geen selectie plaatsgevonden van werklozen die ten minste drie maanden bij het arbeidsbureau staan ingeschreven, noch van werklozen die de Nederlandse nationaliteit bezitten. De percentages autochtonen, Surinamers en Antillianen, Turken en Marokkanen, en overige allochtonen binnen de werkloze responsgroep staan eveneens in deze kolom vermeld.

Ten behoeve van de studie *Het onderste kwart* (De Beer 1996a) was het wenselijk een redelijk aantal allochtone werklozen en werkenden in de steekproef te hebben. Aangezien de nettorespons onder allochtonen vaak achterblijft bij die van autochtonen, zijn de eerstgenoemden enigszins 'oversampled'. De in tabel A.1 en A.3 vermelde percentages allochtonen zijn dan ook hoger dan de landelijke cijfers.

Tabel A.1 Werklozen naar sekse, leeftijd, opleiding en werkloosheidsduur (en etniciteit), 1974, 1982 en 1995 (in procenten)

	1974	1982	1995 ^a	1995 ^b
sekse				
man	79	76	41	40
vrouw	21	24	59	60
totaal	100% (550)	100% (419)	100% (393)	100% (559)
leeftijd				
< 25 jaar	30	33	8	10
25-34 jaar	25	33	35	38
35-44 jaar	15	19	36	31
45-54 jaar	17	9	20	18
55-64 jaar	13	7	1	3
totaal	100% (550)	100% (419)	100% (393)	100% (559)
opleiding				
basisonderwijs	53	34	17	21
lbo/mavo	32	37	31	30
mbo/havo	9	21	36	34
hbo	3	6	12	11
universitair onderwijs	3	2	4	4
totaal	100% (549)	100% (419)	100% (393)	100% (559)
werkloosheidsduur				
< 6 maanden	43	28	15	16
7-12 maanden	28	32	14	14
13-24 maanden	20	25	22	23
25-48 maanden	8	10	25	26
49-72 maanden	1	2	9	8
> 72 maanden	0	3	15	13
totaal	100% (550)	100% (373)	100% (339)	100% (417)
etniciteit				
autochtoon				73
Surinamers/Antillianen				11
Turken/Marokkanen				10
overig allochtoon				7
totaal				100% (559)

^a De verdeling van de responsgroep, betrokken bij de longitudinale analyses (vergelijkbaar met de jaren 1982 en 1974).

^b De verdeling van de responsgroep, betrokken bij de cross-sectionele analyses (alleen 1995).

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95); IVA (BEW'74)

A.3 Arbeidsongeschikten

In tabel A.2 staan de gegevens over de arbeidsongeschikten weergegeven. Ook hier geldt dat de arbeidsongeschiktheidsduur niet van alle betrokkenen bekend is. Aangezien in de longitudinale analyses alleen volledig arbeidsongeschikten zijn opgenomen, heeft kolom 1995a uitsluitend op deze groep betrekking. Bij de cross-sectionele analyses (hoofdstuk 3 en 4) zijn zowel volledig als gedeeltelijk arbeidsongeschikten betrokken. De verdeling van deze totale groep arbeidsongeschikten staat in kolom 1995b.

Tabel A.2 Arbeidsongeschikten naar sekse, leeftijd, opleiding en werkloosheidsduur (en etniciteit en arbeidsongeschiktheidspercentage), 1982 en 1995 (in procenten)

	1982	1995a ^a	1995b ^b
sekse			
man	79	58	56
vrouw	21	42	44
totaal	100% (465)	100% (267)	100% (371)
leeftijd			
< 25 jaar	3	2	2
25-34 jaar	6	6	7
35-44 jaar	11	15	17
45-54 jaar	25	33	34
55-64 jaar	54	45	40
totaal	100% (465)	100% (267)	100% (371)
opleiding			
basisonderwijs	53	24	27
lbo/mavo	27	28	30
mbo/havo	14	37	33
hbo	6	9	8
universitair onderwijs	1	2	1
totaal	100% (465)	100% (267)	100% (371)
arbeidsongeschiktheidsduur			
< 6 maanden	8	2	1
7-12 maanden	8	2	2
13-24 maanden	14	3	5
25-48 maanden	22	14	15
49-72 maanden	15	17	17
> 72 maanden	33	62	59
totaal	100% (436)	100% (263)	100% (363)
etniciteit			
autochtoon			91
Surinamers/Antillianen			1
Turken/Marokkanen			5
overig allochtoon			4
totaal			100% (371)
arbeidsongeschiktheidspercentage			
volledig (ten minste 80%)			78
gedeeltelijk (minder dan 80%)			22
totaal			100% (371)

^a De verdeling van de responsgroep, betrokken bij de longitudinale analyses (vergelijkbaar met de jaren 1982 en 1974).

^b De verdeling van de responsgroep, betrokken bij de cross-sectionele analyses (alleen 1995).

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95)

A.4 Werkenden

In tabel A.3 staat de informatie over de werkenden. Over de duur van werkzaamheid is aan werkenden in 1982 geen informatie gevraagd en in 1995 is deze van slechts iets meer dan de helft van de respondenten bekend. Daarom wordt de verdeling naar duur bij de werkenden achterwege gelaten. Bij de longitudinale analyses zijn alleen degenen betrokken die een baan van meer dan 35 uur per week hebben. Dat is de reden waarom het aandeel vrouwen in kolom 1995a zo laag ligt. Voor de cross-sectionele analyses, waarin ook de deeltijdwerkers zijn opgenomen, is dit aandeel veel hoger (zie kolom 1995b).

Tabel A.3 Werkenden naar sekse, leeftijd, opleiding en werkloosheidsduur, 1982 en 1995

	1982	1995a ^a	1995b ^b
sekse			
man	67	70	50
vrouw	33	30	50
totaal	100% (309)	100% (438)	100% (856)
leeftijd			
< 25 jaar	16	10	11
25-34 jaar	35	43	37
35-44 jaar	26	24	28
45-54 jaar	17	19	19
55-64 jaar	7	4	4
totaal	100% (309)	100% (438)	100% (856)
opleiding			
basisonderwijs	17	5	8
lbo/mavo	33	16	18
mbo/havo	27	48	46
hbo	17	24	21
universitair onderwijs	6	8	7
totaal	100% (309)	100% (438)	100% (856)
etniciteit			
autochtoon			84
Surinamers/Antillianen			5
Turken/Marokkanen			5
overig allochtoon			5
totaal			100% (856)
voltijd/deeltijd			
voltijd (ten minste 35 uur per week)			58
deeltijd (minder dan 35 uur per week)			42
totaal			100% (856)

^a De verdeling van de responsgroep, betrokken bij de longitudinale analyses (vergelijkbaar met de jaren 1982 en 1974).

^b De verdeling van de responsgroep, betrokken bij de cross-sectionele analyses (alleen 1995).

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95)

BIJLAGE B ANALYSERESULTATEN, GECORRIGEERD VOOR SEKSE, LEEFTIJD, OPLEIDINGSNIVEAU EN WERKLOOSHEIDS- OF ARBEIDSONGESCHIKTHEIDSDUUR

B.1 Inleiding

In deze bijlage worden de resultaten van de longitudinale analyses over de jaren 1974, 1982 en 1995 gepresenteerd waarbij gecorrigeerd is voor verschillen in bestandssamenstelling naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau en werkloosheids- of arbeidsongeschiktheidsduur. Deze resultaten geven inzicht in de 'netto' veranderingen door de jaren heen (zie § 6.2 voor toelichting). De tabellen in deze bijlage corresponderen met die in hoofdstuk 6, waarbij het tabelnummer steeds is uitgebreid met de letter b. In deze tabellen (6.1b tot en met 6.2b) worden uitsluitend gemiddelde scores per jaar vermeld. Dit is in hoofdstuk 6 niet altijd het geval. Soms worden daar percentages voor een bepaalde antwoordcategorie weergegeven, bijvoorbeeld in tabel 6.6. In die gevallen wordt in deze bijlage ook de ongecorrigeerde gemiddelde score vermeld. Twee tabellen (6.10b en 6.13b) ontbreken in deze bijlage. De reden hiervoor is dat de corresponderende tabellen in hoofdstuk 6 een nadere uitwerking betreffen van andere tabellen. De analyses, waarvan hier de resultaten worden gepresenteerd, betreffen variantie-analyses (multipel classificatie analyse).

Tabel 6.1b Belang van aspecten in nieuwe baan,^a gecorrigeerd voor verschillen naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau en werkloosheidsduur, werklozen 1974, 1982 en 1995

	1974	1982	1995	verschil	richting ^b
intrinsieke werkaspecten					
beslissingen kunnen nemen	3,13	2,84	2,78	*	-
verantwoordelijk werk	2,99	2,97	2,87	n.s.	
resultaten zien	3,18	3,11	3,15	n.s.	
interessant werk	3,33	3,20	3,22	*	-
jezelf kunnen ontplooiën	3,37	3,32	3,31	n.s.	
extrinsieke werkaspecten					
gunstige aanvangstijden	2,51	2,65	2,71	*	+
werk dicht bij huis	2,57	2,47	2,82	*	+
hoog loon	2,95	2,90	3,07	*	+
gunstige arbeidsvoorwaarden	3,19	3,26	3,35	*	+
gunstige werkomstandigheden	3,17	3,20	3,28	n.s.	
vaste baan	2,90	3,34	3,51	*	+

^a Antwoordschaal lopend van 1 'zeer onbelangrijk' tot 4 'zeer belangrijk'.

^b +: score 1995 is significant hoger dan score 1982 en/of 1974

-: score 1995 is significant lager dan score 1982 en/of 1974.

* Significant verschil tussen jaren ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95); IVA (BEW'74)

Tabel 6.2b Aspecten van arbeidsethos, ^a gecorrigeerd voor verschillen naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau en duur van werkloosheid of arbeidsongeschiktheid; werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden, 1982 en 1995

	werklozen			arbeidsongeschikten			werkenden		
	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil
eigenlijk moest iedereen kunnen kiezen of hij wil werken	2,63	2,67	n.s.	2,05	2,43	*	2,26	2,36	n.s.
als je niet wilt werken, profiteer je van anderen	3,65	3,67	n.s.	4,24	3,96	*	4,24	3,90	*

^a Antwoordschaal lopend van 1 'helemaal oneens' tot 5 'helemaal eens'.

* Significant verschil tussen jaren ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95); IVA (BEW'74)

Tabel 6.3b Recht op uitkering, ^a gecorrigeerd voor verschillen naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau en duur van werkloosheid of arbeidsongeschiktheid, werklozen en arbeidsongeschikten, 1982 en 1995

	werklozen			arbeidsongeschikten		
	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil
ik heb het gevoel dat ik mijn hand moet ophouden	3,06	2,68	*	2,49	2,24	*
vaak kijken mensen je er op aan, als je een uitkering krijgt	3,56	3,02	*	3,34	2,97	*
ik zie de uitkering als een recht, je moet toch ergens van leven en je hebt er genoeg voor betaald	4,05	3,72	*	4,22	4,19	n.s.

^a Antwoordschaal lopend van 1 'helemaal oneens' tot 5 'helemaal eens'.

* Significant verschil tussen jaren ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95); IVA (BEW'74)

Tabel 6.4b Acceptatiebereidheid^a van werklozen; gecorrigeerd voor verschillen naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau en werkloosheidsduur

	1974	1982	1995	verschil	richting ^b
werk met inconvenïenten					
lopende band	1,28	1,47	1,66	*	+
met stank of lawaai	1,50	1,65	1,99	*	+
zwaar werk	1,95	2,07	2,14	*	+
ploegendienst	1,60	1,94	2,13	*	+
vuil werk	1,91	2,01	2,24	*	+
onregelmatige werktijden	2,11	2,16	2,26	n.s.	
onaantrekkelijke werkomstandigheden/-voorwaarden					
verhuizen zonder vergoeding	1,73	1,67	1,62	n.s.	
twee uur reizen zonder vergoeding	-	1,74	1,98	*	+
halve baan, geen uitkering	-	1,85	2,06	*	+
verhuizen met vergoeding	2,25	2,20	2,17	n.s.	
omscholing zonder vergoeding	2,09	2,18	2,41	*	+
eenvoudiger werk dan gewend	-	2,39	2,53	*	+
tijdelijk contract (< 6 mnd)	2,41	2,67	2,78	*	+
halve baan, aanvullende uitkering	2,65	2,86	2,84	*	+
4 dagen werk, 4 dagen loon	-	2,69	2,89	*	+
buiten eigen vak/beroep	2,25	2,68	2,98	*	+
aantal malen acceptatiebereid (max. 12)	3,68	4,33	5,24	*	+

^a Antwoordschaal lopend van 1 'zou beslist niet accepteren' tot 4 'zou beslist wel accepteren'.

^b +: score 1995 is significant hoger dan score 1982 en/of 1974;

-: score 1995 is significant lager dan score 1982 en/of 1974.

* Significant verschil tussen jaren ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95); IVA (BEW'74)

Tabel 6.5b Kenmerken van banen waaruit werklozen afkomstig zijn en baankenmerken van werkenden, gecorrigeerd voor verschillen naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau (en werkloosheidsduur); % banen met het desbetreffende kenmerk, (1974) 1982 en 1995

	werklozen				werkenden		
	1974	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil
lopende band	5	8	9	n.s.	1	6	*
ploegendienst	10	14	14	n.s.	11	13	n.s.
stank of lawaai	18	30	42	*	19	25	n.s.
zwaar werk	29	41	49	*	24	30	n.s.
vuil werk	26	32	42	*	17	17	n.s.
buiten eigen vak/beroep	24	25	42	*	14	28	*
onregelmatige werktijden	35	31	29	n.s.	35	37	n.s.
deeltijdwerk	10	10	15	n.s.	-	- ^a	
tijdelijk contract (< 6 mnd.)	18	22	24	n.s.	2	13	*

^a Niet van toepassing, aangezien alleen voltijd werkenden in de analyses zijn betrokken.

* Significant verschil tussen jaren ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95); IVA (BEW'74)

Tabel 6.6b Inschatting arbeidsmarktchansen, redelijkheid werkgeveisen en zoekgedrag, gecorrigeerd voor verschillen naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau en duur van werkloosheid of arbeidsongeschiktheid; werklozen en arbeidsongeschikten, 1974, 1982 en 1995

	werklozen				arbeidsongeschikten		
	1974	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil
kans op werk ^a	2,01	1,63	2,01	*	1,52	1,60	n.s.
idem, ongecorrigeerd	2,02	1,68	1,91	*	1,54	1,56	n.s.
redelijkheid werkgeveisen ^b	3,63	3,43	3,35	*			
idem, ongecorrigeerd	3,64	3,45	3,34	*			
doe moeite weer werk te vinden ^c	-	3,66	3,69	n.s.	2,70	2,24	*
idem, ongecorrigeerd	-	3,69	3,62	n.s.	2,71	2,19	*

^a Antwoordschaal lopend van 1 'zeer slechte kans' tot 5 'zeer goede kans'.

^b Antwoordschaal lopend van 1 'zeer onredelijk' tot 4 'zeer redelijk'.

^c Antwoordschaal lopend van 1 'helemaal oneens' tot 5 'helemaal eens'.

* Significant verschil tussen jaren ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95); IVA (BEW'74)

Tabel 6.7b Contacten met uitvoeringsinstanties, gecorrigeerd voor verschillen naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau en duur van werkloosheid of arbeidsongeschiktheid; WW'ers, RWW-/WWV'ers en arbeidsongeschikten, 1982 en 1995 (% 'ja')

	WW			RWW/WWV			arbeidsongeschikten		
	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil
contact gehad met arbeidsbureau	95	83	*	95	75	*	31	13	*
contact gehad met bedrijfsvereniging/GAK	59	62	n.s.	40	16	*	75	55	*
contact gehad met GSD	31	7	*	86	83	n.s.	17	11	*
totaal aantal instanties waarmee contact gehad ^a	1,84	1,46	*	2,20	1,70	*	1,24	,78	*
indien contact									
aantal gesprekken met GAB- functionarissen	2,23	2,81	n.s.	3,21	3,22	n.s.			
aantal gesprekken met bedrijfsvereniging/GAK	1,25	2,00	n.s.	-	- ^b				

^a Minimumscore = 0, maximumscore = 3.

^b Vanwege klein aantal respondenten zijn cijfers niet gepresenteerd.

* Significant verschil tussen jaren ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95)

Tabel 6.8b Evaluatie van contacten met GAB, gecorrigeerd voor verschillen naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau en duur werkloosheid; werklozen, 1974, 1982 en 1995

	1974	1982	1995	verschil
heeft van GAB minimaal 1 keer gehoord dat er werk is (% 'ja')	47	34	35	*
evaluatie hulp GAB ^a	1,56	1,27	1,28	*
idem, ongecorrigeerd	1,60	1,26	1,22	*
GAB actiever in begin werkloosheid ^b	2,08	2,05	2,08	n.s.
idem, ongecorrigeerd	2,06	2,06	2,09	n.s.

^a Antwoordschaal lopend van 1 'onvoldoende' tot 3 'ruim voldoende'.

^b Antwoordcategorieën: 1 'juist niet actiever', 2 'geen verschil' en 3 'actiever'.

* Significant verschil tussen jaren ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95); IVA (BEW'74)

Tabel 6.9b Voor- en nadelen van niet-werken,^a gecorrigeerd voor verschillen naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau en duur van werkloosheid; werklozen, 1982 en 1995

	1982	1995	verschil
voordelen			
meer tijd voor gezinsleven en kinderen	2,16	1,94	*
meer vrijheid, geen verplichtingen	2,04	1,94	n.s.
meer tijd voor hobby's	2,28	1,91	*
relaxen, uitrusten, slapen	1,76	1,53	*
geld krijgen zonder te werken	1,50	1,44	n.s.
gelegenheid bij te verdienen	1,21	1,21	n.s.
nadelen			
financiële achteruitgang	2,36	2,38	n.s.
gevoel van doelloosheid	1,67	1,99	*
onzekerheid over toekomst	2,12	2,00	n.s.
gevoel van nutteloosheid	1,60	1,88	*
gevoel van maatschappelijke vervreemding	1,76	1,80	n.s.
sociaal isolement	1,56	1,66	n.s.
geestelijke spanning	1,43	1,63	*
gevoel minder waard te zijn dan vroeger	1,57	1,53	n.s.
geen geregeld leven	1,49	1,57	n.s.
lichamelijke achteruitgang	1,31	1,51	*
futloosheid	1,31	1,47	*
je onvrij voelen	1,35	1,39	n.s.
slapeloosheid	1,24	1,26	n.s.

^a Antwoordschalen lopend van 1 'niet van toepassing' tot 3 'sterk van toepassing'.

* Significant verschil tussen jaren ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95); IVA (BEW'74)

Tabel 6.11b Afweging voor- en nadelen van niet-werken,^a gecorrigeerd voor verschillen naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau en duur van werkloosheid; werklozen, 1974, 1982 en 1995

	1974	1982	1995	verschil
afweging voor- en nadelen	2,65	2,50	2,54	*
idem, ongecorrigeerd	2,67	2,50	2,52	*

^a Antwoordcategorieën: 1 'voordelen overheersen', 2 'voor- en nadelen gelijk' en 3 'nadelen overheersen'.

* Significant verschil tussen jaren ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95); IVA (BEW'74)

Tabel 6.12b Aspecten van berusting,^a gecorrigeerd voor verschillen naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau en duur van werkloosheid of arbeidsongeschiktheid; werklozen en arbeidsongeschikten, 1982 en 1995

	werklozen			arbeidsongeschikten		
	1982	1995	verschil	1982	1995 ^b	verschil
ik weet niet hoe dat verder moet	3,41	2,85	*	3,24	2,95	n.s.
ik doe moeite weer iets te vinden	3,66	3,69	n.s.	2,70	2,24	*
werken is voor mij helaas niet meer weggelegd	2,98	2,49	*	4,09	3,87	n.s.
er valt niets aan te veranderen	2,55	2,29	*	3,59	3,53	n.s.
ik ga niet bij de pakken neerzitten, ik kan mijn tijd toch wel goed besteden	4,02	3,99	n.s.	4,17	4,09	n.s.

^a Antwoordschalen lopend van 1 'helemaal oneens' tot 5 'helemaal eens'.

^b In 1995 zijn de vragen aan slechts ongeveer de helft van de arbeidsongeschikten voorgelegd.

* Significant verschil tussen jaren ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95); IVA (BEW'74)

Tabel 6.14b Spaar- en betalingsgedrag sinds verlies van baan,^a gecorrigeerd voor verschillen naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau en duur van werkloosheid of arbeidsongeschiktheid; werklozen en arbeidsongeschikten, 1982 en 1995 (% 'ja')

	werklozen			arbeidsongeschikten		
	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil
laat rekeningen langer open staan	6	26	*	5	16	*
heeft op afbetaling gekocht	16	16	n.s.	22	16	n.s.
heeft geld geleend voor bepaalde uitgaven	23	23	n.s.	29	16	*
heeft spaargeld aangebroken voor bepaalde uitgaven	50	58	n.s.	57	53	n.s.
spaart nu minder	63	65	n.s.	82	63	*

^a Zowel in 1982 als 1995 zijn deze vragen slechts aan een beperkt deel van de werklozen en arbeidsongeschikten voorgelegd.

* Significant verschil tussen jaren ($p < 0,05$); n.s.=niet-significant.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95)

Tabel 6.15b Aspecten van sociaal isolement, gecorrigeerd voor verschillen naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau en duur van werkloosheid of arbeidsongeschiktheid; werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden, 1982 en 1995

	werklozen			arbeidsongeschikten			werkenden		
	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil
telefoon aanwezig ^a	77	96	*	91	97	*	93	98	*
contact in de buurt moeilijk te leggen ^b	2,61	2,51	n.s.	2,53	2,45	n.s.	2,43	2,55	n.s.
heeft leuke kennissenkring in buurt ^b	3,52	3,38	n.s.	3,56	3,58	n.s.	3,58	3,34	*
buurt is vriendelijk, hulpvaardig ^b	3,70	3,59	n.s.	3,83	3,72	n.s.	3,98	3,77	*
familie maakt vervelende opmerkingen ^a	14	22	*	9	20	*			
vrienden maken vervelende opmerkingen ^a	13	17	n.s.	9	17	*			
tevreden over naaste familie ^c	4,17	4,11	n.s.	4,10	4,07	n.s.	4,25	4,22	n.s.
tevreden over vrienden ^c	4,02	3,98	n.s.	3,94	3,96	n.s.	4,11	4,11	n.s.
sociaal isolement als nadeel van niet-werken ^d	1,56	1,66	n.s.						
frequentie van uitgaan ^e	2,44	2,46	n.s.	2,13	2,24	n.s.	2,79	2,86	*

^a % 'ja'.

^b Antwoordschaal lopend van 1 'helemaal oneens' tot 5 'helemaal eens'.

^c Antwoordschaal lopend van 1 'buitengewoon ontevreden' tot 5 'buitengewoon tevreden'.

^d Antwoordschaal lopend van 1 'niet van toepassing' tot 3 'sterk van toepassing'.

^e Antwoordschaal lopend van 1 'nooit' tot 4 'vaak'.

* Significant verschil tussen jaren ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95)

Tabel 6.16b Aspecten van sociale status, gecorrigeerd voor verschillen naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau en duur van werkloosheid of arbeidsongeschiktheid; werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden, 1982 en 1995

	werklozen			arbeidsongeschikten			werkenden		
	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil
tevredenheid over maatschappelijke positie ^a	1,58	2,93	*	3,13	3,29	n.s.	3,88	3,88	n.s.
gevoel van nutteloosheid ^b	1,60	1,88	*						
gevoel minder waard te zijn dan vroeger ^b	1,57	1,53	n.s.						
mensen kijken je er op aan als je uitkering hebt ^c	3,56	3,02	*	3,34	2,97	*			

^a Antwoordschaal lopend van 1 'buitengewoon ontevreden' tot 5 'buitengewoon tevreden'.

^b Antwoordschaal lopend van 1 'niet van toepassing' tot 3 'sterk van toepassing'.

^c Antwoordschaal lopend van 1 'helemaal oneens' tot 5 'helemaal eens'.

* Significant verschil tussen jaren ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95)

Tabel 6.17b Aspecten van maatschappelijke participatie, gecorrigeerd voor verschillen naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau en duur van werkloosheid of arbeidsongeschiktheid; werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden, 1982 en 1995

	werklozen			arbeidsongeschikten			werkenden		
	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil
gevoel van maatschappelijke vervreemding ^a	1,76	1,80	n.s.						
tevredenheid met de maatschappij ^b	2,53	2,66	n.s.	2,66	2,55	n.s.	2,92	2,96	n.s.
politieke interesse ^c	1,82	1,80	n.s.	1,89	1,87	n.s.	2,15	1,94	*
politieke richting ^d	3,61	3,65	n.s.	3,83	3,86	n.s.	4,05	3,96	n.s.
heeft gestemd bij laatste verkiezingen (% ja)	80	74	n.s.	88	83	n.s.	94	82	*
is nu lid van vakbond (% ja)	20	12	*	29	22	n.s.	35	29	n.s.
nu of vroeger lid van vakbond (% ja)	43	36	n.s.	68	52	*	50	45	n.s.
opgezegd na verlies van werk (% ja)	12	16	n.s.	23	18	n.s.			

^a Antwoordschaal lopend van 1 'niet van toepassing' tot 3 'sterk van toepassing'.

^b Antwoordschaal lopend van 1 'buitengewoon ontevreden' tot 5 'buitengewoon tevreden'.

^c Antwoordschaal lopend van 1 'geen interesse' tot 3 'veel interesse'.

^d Antwoordschaal lopend van 1 'uiterst links' tot 7 'uiterst rechts'.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95)

Tabel 6.18b Aspecten van tijdsstructurering, gecorrigeerd voor verschillen naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau en duur van werkloosheid of arbeidsongeschiktheid; werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden, 1982 en 1995

	werklozen			arbeidsongeschikten			werkenden		
	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil
nadelen van niet-werken ^a									
gevoel van doelloosheid	1,67	1,99	*						
geen geregeld leven	1,49	1,57	n.s.						
je onvrij voelen	1,35	1,39	n.s.						
voordelen van niet-werken ^a									
relaxen, uitrusten, slapen	1,76	1,53	*						
meer tijd voor hobby's	2,28	1,91	*						
meer tijd voor gezinsleven	2,16	1,94	*						
meer vrijheid, geen verplichtingen	2,04	1,94	n.s.						
weet met tijd geen raad ^b	1,93	2,03	n.s.	1,73	1,72	n.s.	1,30	1,45	*
heeft hobby's (% 'ja')	91	85	*	89	85	n.s.	97	90	*

^a Antwoordschalen lopend van 1 'niet van toepassing' tot 3 'sterk van toepassing'.

^b Antwoordschaal lopend van 1 'nooit' tot 4 'vaak'.

* Significant verschil tussen jaren ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95)

Tabel 6.19b Aspecten van welbevinden^a, gecorrigeerd voor verschillen naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau en duur van werkloosheid of arbeidsongeschiktheid; werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden, 1982 en 1995

	werklozen			arbeidsongeschikten			werkenden		
	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil
algemene tevredenheid ^b	3,43	3,45	n.s.	3,47	3,48	n.s.	3,95	3,88	*
tevredenheid met									
gezondheid	4,09	3,72	*	2,72	2,66	n.s.	4,24	3,99	*
dagelijkse bezigheden	3,47	3,47	n.s.	3,66	3,79	n.s.	4,10	4,06	n.s.
vrienden- of kennissenkring	4,02	3,98	n.s.	3,94	3,96	n.s.	4,11	4,11	n.s.
naaste familieleden	4,17	4,11	n.s.	4,10	4,07	n.s.	4,25	4,22	n.s.
financiële positie	2,81	2,79	n.s.	3,34	3,28	n.s.	3,80	3,73	n.s.
maatschappelijk positie	2,58	2,93	*	3,13	3,29	n.s.	3,88	3,88	n.s.
de maatschappij waarin we leven	2,53	2,66	n.s.	2,66	2,55	n.s.	2,92	2,96	n.s.
het leven dat men op dit moment leidt	3,06	3,17	n.s.	3,40	3,48	n.s.	4,07	3,94	*
woonsituatie	3,78	3,80	n.s.	3,99	4,07	n.s.	4,17	3,98	*
onderwijs en opleiding die men heeft									
genoten	3,33	3,44	n.s.	3,43	3,35	n.s.	3,86	3,74	n.s.
de jeugdijaren thuis	3,93	3,85	n.s.	3,77	3,79	n.s.	4,14	4,12	n.s.

^a Antwoordschalen lopend van 1 'buitengewoon ontevreden' tot 5 'buitengewoon tevreden'.

^b Gemiddelde van de scores op de afzonderlijke items met betrekking tot tevredenheid.

* Significant verschil tussen jaren ($p < 0,05$); n.s. = niet-significant.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95)

Tabel 6.20b Oordeel over gezondheid, gecorrigeerd voor verschillen naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau en duur van werkloosheid of arbeidsongeschiktheid; werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden 1982 en 1995

	werklozen			arbeidsongeschikten			werkenden		
	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil	1982	1995	verschil
gezondheidsaspecten ^a									
geestelijke spanning	1,43	1,63	*						
lichamelijke achteruitgang	1,31	1,51	*						
futloosheid	1,31	1,47	*						
slapeloosheid	1,24	1,26	n.s.						
oordeel gezondheid ^b	4,08	3,82	*	2,90	2,74	*	4,26	4,04	*

^a Antwoordschalen lopend van 1 'niet van toepassing' tot 3 'sterk van toepassing'.

^b Antwoordschaal lopend van 1 'slecht' tot 5 'heel goed'.

Bron: SCP (LWW'82, LWW'95)

BIJLAGE C BESCHRIJVING VAN DE RESULTATEN VAN DE LATENTE KLASSE-ANALYSE

In hoofdstuk 4 is een typologie van werklozen beschreven. In schema 4.1 zijn de variabelen aangegeven die als basis dienden voor deze typologie. Voor de constructie van de typologie is gebruik gemaakt van latente klasse-analyse. In deze bijlage wordt de statistisch technische informatie van deze analyse beschreven. Als input voor de latente klasse-analyse diende een kruistabel van zeven variabelen die alle gedichotomiseerd zijn. Van de 559 werklozen ontbreken er 27 vanwege ontbrekende waarden op een of meer variabelen.

Op basis van random gegenereerde input-data itereert het programma naar een maximum-likelihood oplossing in de vorm van geschatte frequenties. Het analyse-resultaat is te toetsen aan de hand van de likelihood chi-kwadraat door de gereproduceerde data-matrix te vergelijken met de manifeste data-inputmatrix.

Als resultaat geeft de analyse de volgende statistics, waarmee de oplossing beoordeeld wordt:

- $1 - e$, waarbij e staat voor de overall kans op misclassificatie. Hoe groter de e , hoe groter de kans op misclassificatie;
- λ , een associatiemaat (van Goodman en Kruskal), waarbij de manifeste variabelen de onafhankelijke variabelen zijn en de latente variabele de afhankelijke variabele is. Hoe dichter bij 1, des te beter de oplossing;
- Pearson chi-kwadraat en bijbehorende p -waarde. De p -waarde dient groter te zijn dan 0,05. Hoe hoger de p , des te beter de oplossing;
- Likelihood chi-kwadraat en de bijbehorende p -waarde. De p -waarde dient groter te zijn dan 0,05. Hoe hoger de p , des te beter de oplossing.

De latente klasse-analyse is uitgevoerd voor 2, 3 en 4 latente klassen (die op voorhand worden opgelegd). De drie klassen-oplossing bleek de beste fit te geven. Zij bleek zeer stabiel, dit wil zeggen dat de analyse bij telkens andere beginschaters steeds dezelfde oplossing genereerde.

In tabel C.1 staat het resultaat van de analyses weergegeven. Deze tabel dient als volgt gelezen te worden: klasse 1 wordt gekenmerkt door een hoog arbeidsethos (61% heeft een hoog ethos), een geringe mate van self-serving orientation (66% heeft een hoge score op de sso-schaal), enzovoort.

Tabel C.1 Typologie van werklozen^a

	arbeids-ethos		self-serving orientation		belang hoog loon		zoekinten-siteit		offerbereid-heid		vervreem-ding		tevreden-heid	
	laag	hoog	laag	hoog	laag	hoog	laag	hoog	laag	hoog	laag	hoog	laag	hoog
latente klasse (theoretische verdeling): ^b														
1 (38%)	0,39	0,61	0,34	0,66	0,28	0,72	0,39	0,61	0,38	0,62	0,17	0,83	0,82	0,18
2 (29%)	0,69	0,31	0,79	0,21	0,57	0,43	0,55	0,45	0,51	0,49	0,77	0,23	0,26	0,74
3 (32%)	0,48	0,52	0,48	0,52	0,05	0,95	0,72	0,28	0,77	0,23	0,68	0,32	0,33	0,66

^a Per kenmerk sommeren de waarschijnlijkheden per regel tot 1.00.

^b De latente klassen tellen op tot 100%.

Bron: SCP (LWW'95)

In tabel C.2 staan de toetsingsresultaten beschreven.

Tabel C.2 Toetsingswaarden van latente klasse-analyse met drie latente klassen van werklozen

summary statistics	waarde
1 - e	0,745
lambda	0,59
Pearson chi-kwadraat	80,827
P-waarde Pearson chi-kwadraat	0,96
Likelihood chi-kwadraat	89,132
P-waarde Likelihood chi-kwadraat	0,85
aantal vrijheidsgraden (df)	104

Op basis van de drie klassen-oplossing zijn alle 532 onderzoekspersonen toegevoegd aan een bepaalde subgroep (klasse 1, 2 of 3). Omdat toewijzing gebeurt op basis van waarschijnlijkheden treden hierbij altijd 'foutieve' toewijzingen op, waardoor de feitelijke verdeling van onderzoekspersonen over de drie klassen kan afwijken van de theoretische verdeling. De kans op misclassificatie bedraagt gemiddeld voor de totale responsgroep 25,5%. Deze kans is niet voor elke klasse even groot. Bij klasse 1 bedraagt deze 25%, bij klasse 2 is de kans op misclassificatie 24% en bij klasse 3 loopt dat op tot 29%. Toch blijft de kans voor een respondent op een misclassificatie van meer dan 50% klein: dat is voor klasse 1 bij slechts 1% van de groep het geval, voor klasse 2 bij 10% en voor klasse 3 bij 16%. Het resultaat van de toewijzing van respondenten staat in tabel C.3. Vergelijking van de waarschijnlijkheden uit tabel C.1 met de feitelijke verdeling in tabel C.3 laat zien dat de feitelijk geconstrueerde groepen nog iets beter contrasteren dan de theoretisch voorspelde.

Tabel C.3 Feitelijke reactiepatronen van werklozen^a

	arbeids-ethos		self-serving orientation		belang hoog loon		zoekinten-siteit		offerbereid-heid		vervreem-ding		tevreden-heid	
	laag	hoog	laag	hoog	laag	hoog	laag	hoog	laag	hoog	laag	hoog	laag	hoog
latente klasse (feitelijke verdeling) ^b														
1 (37%)	0,38	0,62	0,31	0,69	0,29	0,71	0,36	0,64	0,32	0,68	0,09	0,91	0,89	0,11
2 (26%)	0,69	0,31	0,83	0,17	0,71	0,29	0,57	0,43	0,55	0,45	0,74	0,26	0,26	0,74
3 (37%)	0,49	0,51	0,49	0,51	0,00	10,00	0,73	0,27	0,81	0,19	0,74	0,26	0,30	0,70

^a Per kenmerk sommeren de fracties tot 1,00.

^b De latente klassen tellen op tot 100%.

Bron: SCP (LWW'95)

De feitelijke reactiepatronen van werklozen zijn nogmaals berekend met een strictere grens voor misclassificatie. Terwijl in de voorgaande indeling *alle* respondenten zijn ingedeeld, is de toedeling nogmaals geschied door alleen die respondenten toe te wijzen, voor wie de kans op misclassificatie maximaal 25% bedroeg. Dit resulteerde in een gemiddelde misclassificatie van ruim 10%. Ruim de helft van de respondenten bleek met dat criterium toebedeeld te kunnen worden. Doel hiervan was om 'zuiverder' types te verkrijgen. De percentages blijken bij klasse 1 (de conformisten genoemd) nauwelijks te veranderen. Iets grotere wijzigingen treden op bij klasse 2 en 3. De feitelijke percentages staan vermeld in tabel C.4.

Tabel C.4 Feitelijke reactiepatronen van werklozen bij strictere toewijzing^a

	arbeids-ethos		self-serving orientation		belang hoog loon		zoekinten-siteit		offerbereid-heid		vervreem-ding		tevreden-heid	
	laag	hoog	laag	hoog	laag	hoog	laag	hoog	laag	hoog	laag	hoog	laag	hoog
latente klasse (feitelijke verdeling) ^b														
1 (37%)	0,35	0,65	0,29	0,71	0,31	0,69	0,32	0,68	0,26	0,74	0,03	0,97	0,96	0,04
2 (26%)	0,80	0,20	0,88	0,12	0,90	0,09	0,51	0,49	0,48	0,52	0,89	0,11	0,19	0,81
3 (37%)	0,36	0,64	0,74	0,26	0,00	10,00	0,87	0,13	0,95	0,05	0,78	0,22	0,23	0,77

^a Per kenmerk sommeren de fracties tot 1,00.

^b De latente klassen tellen op tot 100%.

Bron: SCP (LWW'95)

BIJLAGE D GERAADPLEEGDE DATABESTANDEN

Leefsituatie van werklozen en arbeidsongeschikten (LWW)

In 1982 heeft het SCP een onderzoek uitgevoerd naar de leefsituatie van werklozen en arbeidsongeschikten. Om een systematische vergelijking mogelijk te maken, werd ook een controlegroep van voltijdwerkers ondervraagd en is een aantal vragen overgenomen uit het onderzoek 'Bestrijding excessieve werkloosheid'. In 1995 is de uitvoering van het LWW-onderzoek gekoppeld aan de Enquête beroepsbevolking (EBB) van het CBS.

LWW'82

Doelpopulatie	personen van 18 tot en met 64 jaar die drie maanden of langer werkloos waren en ingeschreven zijn bij een GAB, en personen die voor 80% of meer arbeidsongeschikt waren verklaard
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	huishouden
Entiteiten	personen
Steekproefkader	NSS-omnibus
Steekproefmethode	opsporingsenquête: selectie op arbeidsmarktcategory van oudste vier personen in het huishouden
Verzamelmethode	mondelijke vragenlijst
Opdrachtgever	Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)
Uitvoerder veldwerk	N.V. v/h Nederlandse Stichting voor de Statistiek (NSS)
Berichtgevers	in 504 gevallen is de partner ondervraagd
Veldwerkperiode	10 februari - 11 juni 1982
Steekproefomvang	werklozen/arbeitsongeschikten: 1.207 huishoudens; werkenden: 458 huishoudens
Respons	werklozen/arbeitsongeschikten: 888 personen (74%); werkenden: 310 personen (68%)

LWW'95

Doelpopulatie	personen van 15 tot en met 64 jaar in vier categorieën: werkloos (ingeschreven bij een GAB, minder dan 12 uur per week werkend en ten minste 12 uur willen werken), arbeidsongeschikt (15% of meer arbeidsongeschikt verklaard), werkend (ten minste 12 uur per week) en overig.
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	huishouden
Entiteiten	personen
Steekproefkader	respondenten van de Enquête beroepsbevolking

Steekproefmethode	opsporingsenquête: stratificatie naar arbeidsmarktcategory
Verzamelmethode	computerondersteunde mondelinge vragenlijst (CAPI)
Opdrachtgever	Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)
Uitvoerder veldwerk	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
Veldwerkperiode	1 februari - 5 mei 1995
Steekproefomvang	2.794 personen
Respons	2.251 personen (80,6%) (Hiervan zijn in de analyses voor deze publicatie 1.786 respondenten gebruikt: personen uit de categorie 'overig' en personen jonger dan 18 jaar zijn buiten beschouwing gelaten.)

Bestrijding excessieve werkloosheid (BEW)

Ten behoeve van het 'Onderzoek onder Werklozen: Moeilijkheden bij (her-)intreding' (E. Koopmans et al. 1977) zijn door het Instituut voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek (IVA) in opdracht van het ministerie van Sociale Zaken mondelinge enquêtes afgenomen bij een steekproef van personen die in mei 1974 bij het arbeidsbureau stonden ingeschreven. Van de 1.417 respondenten uit dit onderzoek zijn er in de analyses voor deze publicatie 550 gebruikt: personen die ten tijde van de ondervraging (juni 1974) niet meer werkloos waren, en personen met een werkloosheidsduur korter dan drie maanden zijn buiten beschouwing gelaten.

PUBLICATIES VAN HET SOCIAAL EN CULTUREEL PLANBUREAU

Werkbericht

Het Werkbericht geeft een kort overzicht van de werkzaamheden en de recente publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Het verschijnt enkele malen per jaar en is gratis verkrijgbaar. Abonnementen op het Werkbericht kunnen schriftelijk worden aangevraagd.

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma (1998-1999) is gratis verkrijgbaar en kan schriftelijk worden aangevraagd.

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel (prijswijzigingen voorbehouden). Een complete lijst is gratis verkrijgbaar en kan schriftelijk worden aangevraagd bij het SCP, Postbus 37, 2280 AA Rijswijk.

Sociale en Culturele Rapporten (Ook verkrijgbaar in het Engels)

Sociaal en Cultureel Rapport 1994. ISBN 90-5250-617-5 (f 85,00)

Sociaal en Cultureel Rapport 1996. ISBN 90-5250-920-4 (f 85,00)

Sociale en Culturele Studies

23 Leesgewoonten. (1996) ISBN 90-5250-915-8 (f 60,00)

24 Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland. (1997)
ISBN 90-5250-930-1 (f 51,00)

25 Trends in onderwijsdeelname. (1998) ISBN 90-5749-110-9 (f 51,00)

Cahiers

124 Publieke opinie en milieu. (1996) ISBN 90-5250-912-3 (f 35,00)

125 Patiënt en professie. (1996) ISBN 90-5250-913-1 (f 35,00)

126 De bekleemde stad. (1996) ISBN 90-5250-914-X (f 30,00)

127 Milieurelevant consumentengedrag. (1996) ISBN 90-5250-916-6 (f 35,00)

- 128 Rapportage gehandicapten 1995. (1996) ISBN 90-5250-917-4 (f 35,00)
- 129 Sociale en Culturele Verkenningen 1996. (1996) ISBN 90-5250-918-2 (f 35,00)
- 130 Welzijn en sociale vernieuwing. (1996) ISBN 90-5250-919-0 (f 35,00)
- 131 Zuinig op zorg. (1996) ISBN 90-5250-921-2 (f 40,50)
- 132 Het onderste kwart. (1996) ISBN 90-5250-922-0 (f 45,50)
- 133 Rapportage minderheden 1996. (1996) ISBN 90-5250-923-9 (f 45,50)
- 134 Het ziekenfonds, waar ligt de grens? (1997) ISBN 90-5250-924-7 (f 36,00)
- 135 Rapportage ouderen 1996. (1997) ISBN 90-5250-925-5 (f 41,50)
- 136 Het gedeelde erfgoed. Het culturele draagvlak deel 3. (1997) ISBN 90-5250-926-3 (f 36,00)
- 137 Maatschappelijke organisaties, publieke opinie en milieu (1997) ISBN 90-5250-927-1 (f 36,00)
- 138 De ontwikkeling van een lokaal beleid voor ouderen en gehandicapten (1997) (voorheen Rapportage welzijnswerk: dl. 6) ISBN 90-5250-928-X (f 36,00)
- 139 Sociale en Culturele Verkenningen 1997. ISBN-90-5749-103-6 (f 36,00)
- 140 Armoedemonitor 1997. ISBN-90-5749-104-4 (f 36,00)
- 141 Sociale atlas van de vrouw, deel 4 Veranderingen in de primaire leefsfeer (1997) ISBN-90-5749-105-2 (f 52,00)
- 142 Rapportage minderheden 1997. ISBN-90-5749-102-8 (f 41,50)
- 143 Het gezinsrapport. Een verkennende studie naar het gezin in een veranderende samenleving. (1997) ISBN 90-5749-106-0 (f 41,50)
- 144 Maatschappelijke en individuele determinanten van autogebruik: toepassing van het model 'Determinanten van milieurelevant consumentengedrag'. (1997) ISBN 90-5749-107-9 (f 36,00)
- 145 Vraagverkenning wonen en zorg voor ouderen. (1997) ISBN 90-5749-108-7 (f 36,00)
- 146 Sociale vernieuwing: van plan naar praktijk. (1998) ISBN 90-5749-109-5 (f 36,00)
- 147 Rapportage gehandicapten 1997 (1998) ISBN 90-5749-111-7 (f 47,00)
- 148 Rapportage jeugd 1997 (1998) ISBN 90-5749-112-5 (f 36,00)
- 149 Sociale en Culturele Verkenningen 1998. ISBN 90-5749-113-3 (f 36,00)
- 150 Een bestaan zonder baan. ISBN 90-5749-115-X (f 36,00)